

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 39.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 39

ВІННИЦЯ
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 39. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 140 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-39

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar**.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 11 від 15.03.2022 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2022
© Автори статей, 2022

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 39.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Certificate of the print media state registration
Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 39

VINNYTSIA
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 39. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2022. – 140 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-39**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.11 dated March 15, 2022).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr. (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University, 2022

© Authors of articles, 2022

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Віталій Щербак***

Гене́за козацького права в Україні (XVI – перша половина XVII ст.) 9

Олена Дудник

Уманщина під владою гетьмана Павла Скоропадського 17

Тетяна Перга

Вторинне використання відходів у ранньому Радянському Союзі: історія успіху АТ «Укрутілзбір». 26

Галина Стародубець, Ігор Власюк

Радіомовлення як інструмент процесу радянзації західних областей України: особливості становлення та функціонування в 1945-1947 рр. 36

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Олена Стадник, Наталія Кузьмінець***

Особливості повсякдення працівників Вінницького інструментального заводу крізь призму періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр. 44

Ігор Мазило

З історії відбудови та роботи Вінницької залізниці (1943 – 1950) 57

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Максим Ходжін***

Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шиїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу 65

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Євген Сінкевич***

Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863 -1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки цих подій для визвольного руху 74

Ігор Фареній

Концепція «демократичної, селянсько-міщансько-козацької революції 1648 – 1649 рр.» академіка Покровського 81

Тарас Батюк

Мирон Кордуба та Михайло Грушевський: спроба реконструкції інтелектуальних взаємин на зламі XIX-XX століть 90

Микола Стопчак

Другий Зимовий похід Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія 97

Віталій Тучинський, Богдан Левченко

Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі
УРСР 1924-1940 рр.: історіографія **109**

Михайло Сабінський

Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського дореволюційної
доби в рецепції української закордонної історіографії (1940-1965 рр.) **120**

РЕЦЕНЗІЇ

Олег Мельничук, Олександр Кравчук

Оксана Пеленська. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник
мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в
міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939). Прага: Národní knihovna České
republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 с. **127**

Для авторів **132**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Vitalii O. Shcherbak

Genesis of Cossack Law in Ukraine (16-th – first half of the 17-th centuries) **9**

Olena V. Dudnyk

Uman District Under the Rule of Hetman Pavlo Skoropadsky **17**

Tetiana Yu. Perga

Waste Recycling in the Early Soviet Union Period: the Success Story of Ukrutilzbir JSC **26**

Galyna M. Starodubets, Igor M. Vlasiuk

Radio Broadcasting as a Tool of the Sovietization Process in the Western Ukraine: Formation and Functioning Peculiarities in 1945-1947 **36**

HISTORY OF PODILLIA

Olena O. Stadnyk, Natalia P. Kuzminets

Features of the Daily Life Workers of the Vinnytsia Instrumental Plant in the Lite of Periodicals the End of 1940s – Beginning of 1980s **44**

Igor V. Mazylo

Construction and Functioning of Vinnytsia Railway (1943-1950) **57**

WORLD HISTORY

Maxim P. Hodjin

Religious and Spiritual Origins and Historical Conditions of the Formation of the Modern Sunni-Shiite Conflict in the Middle East **65**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Eugene G. Sinkevych

Archival Sources on the Support of the January Uprising of 1863-1864 by the Inhabitants of Kherson Province of the Russian Empire and the Consequences for the Liberation Movement **74**

Igor A. Farenii

The Concept of "Democratic, Peasant-Bourgeois-Cossack Revolution in 1648–1649" of Academician Pokrovskyi **81**

Taras V. Batiuk

Myron Korduba and Mykhailo Hrushevsky: an Attempt to Reconstruct Intellectual Relations At the Turn of the 19 – 20-th Centuries **90**

Mykola V. Stopchak

The Second Winter Campaign of the Army of Ukrainian People Republic: Modern Domestic Historiography **97**

Vitalii A. Tuchynskiy, Bohdan O. Levchenko

Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic within the USSR 1924-1940: Historiography **109**

Mykhailo E. Sabinskyi

The Socio-Political Activity of Mykhailo Hrushevsky of the Pre-Revolutionary Period in the Reception of Ukrainian Foreign Historiography (1940-1965) **120**

REVIEWS

Oleh A. Melnychuk, Oleksandr M. Kravchuk

Oksana Pelenska. Ukraine Outside Ukraine: An Encyclopedic Dictionary of the Artistic, Cultural, and Social Life of Ukrainian Emigrants in Interwar Czechoslovakia (1919-1939). Prague: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 p. **127**

For Authors **132**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477+438)«16/17»:5]:327

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-9-16>**Віталій Щербак**

Київський університет імені Бориса Грінченка

доктор історичних наук, професор

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAG-1704-2019>

Гене́за козацького права в Україні (XVI – перша половина XVII ст.)

Анотація. *Метою статті є з'ясування генези козацького права і його імплементацію в українське суспільство XVI – першої половини XVII ст. **Методи дослідження:** аналіз, синтез, узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна:** вперше у вітчизняній історіографії досліджено витоки козацького права, як специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства та його поширення в тогочасному українському соціумі. **Висновки:** доведено, що, зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах, козацьке право у другій половині XVI ст. знайшло розвиток в Запорозькій Січі. Ознакою такого явища стало запровадження посади судді як важливого кошового урядовця. Згодом, воно почало використовуватися і на волостях під час розгортання масових повстанських рухів в процесі проведення козацького судочинства. В мирний час козацьке право використовувалося місцевими отаманами реєстрового війська. Поширення масштабів його застосування зумовлювалося розвитком визвольного руху в Україні 20-х – 30-х років XVII ст., коли значна територія певний час перебувала під владою повстанців. Усна форма козацького права створює певні перешкоди при його студіюванні, оскільки не збереглося прямих документальних свідчень процедури проведення судочинства із використанням конкретних норм права на етапі генези. Водночас наявні джерела дають всі підстави стверджувати, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. воно стало вагомим чинником життя українського суспільства.*

Ключові слова: козацтво, козацьке право, українське суспільство, січова громада, судочинство.

Постановка проблеми. Внутрішня організація суспільства регулюється за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Їх становлення потребувало тривалого часу і залежало від цілого ряду чинників: політичного, економічного та соціального характеру. В українському суспільстві ранньомодерної доби характерною була наявність поряд з кодифікованим звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм. Навіть у кодексі XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» звичай визнавався джерелом права [Права, 1997 : 13]. Паралельне існування литовського та звичаєвого права зумовлювало проблему їх поєднання в процесі козацького судочинства, коли воно не стосувалося представників інших соціальних верств. Це створює певні труднощі при студіюванні даної епохи. Тому важливим є з'ясування витоків права козацтва, яке з середини XVII ст. стало провідною суспільною силою в Україні.

Запорукою існування далеких від державних інституцій на південному прикордонні козацьких громад було звичаєве право. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права Аркадій Ткач: «особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах» [Ткач, 1968 : 29]. Зважаючи на тісні контакти січовиків з волостями¹, можна передбачити, що на становлення козацького права впливали й норми Литовського Статуту.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Про існування козацького права принагідно зазначали вже наприкінці XIX ст. представники вітчизняної народницької історіографії Олександр Лазаревський [Лазаревский, 1898 : 96] та Дмитро Яворницький [Яворницький, 1990 : 149–153], не акцентуючи увагу на його витоках. Аналогічні згадки присутні і в працях радянських

¹ Волостями запорожці називали українські землі на яких функціонувало офіційне законодавство.

.....
дослідників Володимира Голобуцького [Голобуцький, 1994 : 170–171] та Аркадія Ткача [Ткач, 1968 : 29]. Автор цих рядків розглядав козацьке право у контексті формування станових ознак нової соціальної верстви ранньомодерної доби в Україні [Щербак, 2006 : 103–112].

Метою статті є з'ясування генези козацького права і його імплементацію в українське суспільство XVI – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Генеза козацького права відноситься до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. Тому слушною є думка О. Лазаревського, що козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без всіляких штучних регламентацій [Лазаревский, 1898 : 96].

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували врегулюванню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до перетворення цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків, зокрема й підпорядкування нормам козацького права [Смолій, 2015 : 47].

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права, адже запорожці були насамперед воїнами, виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, обрання кошового отамана, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо. Вочевидь, це дало підставу Д. Яворницькому стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя» (Яворницький, 1990 : 149). Разом з тим, дане положення може послужити яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі. Освоєння Запорожжя в часи Підпільненської Січі (1734 - 1775) зумовило інтенсивний розвиток господарського життя в зимівниках, якому козаки почали віддавати перевагу у своїй діяльності [Голобуцький, 1994 : 498–510].

Писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом із убитим і обох засипали землею [Яворницький, 1990 : 153]. Таким чином, громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в коші. За таких умов покарання мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правничим нормам. Ухилення від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання значною мірою утримувало козаків від порушення правопорядку [Д-ской, 1883 : 17].

Незважаючи на самобутність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Так, положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу I Литовського Статуту 1529 р. про покарання на смерть за

кримінальний злочин відповідно застосовувалися і в практиці запорозького суду [Старый Литовский Статут, 1854 : 98, 101, 102]. І це не випадково, адже в основу Статуту Великого князівства Литовського були покладені й норми українського звичаєвого права.

Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості і поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед, цінувала свободу і незалежність на протигагу кріпацьким порядкам, що утверджувалися на волостях. Зростання запорозької громади, її успіхи у боротьбі проти татарської агресії зумовили визнання українського козацтва самостійним фактором міжнародних відносин [Леп'явко, 1999 : 195–200; Документи українського козацтва, 2016 : 63–80]. Все це впливало на зростання його самосвідомості і правових уявлень.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на королівську службу, що стало своєрідною альтернативою шляхетському ополченню. На відміну від західноєвропейського зразка, де серед найманців переважали іноземці, литовсько-польська держава вдалася до внутрішніх резервів. А брак коштів для грошової оплати військових послуг козаків схилив урядовців до надання їм певних прав і привілеїв, що започаткувало юридичне оформлення нової соціальної верстви. У грамоті короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. зазначалося, що коронний гетьман Юрій Язловецький «козаков к службе нашей, которым юргелт (плату. – Авт.) з скарбу нашего ити мает, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и вравдов наших великое угнетение и кривды себе быти поведили, ино вельможность его з влады и присуду всяких вравдов их вынял и под справу свою гетманскую взял» [Акты, 1865 : 175–176]. Нез'ясованим залишається питання про ініціативу у цій справі, оскільки постанови щодо запорожців у пізніший період приймалися лише після переговорів козацьких послів з королівськими комісарами.

Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке ще не встигало на той час охопити судочинну сферу суспільного життя на всіх українських теренах.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх, в козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей рицарських». Постає лише питання якою мірою?

Землеробський характер діяльності селян в період генези кріпосницьких відносин не давав підстав для їх козакування. Переселення селян у південні райони України навіть стимулювалося урядом Речі Посполитої, шляхом надання пільг при заснуванні слобід. Реальна можливість подальшого їх відходу в так зване «дикі поле» стримувала урядників від утисків і зловживань, завдяки чому селяни відчували себе вільними в межах існуючих суспільних відносин і не вдавалися до пошуків іншого статусу. Не відхиляючи можливості участі селян у козацьких промислах, зазначимо, що їх стосунки з козаками до кінця XVI ст. були досить обмеженими.

Дещо іншим було становище мешканців південноукраїнських міст. Власне ремісників у них проживало небагато, оскільки основним призначенням міст-замків була оборона від агресії кочівників. Відповідно значну частину міщан становили військові службовики – зем'яни, бояри та слуги, які несли службу при старості або магнаті. Маючи професійні військові навички вони вносили організуючий струм у заняття ухоронників-промисловців. Після земельної реформи, здійсненої у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст., бояри, які не підтвердили документально своє право на володіння маєтностями, змушені були переходити до розряду селян. Вихід із становища, що склалося, ця категорія людей, витіснених із звичного місця в суспільстві, знову ж таки знаходила в козацтві.

Зважаючи на те, що урядовці лише час від часу займалися козакуванням – Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич та ін., зрештою залишаючись на своїх прибуткових посадах, можна констатувати, що основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда II Августа становили вихідці з міст. На відміну від селян вони були краще обізнані з нормами тогочасної юрисдикції. Регламентували міське життя державці або окремі власники, а служба при них також оцінювалася за досить чіткими критеріями. Тому перехід міщан та бояр в козацтво вплинула на генезу його правових норм [Щербак, 2006 : 107–108].

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю шляхтича Яна Бадовського [Сфимовський, 1927 : 28]. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: «он каждому, хто бы какое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает» [Акты, 1865 : 176]. На перший погляд у даному формулюванні містяться

.....
суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 осіб, набраних на королівську службу. Разом із тим, судочинство поширювалося нібито лише на реєстрових, які в основному перебували на волості. Відповідно, запорозька громада у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського [Василенко, 1916 : 173]. Однак плани польських урядовців передбачали, насамперед, реалізацію державних інтересів.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого Війська Запорозького судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися в гродських судах.

З погляду проведення судочинства реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знань лише існуючого державного законодавства виявилось б недостатньо для компетенції у «козацьких справах». Тим більше обставини змушували старшого реєстру часто перебувати на Запорожжі і цілком очевидно, що він мав зважати й на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорозьких лицарів вплинуло навіть на зовнішні ознаки його поведінки. Польські магнати висловлювали незадоволення «покозаченим» шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у «грецькому» (українському. – Авт.) одязі і під час читання звернення до уряду сидів «по-турецькому» [Стороженко, 1904 : 259].

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства. Вже впродовж 1591 – 1593 рр. на територіях, які контролювалися козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалось самоврядування на зразок запорозького. Так у шляхетському зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду стверджувалося, що козаки «до присяг на послушенство своє (за козацьким правом. – Авт.) примушають» [Архив, 1863 : 39]. Наслідком численних шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, давалося право місцевій шляхті самостійно організувати збройну відсіч повстанцям із звільнення їх від будь-якої судової відповідальності за вчинені дії. Аналогічне рішення було прийняте сеймом і в 1613 р.: «Оскільки ці люди (козаки. – Авт.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання» [Volumina legume, 1859 : 122] (підкреслення наше. – Авт.). Під «загальним правом» тут маються на увазі норми II Литовського Статуту, які згідно з Люблінською унією поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воеводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство. Тому і через три роки під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні зазначалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять» [Жерела, 1908 : 174] (підкреслення наше. – Авт.). У наведених фактах йдеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, в ході якого реалізовувалися норми права, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в «чистому вигляді» вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так при запиті продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський [Материали, 1894 : 16–17]. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томиленко [Материали, 1894 : 17].

На думку Івана Каманіна до компетенції отаманів козацьких громад входили обов'язки, які при королівських замках виконували старости. На підтвердження даної тези вчений навів грамоту короля Речі Посполитої Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р., де, зокрема, зазначалося, що у справах козацьких суд мають чинити отамани замість городових урядів [Каманин, 1894 : 97]. Не заперечуючи думки історика, скажемо лише, що визнання широких повноважень отамани могли досягти лише з початком Визвольної війни. У попередній період не лише місцеві

урядовці, але й окремі власники населених пунктів, нерідко втручалися в козацькі справи, чинячи утиски адміністрації реєстрового війська. Тому про аналогію компетенцій старост і отаманів можна говорити лише із застереженням. Цілком безперечно, лише, що на отаманські посади обиралися заслужені й авторитетні особи. Зокрема, Федір Кузьминський в 1632 р. виступав уже як посланець Війська Запорозького до Варшави на елекцію нового короля Владислава IV, а Василь Томиленко в 1636 р. фігурував як старший реєстру [ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 270].

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал козацького гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады наше зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння [Антонович, 1995 : 190]. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Процес творення козацького права дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. – Авт.), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права» [Жерела, 1908 : 285] (підкреслення наше. – Авт.). На жаль документальних свідчень, які б виходили з козацького середовища і деталізували термін «свої права» поки що віднайти не вдалося. Проте слід продовжити такий пошук, адже неодноразові згадки про них залишають оптимістичні сподівання. Вже сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві» [Simonis Starovolsci, 1646 : 457] (підкреслення наше. – Авт.). Подібні факти спостерігалися і під час козацьких повстань під проводом гетьманів Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні [Щербак, 2006 : 236–245]. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право. З відродженням Української держави як спадкоємиці княжої Русі в середині XVII ст. воно стало органічним джерелом творення правових норм судочинства, що знайшло своє завершення у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Висновки. Зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах далеко від державних інституцій, козацьке право в другій половині XVI ст. знайшло розвиток у житті січового товариства. Ознакою такого явища стало запровадження посади судді як важливого кошового урядовця. Згодом спостерігалось його використання і на волостях під час розгортання масових повстанських рухів в процесі проведення козацького судочинства, про що регулярно сигналізували місцеві урядовці. В мирний час судочинство на основі козацького права, окрім Запорозької Січі, використовувалося й місцевими отаманами реєстрового козацтва. Поширення масштабів застосування козацького права зумовлювалося розвитком визвольного руху в Україні 20-х – 30-х років XVII ст., коли значна її територія певний час перебувала під владою повстанців. Усна форма козацького права створює певні перешкоди при його студіюванні, оскільки не збереглося прямих документальних свідчень процедури проведення судочинства із використанням конкретних норм права на етапі генези. Водночас наявні джерела дають всі підстави стверджувати, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. воно стало вагомим чинником життя українського суспільства. Перспективним видається ґрунтовніше дослідження офіційної реакції властей Речі Посполитої на впровадження козацького права та інтенсифікувати пошуки його джерел, які виходили з козацького середовища.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Simonis, Starovolsci. (1646). *Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a Iergo habetur*. Florentiae, 815 s.

Volumina legum / ed. J. Ohryzko, 3, 1859. Petersburg, 472 s.

Акты (1865). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, 2, Санкт-Петербург, 272 с.

Антонович, В.Б. (1995). Неизвестный доселе гетман и его приказ. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь. С. 185–190.

- Архив (1863). *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, 3, 1, Киев, 433 с.
- Василенко, Н.П. (1916). *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. Киев, 589 с.
- Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа, 539 с.
- Документи (2016). *Документи українського козацтва XVI – перша половина XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / упоряд. В. Брехуненко, Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 607 с.
- Д-ской, А. (1883). Система карательных мер в Запорожье. *Киевская старина*, XL. С. 1–19, 209–239, 442–459.
- Сфимовський, В. (1927). До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини. *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ. С. 27–35.
- Жерела (1908). *Жерела до історії України-Руси* / зібрав і видав І. Крип'якевич, 8, Львів, 407 с.
- ІР НБУВ - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Каманин, И.М. (1894). К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 8, 2. Киев. С. 57–115.
- Лазаревский, А.М. (1898). Суды в старой Малороссии. *Киевская старина*, 7–8. С. 75–115.
- Лашенко, Р. (1924). *Лекції по історії українського права*, 2. Прага, 78 с.
- Леп'явко, С. (1999). *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. Чернігів: Сіверянська думка, 212 с.
- Материалы (1894). *Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.)*, *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 8, 3. Киев, с. 1–28.
- Права (1997). *Права, за якими судиться малоросійський народ 1763 р.* / упоряд. К. А. Вислобоков. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 547 с.
- Смолій, В. (відп. ред.). (2015). *Історія Запорозької Січі*. Київ: Арій, 240 с.
- Старый Литовский Статут 1529 г., (1854). *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, 18. Москва, 106 с.
- Стороженко, А.В. (1904). *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Киев, 327 с.
- Ткач, А.П. (1968). *Історія кодифікації дореволюційного права України*. Київ: КДУ, 170 с.
- Щербак, В.О. (2006). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст.* Київ: Києво-Могилянська академія, 296 с.
- Яворницький, Д.І. (1990). *Історія запорозьких козаків*, 1. Львів: Світ, 319 с.

Виталий Щербак

Київський університет імені Бориса Грінченка
доктор історических наук, професор (Україна)

Генезис казаческого права в Украине (XVI – первая половина XVII в.)

Аннотация. *Целью статьи является выяснение генезиса казаческого права и его имплементацию в украинское общество XVI – первой половины XVII в. Методы исследования: анализ, синтез, обобщение, проблемно-хронологический, историко-системный. Научная новизна: впервые в отечественной историографии исследованы истоки казаческого права, как специфических норм взаимоотношений в среде сечевого общества и его распространение в тогдашнем украинском социуме. Выводы: доказано, что, зародившись на основе обычных норм в отдельных общинах, казаческое право во второй половине XVI в. нашло развитие на Запорожской Сечи. Признаком такого явления стало введение должности судьи как важного кошевого чиновника. Впоследствии, оно начало использоваться и на волостях во время развертывания массовых повстанческих движений в процессе проведения казаческого судопроизводства. В мирное время казаческое право использовалось местными атаманами реестрового войска. Распространение масштабов его применения обусловлено развитием освободительного движения в Украине 20-х – 30-х годов XVII в., когда значительная территория некоторое время находилась под властью повстанцев. Устная форма казаческого права создает определенные препятствия при его изучении, поскольку не сохранилось прямых документальных свидетельств процедуры проведения судопроизводства с использованием конкретных норм права на этапе генезиса. В то же время имеющиеся источники дают все основания утверждать, что на протяжении XVI – первой половины XVII в. оно стало весомым фактором жизни украинского общества.*

Ключевые слова: казачество, казаческое право, украинское общество, сечевая община, судопроизводство.

Vitalii O. Shcherbak

Borys Grinchenko Kyiv University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

Genesis of Cossack Law in Ukraine (16-th – first half of the 17-th centuries)

Abstract. *The purpose of the article is to find out the genesis of Cossack law and its implementation in Ukrainian society in the 16 – first half of the 17 century. The research methods: analysis, synthesis, generalization, problem-chronological, historical-systemic. Scientific novelty: for the first time in domestic historiography, it is studied the origins of Cossack law as specific norms of relations inside the Sich community and its spread in the Ukrainian society of that time. Main results: it is proved that, having originated on the basis of customary norms in individual communities, Cossack law found its development in the life of Zaporozhian Sich in the second half of the 16-th century. A sign of such phenomenon was the introduction of the position of judge as an important Kosh government official. Later, it began to be used in the volosti during the unfolding of mass rebel movements in the process of conducting the Cossack judiciary. In peacetime Cossack law was also used by local otamans of the registered troop. The spread of its application was conditioned by the development of the liberation movement in Ukraine in the 20s and 30s of the 17 century., when a large part of it was under the rule of rebellions for some time. The oral form of Cossack law creates certain obstacles in its study, as there is no direct documentary evidence of the procedure of judicial proceedings using specific rules of law at the stage of genesis. At the same time, the available sources give all grounds to claim that during the 16 – first half of the 17 century. it has become an important factor in the life of Ukrainian society.*

Key words: Cossacks, Cossack law, Ukrainian society, Sich community, judiciary.

References:

- Akty** (1865). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiej [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission]*, 2. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Antonovich, V. B.** (1995). Neizvestnyj dosele getman i ego prikaz [The hitherto unknown hetman and his order]. *Moya spovid. Vybrani istorichni ta publicystichni tvory*. Kyiv: Lybid, 185–190 [in Russian].
- Arhiv** (1863). *Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnih aktov, uchrezhdennoj pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore [Archives of South-Western Russia, issued by the Temporary Commission for the Development of Ancient Acts, established under the Governors-General of Kyiv, Podolsk and Volyn]*, 3, 1. Kiev [in Russian].
- Dokumenty** (2016). *Dokumenty ukraïns'kogo kozactva XVI – persha polovyna XVII st.: universaly, lystuvannya, ugody, prisyagy / uporyad. V. Brekhunenکو [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI - first half of the XVII c.: universals, correspondence, agreements, oaths / order. by V. Brekhunenکو]*. Kyiv: Institut ukraïns'koï arheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
- D-skoj, A.** (1883). Sistema karatelynh mer v Zaporozhe [The system of punitive measures in Zaporozhye]. *Kievskaya starina*, HL, 1–19, 209–239, 442–459 [in Russian].
- Holobuts'kyj, V.** (1994). *Zaporoz'ke kozactvo [Zaporozhian Cossacks]*. Kyiv [in Ukrainian].
- IR NBUV** - Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky]. [in Ukrainian].
- Kamanin, I. M.** (1894). K voprosu o kozachestve do Bogdana Hmelnickogo [On the question of the Cossacks before Bogdan Khmelnytsky]. *Chteniya Istoricheskogo obshestva Nestora-letopisca*, 8, 2. Kiev, 57–115 [in Russian].
- Lashenko, R.** (1924). *Lekciyi po istoriyi ukrayinskogo prava [Lectures on the history of Ukrainian law]*, 2. Praga [in Ukrainian].
- Lazarevskij, A.M.** (1898). Sudy v staroj Malorossii [Courts in old Malorusia]. *Kievskaya starina*, 7–8, 75–115 [in Russian].
- Lep'yavko, S.** (1999). *Ukrayinske kozactvo u mizhnarodnyh vidnosynah (1561–1591) [Ukrainian Cossacks in International Relations (1561–1591)]*. Chernigiv: Siveryanska dumka [in Ukrainian].
- Materialy** (1894). Materialy po istorii kozackogo zemlevladeniya (1494–1668 gg.) [Materials on the history of Cossack land ownership (1494–1668)] *Chteniya Istoricheskogo obshestva Nestora-letopisca*, 8, 3. Kiev, 1–28 [in Russian].
- Prava** (1997). Prava, za yakymy sudytsya malorosijskij narod 1763 r. / uporyad. K. A. Vislobokov [The rights under which the Malorusian people are being tried in 1763 / order. by K. A. Vislobokov]. Kyiv: Institut derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

-
- Shcherbak, V. O.** (2006). *Ukrayinske kozactvo: formuvannya socialnogo stanu. Druga polovyna XVI – seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: the formation of social status. Second half of the XVI - middle of the XVII c.]. Kyiv: Kyevo-Mogylyanska akademiya [in Ukrainian].
- Simonis, Starovolsci.** (1646). *Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habelur* [8 the book of the art of war from the institutes of which the SERC and fetching a habetur]. Florentiae [in Latin].
- Smolij, V.** (Ed.). (2015). *Istoriya Zaporozkoyi Sichi* [History of the Zaporozhian Sich]. Kyiv: Arij [in Ukrainian].
- Staryj Litovskij Statut 1529 g.** [Old Lithuanian Statute]. (1854). *Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obshestva istorii i drevnostej rossijskih*, 18. Moskva [in Russian].
- Storozhenko, A. V.** (1904). *Stefan Batorij i dneprovskie kozaki* [Stefan Batory and the Dnieper Cossacks]. Kiev [in Russian].
- Tkach, A. P.** (1968). *Istoriya kodyfikaciyi dorevolyucijnogo prava Ukrayiny* [History of codification of pre-revolutionary law of Ukraine]. Kyiv: KDU [in Ukrainian].
- Vasilenko, N. P.** (1916). *Ocherki po istorii Zapadnoj Rusi i Ukrainy* [Essays on the history of Western Russia and Ukraine]. Kiev [in Russian].
- Volumina legume** / Ed. J. Ohryzko [Volumina legume], 3. (1859). Petersburg [in Polish].
- Yavornickij, D. I.** (1990). *Istoriya zaporozkih kozakiv* [History of the Zaporozhian Cossacks], 1. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Yefimovskij, V.** (1927). *Do istoriyi vijskovogo sudu ta zemelnyh vidnosyn na Ukrayini za Hmelnychchyny* [To the history of the military court and land relations in Ukraine during the Khmelnytsky region]. *Zapiski ukrayinskogo naukovoogo tovarystva v Kyivi*. Kyiv, 27–35 [in Ukrainian].
- Zherela** (1908). *Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusi / zibrav i vydav I. Kryp'yakevych* [Sources for the history of Ukraine-Rusia / collected and published by I. Krypyakevych], 8.. Lviv [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.02.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2022 р.

Олена Дудник

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: dudnyk_olena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1013-1170>

Уманщина під владою гетьмана Павла Скоропадського

Анотація. Мета статті. На прикладі Уманського повіту Київської губернії об'єктивно відтворити картину важкого періоду суспільно-політичних перемін, які мали місце упродовж усього періоду існування Української Держави з використанням архівних матеріалів, періодичної преси. **Методологія дослідження** базується на застосуванні логічного методу, що дає можливість об'єднати та узагальнити вже виявлені історичні факти й визначити регіональні особливості; принципу історизму в єдності всіх компонентів, а саме системності та науковості. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторка зосередила свою увагу на дослідженні ролі регіону в тогочасних загальнодержавних подіях доби гетьманату Павла Скоропадського. Таке регіональне спрямування є неабияк важливим з історичного погляду. Стаття є частиною більш широкого дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних подій Української революції 1917 – 1921 рр. на Уманщині. **Висновки.** У період гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) на території Уманського повіту відбулася зміна чиновницького апарату. Органи самоврядування підлягали ревізії та готувалися до перевиборів, що мали відбутись у листопаді-грудні 1918 р. Негативний вплив на процес державотворення здійснила присутність німецьких військ на території краю. Репресії з боку влади, грабунки, ревізії та конфіскації харчів, контрибуції, примусові заходи щодо селян, складна продовольча ситуація, вилились у конфлікти між населенням і владою. Не отримала належної підтримки з боку більшості населення Уманщини політика, спрямована на надання дієвої допомоги поміщикам і заводчикам у поверненні втраченого майна, заходи щодо запобігання антигетьманській агітації та покарання політичних опонентів.

Ключові слова: гетьманат, місцеве самоврядування, селянство, репресії, Уманщина.

Постановка проблеми. В останні роки увагу науковців все частіше привертає регіональна історія. Звернення до історії губерній, повітів та волостей України, з'ясування ставлення населення до тогочасних процесів дає можливість визначити їх місце в національно-визвольній боротьбі, виявити загальні закономірності та особливості виникнення та розвитку революційних подій. Врахування уроків минулого, засвоєння всього цінного і повчального має важливе значення для сучасного державотворення, утвердження демократичних принципів розвитку суспільства. Виходячи з цієї потреби, виникає необхідність звернутися до подій, що розвивалися на Уманщині періоду Української Держави 1918 р. Уманський повіт входив до Київської губернії, яка у 1918 р. неодноразово була епіцентром суспільно-політичних подій, впливовим геополітичним фактором у межах тогочасної України.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В роки незалежності України вітчизняна історіографія поповнилася низкою узагальнюючих та спеціальних праць, присвячених Українській гетьманській державі 1918 р., які всебічно розкривають цей короткий за часом, але достатньо динамічний і драматичний за перебігом подій, період Української революції. Серед вітчизняних науковців звертаємо увагу на дослідження Р. Пирога [Пирог, 1995], В. Солдатенка [Солдатенко, 2009], В. Савченка [Савченко, 2013]. Історики звертаються до подій, що мали місце в регіонах України і аналізують їх у контексті української національно-визвольної революції.

Малодослідженою в цьому плані залишається Уманщина. Звернення до обраної теми обумовлено тим, що з цієї проблеми відсутнє комплексне дослідження. Частково висвітлюють становище краю в 1918 р. автори «Нарису історії Уманщини. (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)» [Монке, С.Ю., Петренко, А.І., Кузнець, Т.В., Карасевич, А.О., Кривошея, В.В., 2011] та «Уманщина у плині літ» [Тулчинська, Н.С., Черномаз, Б.Д., Черномаз, Т.О., 2016]. Окремі сюжетні лінії ставали предметом наукового інтересу дослідників В. Мицика [Мицик, 2010], І. Опацького [Опацький, 2016], краєзнавців [Торгалюк, 2014].

Цінним джерелом з історії держави гетьмана Павла Скоропадського є центральна і місцева преса, яка зафіксувала величезну кількість подій і фактів регіонального значення, що дозволяють простежити реалізацію таких заходів нової влади, як реформа місцевих адміністрацій, за якою замість губернських та повітових комісарів введено посади старост;

невдоволення народних мас економічною політикою гетьманського уряду, відновленням приватної власності на землю, поверненням землі поміщикам («Нова рада», «Союз», «Уманское слово», «Свободный голос»).

Вивчення історії Уманщини в досліджуваній період полягає найперше у розвитку уявлень загалом громадсько-політичного життя місцевого населення. Також через цю призму можна дізнатися про історичне становлення певного українського регіону на різних його етапах.

Мета статті – на прикладі Уманського повіту Київської губернії об'єктивно відтворити картину важкого періоду суспільно-політичних перемін, які мали місце упродовж усього періоду існування Української Держави.

Виклад основного матеріалу. Наявні джерела дають підстави стверджувати, що Уманщина зустріла владу новоявленого гетьмана неприхильно. 3 травня 1918 р. газета «Уманское слово» повідомила, що київські події, пов'язані із зміною влади, викликали в усіх установах міста розгубленість.

Невдоволення та протести з приводу приходу П. Скоропадського до влади висловлювались на масових мітингах та демонстраціях. 13 травня зі співом революційних пісень на демонстрацію в Умані вийшли представники профспілок, трудових колективів та партій: «Серпу», Бунду, соціал-демократів, соціалістів-революціонерів. Демонстранти несли плакати із закличками: «Земля трудящим!», «Вічна пам'ять загиблим борцям за свободу», «Хай живе єдність пролетаріату України!», на підтримку Центральної Ради та скликання Українських установчих зборів. 7 травня 1918 року в приміщенні окружного суду розпочав роботу черговий селянський з'їзд Уманщини. Учасники з'їзду у своїх промовах відзначали, що з приходом до влади П. Скоропадського «відбувся переворот», і на місце Центральної Ради обрано гетьмана, який з волі хліборобів «повинен буде правити так, як правили до революції». Німецькі військові силою розігнали повітовий селянський з'їзд, оскільки будь-які масові акції населення розглядалися як загроза владі [Дудник,2010:30].

Протестні настрої селян Уманщини ілюструє резолюція Пединівського сільського сходу: «Гетьману, як виборцеві самих буржуїв, чорносотенців не коритись і постанов його і його уряду не виконувать, а підтримувати тільки вибраний народом демократичний орган – Центральну Раду і домагатися скликання Установчих Зборів, які повинні затвердити Земельний Закон і всі ті закони, які були вироблені Центральною Радою. Крім того вимагати негайного виведення з України німецького війська, позаяк воно втручається в наші справи, чого в договорі, коли запрошувалося німці не було, а запрошувалися вони тільки для допомоги Центральній Раді установити лад на Україні» [Ганьба самозванцеві Скоропадському,1918:1].

Вітали Гетьманат на провінційному рівні представники промислових, банківських, торгівельних, сільськогосподарських і кооперативних об'єднань, які бачили в інституціях гетьманату захист власних інтересів, сподівання на повернення втраченого майна, гарантію стабільності. Про підтримку нової влади заявили «Уманська спілка землевласників», «Уманський торгово-промисловий союз», «Союз домовласників». У своєму виступі на з'їзді Уманської спілки землевласників відомий у повіті поміщик Дзевановський заявив, що для власників розпочалося відродження: «З бідних, ми знову зробилися заможними. Рік зневаги пройшов». «Тверда влада повинна бути в наших руках», – такі вимоги звучали з уст землевласників Уманщини [Уманский съезд,1918:3].

За доби Центральної Ради урядові так і не вдалося створити дієву систему місцевих органів влади, що призвело до втрати контролю над провінцією, без якого система державного управління виявилася малоефективною. Гетьманський уряд змінив структуру управління на місцях. Вона мало чим відрізнялася від ієрархії владного режиму за часів Російської імперії, колегіальні революційні органи влади замінили на дореволюційні. Так, 14 травня указом гетьмана замість губернських комісарів запроваджувалися посади старост, а наказом міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба повітові комісари були звільнені та на їх місце призначалися старости [Дорошенко,2002:62].

9 травня 1918 р. Київським губернським старостою призначено Івана Львовича Чарторижського (колишній губернатор окупованої російським військом Тернопільщини). З приходом на посаду міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського одіозний Чарторижський був одразу ж звільнений з посади. З 30 серпня губернським старостою призначено генерала Павла Маркевича Андріянова. Місцеву адміністрацію Уманського повіту очолив Ібрагім Солтик [Дорошенко,2002:62], який в дореволюційний час служив діловодом, справником в черкаській міліції.

В Умані та волостях повіту знаходилися осередки самоврядування. Апарат управління формувався за принципом професійної придатності, отриманої в роки служби в дореволюційних установах: «до нас у Звенигородку призначений староста бувший пристав. Звичайно, що всі помічники його підбираються з таким же минулим» [Дописи. Звенигородка, (на Київщині),1918:2]. Владу отримали люди з старим дореволюційним досвідом і психологією.

П. Скоропадський прийшов до висновку про необхідність заміни складу існуючих установ самоврядування шляхом проведення виборів на основі нового законодавства. 2 жовтня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про зміну діючого статуту громадського управління міст», згідно якого повноваження гласних міських дум припинилося з моменту оголошення закону. 10 жовтня 1918 р. була розпущена Уманська міська дума. [Закон «Об изменении действующего устава общественного управления городов», 1918:2].

Розпочата урядом Скоропадського реформа місцевого самоврядування мала увінчатись реалізацією виборів, які мали повністю змінити характер земських зборів та міських дум. Міністр внутрішніх справ в уряді Скоропадського І. Кістяківський, зауважив, що земське життя мала спрямовувати «середня курія – хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний» [Завальнюк, Стецюк, 2009:63].

Підготовка до земських виборів розпочалася з формування дільничних виборчих комісій. Згідно з наказом Міністерства внутрішніх справ для проведення земських виборів губернський староста затвердив склад Уманської виборчої комісії: голова – М. Чарнецький (член суду), члени: Золін (мировий суддя), П. Слободяник (член управи), І. Гадомський (колишній голова міської думи), І. Пейхель (податковий інспектор). Для проведення виборів комісії асигновано 2000 крб., з розрахунку 50 копійок на виборця [О выборах в городскія и земскія самоуправленія, 1918:2]. Була визначена кількість гласних, які мали бути обрані: до Уманської міської думи – 48 осіб. Вибори мали проходити за куріальною системою: виборці ділилися на три виборчі курії (платники вищих ставок податків, особи з вищою освітою, ті, хто володів землею і вів власне господарство; платники середніх податків; решта платників). До уваги бралось їхнє нерухоме майно і грошова сума земського податку, що свідчить про те, що земські вибори не були рівними і всезагальними. На Уманщині до першої курії входило біля 150 виборців, до другої – 2 тис., до третьої – понад 40 тис. виборців. Гетьманська влада мала на меті усунути зі складу гласних революційні елементи і поповнити заможними громадянами [Універсал Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та Військ Козацьких Павла Скоропадського до Народу Українського, 1918:3]. Проте через ряд причин вибори так і не відбулися.

Земства втратили право виконувати правоохоронні функції. Постановою Ради Міністрів «Про заміну існуючих законів про міліцію і створення Державної варти» (від 18 травня 1918 р.) органи міліції були виведені із підпорядкування земств і міських дум, Державна варта підпорядковувалася безпосередньо губернському старості. У повіті діяв начальник держварти, який керував певною кількістю міських та волосних вартових, мав у розпорядженні кінну сотню [Тимошук, 1998:15]. На початку серпня 1918 р. губернська влада усунула з посад начальників Державної варти: міської – В. Суровцева та повітової – Г. Кодинця. Начальником міської Варти призначено В. Тарасенка, повітової – В. Терновського, помічником начальника – Кулішова. 3 жовтня 1918 р. начальником уманської повітової Варти призначено Я. Соколовського. [Монке, С.Ю., Петренко, А.І., Кузнець, Т.В., Карасевич, А.О., Кривошея, В.В., Кривошея, І.І. 2001 :103]. Уманська газета «Свободный голос» за 28 серпня 1918 р. опублікувала інформацію про розмір заробітної платні особового складу місцевої установи Варти: повітовий начальник – 7200 крб., помічник повітового начальника – 6000 крб., начальник району – 4800 крб., помічник начальника району – 4200 крб., вартові – 6300-6600 крб., секретар службової канцелярії – 4800 крб., діловод і бухгалтер – 4200 крб. в рік. Начальник міської Варти отримував зарплатню 8000 крб., його помічник – 6600 крб., начальник району – 5400 крб., бухгалтер – 4200 крб., вартові – 2100-4200 крб. (залежно від розряду). Рівень забезпеченості службовців варти був вищий, ніж в інших відомствах.

Військове питання Павло Скоропадський одразу ж поставив в розряд пріоритетних – створення основного війська не раніше осені 1918 р. Гетьманським проектом «особистої гвардії» стала Сердюцька дивізія. В липні 1918 р. Уманський повітовий староста розіслав волосним управам циркуляр, в якому зазначалося, що відбувається формування 1-ої гетьманської гвардії і у вересні поточного року здійснити набір до Сердюцької дивізії юнаків (по одному з кожного села) віком 19 років. В циркулярі зазначалося, що на службу бажано приймати новобранців із заможних сімей («дітей хліборобів»), які не були причетні до грабежів і безпорядків [В Уманском уезде, 1918:2]. У повіті проводилась реєстрація тих, хто у 1910-1913 роках служив в царській армії.

Повним складом замінялись інші установи. 19 травня 1918 р. на посаду уманського повітового старости замість Ібрагіма Солтика було призначено росіянина Михайлова, і вже 21 травня він своїм наказом розпустив сільські ради і земельні комітети, які були сформовані в добу Центральної Ради і заборонив висилати селянські делегації до гетьмана по земельних питаннях [Вісті з краю, 1918:3]. На рахунки Уманської повітової земельної управи накладено арешт, а її помешкання – опломбовано.

З 15 липня 1918 р. до роботи приступили губернська земельна комісія і всі повітові Київської губернії. Створені земельні комісії призначалися для вирішення завдань землекористування та земельної власності, займалися тимчасовим управлінням сільськими маєтками, купівлею та продажем землі, сприяли розвитку приватного сільського господарства. Уманську повітову земельну комісію очолював представник Міністерства земельних справ гетьманського уряду Максимчик, членами були Тілер (мировий суддя), Золін (від з'їзду мирових суддів), Рожнятовський і Мороз (від Союзу землевласників), Захарченко (від повітової управи), Костенко (від дрібних землевласників), Нечаєв (від Селянського поземельного банку), Макаревич (агроном), Маєвський (землетехнік). До комісії не включали представників безземельних і малоземельних селян. Персональний склад та діяльність спрямовувалася на захист приватної власності та великого землеволодіння, до повернення старих порядків у землекористуванні.

Внутрішня політика нової влади дуже швидко переросла спроби зміцнити державний лад, встановити тверду владу і громадський порядок і набрала відвертого репресивного характеру. Представники гетьманської адміністрації почали застосувати репресії щодо органів самоврядування та їхніх представників. У першу чергу взялися за тих, хто на думку агентів держварті, викликали підозри щодо політичної лояльності до нового уряду. У рішеннях зборів різних рівнів звучали протести проти порушення елементарних прав і свобод людини. Цього Державній варті було достатньо, щоб реагувати на подібні дії, як антидержавні.

В травні 1918 р. Голова Всеукраїнського земського союзу С. Петлюра у меморандумі до німецького посла в Україні Мумма писав: «В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти і замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, як до голови Всеукраїнського Союзу Земств, звертаються делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи...» [Солдатенко,2007:233]. Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії і на Уманщині.

25 травня 1918 р. німецький етапний комендант Умані Бухер наказував: «За всякие действия против Германских законов, распоряжений и приказов, которые влекут за собой наказание лишением свободы, начиная от 10 лет и более, как, например: подстрекательство, порча телеграфных и телефонных сооружений, хранение оружия без разрешения и невыдачи такового – как мера наказания впредь может быть применяема смертная казнь. Потому предостерегаю население и предлагаю воздержаться от всякого рода агитации, приказываю и требую» [УКМ.Спр.НДФ.72/8.Арк.1].

17 червня за наказом повітового старости були заарештовані і кинуті до в'язниці голова Уманської земської управи Камінський, члени управи: Кухар, секретар повітової міліції Бабенко, вчителі гімназії Славинський і Волков, член Українського клубу Руденко, у вересні – секретаря земської управи В. Шмигеля [Вісті з краю,1918:3]. У кінці серпня цього ж року в Умані без оголошення причин була заарештована група громадських діячів повіту: міський голова С. Крижанівський (належав до українських соціалістів-революціонерів), заступник голови Є. Зісерман, гласний думи, член продовольчої управи Р. Бітман, член думи З. Манзон, лікар Д. Тихолуз, секретар повітового продкомітету С. Карпінський, К. Фрайденберг та інших. Щоб з'ясувати причини арешту, представники демократичних організацій, на початку вересня 1918 р. направили свою делегацію до заступника міністра внутрішніх справ і Київського губернського старости. У ході розмови делегація заявила, що арештовані дотримувалися політичної лояльності, ворожих дій не проявляли і просила звільнити затриманих. Затриманих звинуватили в агітації проти існуючого ладу, до повстання проти німецько-австрійських окупантів – «активним виступом проти існуючого ладу і нинішніх властей», і за наказом губернського старости – вислати за межі України, у розпорядження німецької влади. Проте, в чому проявився їх «активний виступ» представники офіційної влади пояснення не дали. Тільки втручання київських чиновників призупинило виконання цього покарання й у вересні, після місячного ув'язнення звільнили С. Карпінського і К. Фрейденберга, в жовтні – Зісермана і Манзона. Тихолуз і Бітман переведені у Лук'янівську в'язницю. Як зазначає історик В. Солдатенко «Учасники земського не були ні керівною, ні просто скільки-небудь активною складовою повсюдних селянських повстань проти режиму. Однак останній вважав за необхідне обмежувати, подавляти діяльність будь-яких громадських осередків, поширював репресії, зокрема, практикував розгони цілих повітових земств, арешт їх функціонерів» [Солдатенко,2007:226].

Особливо болісна ситуація утворилася на селі, де підтримані гетьманською владою та німецько-австрійським окупаційним військом поміщики вимагали відшкодування завданих їх господарствам та оселям збитків: «Мы, крестьяне-собственники, заявляем, что не признаем Рады, министров и земельных комитетов и просим их немедленного удаления, а все награбленное ими под видом закона должно быть возвращено» [Съезд хлеборобов,1918:1]. У дію пішли Державна варта, каральні загони.

22 травня 1918 р. Уманський повітовий староста видав наказ про відновлення приватної власності і повернення власникам у повному обсязі їхнього колишнього майна та землі, якими вони володіли до революції. У разі непокори та невиконання цього наказу староста погрожував застосуванням збройної сили, залякував репресіями. «В деревнях должно быть спокойствие и порядок, – попереджав гетьманський староста, – иначе я пошлю карательные отряды немецких войск». 14 липня 1918 р. повітовий староста та німецький повітовий комісар обер-лейтенант Ф. Енкефорт, як свідчить газета «Союз», звернулися до селян з вимогою: «Те сельские общества, которые не соберут хлеб или не вовремя соберут хлеб, я накажу высокой контрибуцией, а именно: безвозмездным отобранием скота и зачислением части общества в рабочие батальоны и выселением вне пределов Украины» [Губа, 2002:102].

Провінційна преса оперативнo інформувала про події в місті, повіті, губернії. Цінними є матеріали преси, які дозволяють простежити наругу з боку гетьманських каральних загонів, зловживання німецьких окупантів влітку-восени 1918 року. Так, на початку осені загін Державної варти організував облаву в північній частині Уманського повіту (Буки – Христинівка). При цьому, на сільських сходах військові чини пояснювали селянам, що «приехали с отрядом только для поемки преступников и лиц, вносящих смуту», у результаті – затримано 54 особи. Не бажала німецька військова адміністрація довго розбиратися з актами непокори або спробами збройного опору. У с. Ладжинка за приховування зброї було заарештовано 40 селян. 16 червня 1918 р. до с. Молодецьке ввійшов німецький каральний загін і наказав здати гвинтівки. «Не всі послушалися наказу і вночі загін запалив дві хати, а з ними згоріло ще чотири хати, кілька клунь і будинків людей зовсім не винних» [Село Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис, 1918:3]. У селі Краснопілка у проїжджаючих через село німців вийшов з ладу автомобіль і вони його залишили біля Повітового правління, «... но пришли мужики, а может даже мальчишки, открывали и забрали в нем всякие винтики и принадлежности... Приехали немцы... наложили на селян контрибуцию в 10 000 руб., вознаграждение за убытки. За порубку казенного леса немцы наложили контрибуцию на крестьян 1 300 000 руб. Вот как у нас немцы восстанавливают порядки, и без всяких разговоров» [Торгало, 2014:94].

На Уманщині слідчі органи провадили масу кримінальних справ. 23 липня військово-польовий суд в Умані за участь у повстанні чи агітації проти гетьмана і німецьких окупантів засудив до смерті восьмеро селян: матроса Сурда з Ольшани, М. Гец з Багви, четверо селян з Лисянки. У с. Покотилове заарештовано братів А. і Г. Сорокопудових, у яких була знайдено антигетьманську прокламацію. За публічну образу 4-х німецьких офіцерів – «оскорбленіє германских офицеров», комендатурою був заарештований на три місяці власник кондитерської по Київській вулиці Я. Петров. А 27 липня з уманської тюрми під конвоем за межі України було відправлено 79 арештантів. У жовтні за участь у повстанні до 10 років позбавлення волі засуджено Дмитра Вельбуша і Андрія Височкіна. За участь у боях проти німців і вбивство сина поміщика Довгановського було страчено Автонома Дубовенка [Монке, С.Ю., Петренко, А.І., Кузнець, Т.В., Карасевич, А.О., Кривошея, В.В., Кривошея, І.І., 2001:104].

Велике невдоволення у селянства викликала політика гетьманського уряду, що проводилося в інтересах Німеччини та Австро-Угорщини. Основним завданням командування окупаційних військ стало вилучення максимальної кількості сировинних та продовольчих ресурсів для відправки на Батьківщину за так званими твердими цінами. Тільки за 20 днів владними структурами зі станції Умань (з 1 липня по 20 липня 1918 року) німцям було відправлено вантажів: 57382 пуди цукру, 1369 пудів проса, 1665 пудів ячменю, 884 пуди кукурудзи, 500 пудів гречки, муки пшеничної – 837 пудів, крупи гречаної і ячмінної – 1460, вівса – 693 пуди, картоплі – 624 пуди, пшона – 1879 пудів, 207 волів, 209 свиней. При проведенні таких операцій військовики постійно порушували дозвільні документи, а іноді діяли самочинно. Так, у с. Рижавка німецькі військові силоміць забрали в селян 6 тис. пудів збіжжя, 71 тис. 644 пуди цукру, худобу (48 коней, 26 волів). Зі станції Поташ з німецького військового магазину 27-го резервного полку тільки за один день (31 серпня 1918 р.) було відправлено 1145 пудів гороху, 603 пуди ячменю, 123 пуди гречки, 95 пудів жита. З мешканців містечка Юстинград окупанти вимагали контрибуцію в 10 тисяч карбованців і попередили, що в разі невиконання їх вимог містечко буде зруйноване. На Іванівському цукровому заводі в листопаді 1918 р. для потреб українського населення було виділено 1277 пудів цукру, а країнам Центрального блоку – 89965 пудів. У селах Антонівка і Молодецьке німці розграбували крамниці споживчих товариств [Село Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис, 1918:3].

Німецька військова адміністрація своїм розпорядженням від 6 серпня 1918 року заборонила хлібним бюро закуповувати хліб нового урожаю. Справа доходила до того, що німецькі солдати в магазинах реkvізували товар, особливо предмети першої необхідності, і нічого не платили, або ж платили значно менше встановленої вартості. Саме так сталося в магазині Поповської споживчої кооперації, коли німці за товар заплатили 165 крб., замість 658 крб. 10 коп. Побідні акції проходили в Молодецькому споживчому товаристві. Спираючись на ці

.....
та інші факти, управління Уманського кооперативного союзу направило 31 липня 1918 року Центральному кооперативному комітету листа, в якому висловило протест проти таких дій німецьких вояків. Правління кооператорів просило повідомити державні структури Української Держави з тим, щоб вони прийняли всі заходи до припинення таких руйнівних дій німецький військ [УКМ.СправаНДФ.Арк.1].

Реквізиторні заходи постійно проводилися із застосуванням фізичної сили з боку озброєних окупантів, тому уманське селянство відреагувало непокорю й відновленням антипоміщицьких виступів. На теренах повіту стали формуватися з селян партизанські загони, які виступали проти повернення землі дореволюційним власникам, проти відновлення поміщицького землеволодіння. Уманський староста доповідав губернському старості: «В сільських поселеннях Уманського повіту... сильне бродіння серед селян, направлене проти українського уряду і німецької влади» [УКМ.Справа 1852.Арк.2,35,363]. Вже у травні 1918 р. зафіксовані випадки збройних виступів проти німецьких окупаційних військ. Останньою репресивною акцією існуючої влади у повіті був арешт 8 листопада охорони залізничної станції Умані. Причиною послужило те, що колишній її начальник Оффілко був одним з керівників штабу повстанців.

Захист гетьманською владою власників великих землеволодінь розчарував селянство, і воно схилилося до більшовизму, прихильники якого обіцяли селянам надати землю.

Активізувався проти гетьманської влади і німецьких окупантів робітничий рух. Негативний вплив на соціально-економічну ситуацію на Уманщині мало масове безробіття. На запит Міністерства праці Української Держави міська управа Умані, посилаючись на дані профспілок, повідомляла, що в місті зареєстровано 1500 безробітних [Безработица в Умані,1918:3].

Влітку 1918 року гетьманську владу очікувало нове наростання страйкового руху. Робітники і службовці станцій Умань, Христинівка приєдналися до липневого Всеукраїнського страйку залізничників., а у вересні робітники-вантажники станцій Поташ і Тальне відмовились вантажити награване німецькими окупантами збіжжя. Страйкували працівники тютюнової і гільзової фабрик, пивоварних заводів. Власники пивоварень змушені були задовольнити вимоги страйкуючих і збільшили заробітну платню на 45-50 відсотків. Результатом місячного страйку робітників тютюнової фабрики Мар'яновського було підвищення заробітної платні на 100% і робітникам надавалася двохтижнева відпустка для відпочинку. Конфлікт на гільзових фабриках також було вирішено на користь страйкуючих – робітники отримали 125 відсотків надбавки до зарплати і 100% – в нічні зміни [Новости,1918:2].

Становище Скоропадського як гетьмана України суттєво похитнулося в середині листопада 1918 року. Київська губернія була оголошена на військовому становищі, 17 листопада 1918 року на всій Уманщині було оголошено військовий стан. Повітовий староста своїми наказами заборонив без спеціального дозволу пересуватися в повіті у визначені години. В наказах звучало попередження, що особи, винні в порушенні встановленого розпорядку будуть арештовуватися.

В умовах Української Держави виник опозиційний Гетьманату політичний блок – Український національно-державний союз (УНДС). У серпні 1918 року УНДС став іменуватися Українським національним союзом (УНС). Представники УНС створювали на місцях свої осередки для згуртування опозиційних гетьману сил як в центрі так і на місцях. Філія УНС була створена і в Умані. За повідомленням газети «Союз» до складу уманської філії УНС входило по 3 представники від партії українських есерів та українських соціал-демократів. Головою Уманської філії УНС обирався І. Краковський, секретарями – Й. Кучеренко та П.Курінний.

У перші дні свого створення Уманська філія через пресу звернулася до мешканців повіту, стверджуючи, що український народ силою своєї енергії створив свою державу, а «тепер йому треба закріпити її, щоб дужими і сильними могли ми бути». Визнавалося, що українські політичні сили розпорошені, що їм важко виконувати свої завдання і тому філія закликала їх до згуртування «...во імя зміцнення Української держави і на процвітання демократичних принципів громадського життя, щоб дужими могли ми виступити на міжнародній конференції світовій» [Дудник,2008:99].

У кінці листопада 1918 року війська Директорії звільнили територію Уманського повіту.

Висновки. У період гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) на території Уманського повіту відбулася зміна чиновницького апарату. Органи самоврядування підлягали ревізії та готувалися до перевиборів, що мали відбутись у листопаді-грудні 1918 р. Негативний вплив на процес державотворення здійснила присутність німецьких військ на території краю.

Репресії з боку влади, грабунки, реквізиції та конфіскації харчів, контрибуції, примусові заходи щодо селян, складна продовольча ситуація, вилились у конфлікти між населенням і владою. Не отримала належної підтримки з боку більшості населення Уманщини політика,

спрямована на надання дієвої допомоги поміщикам і заводчикам у поверненні втраченого майна, заходи щодо запобігання антигетьманській агітації та покарання політичних опонентів.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Безработица в Умани.** (1918). *Уманское слово*. 10 октября.
- Береговий, П.** (1918). Дописи. Звенигородка, (на Київщині). *Нова рада*. 4 червня.
- В Уманском уезде.** (1918). *Свободный голос*. 10 июля.
- Вісті з краю.** (1918). *Нова рада*. 23 червня.
- Ганьба самозванцеві Скоропадському.** (1918). *Звенигородська думка*. 10 травня.
- Губа, П. І.** (2002). *Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр.* Черкаси : ЧДТУ. 203 с.
- Дорошенко, Д.** (2002). *Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання.* В 2-х т. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. К. : Темпора, 352 с.
- Дудник, О.В.** (2010). З історії суспільно-політичного життя в південних повітах Київської губернії в добу гетьманату. *Університет*. 3. С. 30-38.
- Завальнюк, О. М. & Стецюк, В. Б.** (2009). *Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський : Аксіома. 220 с.
- Закон...** (1918). Закон «Об изменении действующего устава общественного управления городов». *Свободный голос*. 10 октября.
- Мицик, В.** (2010). Всю душу за волю України : [рев. події на Тальнівщині]. *Виднокрай : історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею*. Київ. С. 91-103.
- Монке, С. Ю., Петренко, А. І., Кузнець, Т. В., Карасевич, А. О., Кривошея, В. В., Кривошея, І.І.** (2011). *Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)* : Монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 266 с.
- Новости.** (1918). *Уманское слово*. 20 августа.
- О выборах...** (1918). О выборах в городскія и земскія самоуправленія. *Свободный голос*. 26 октября.
- Опацький, І. Ю.** (2016). Німецька військова адміністрація в Умані у 1918 р. (за матеріалами щоденника П. Ф. Курінного). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 45(1). С. 192-195.
- Пиріг, Р. Я.** (1995). *Гетьман Української держави Павло Скоропадський. Українська ідея. Постаті на тлі революції*. К., 256 с.
- Савченко, В. А.** (2013). *Павло Скоропадський*. Х. : ПЕТ. 128 с.
- Солдатенко, В. Ф.** (2007). *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. К. : Світогляд. 621 с.
- Солдатенко, В. Ф.** (2009). *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки*. Т. II. Рік 1918. К. : Світогляд. 412 с.
- Съезд хлеборобов.** (1918). *Киевская мысль*. 30 апреля.
- Тимошук, О. В.** (1998). *Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз)*. К. : Ін-т держави і права ім. В.С. Корецького НАН України. 70 с.
- Торгалло, Ю. В.** (2014). *Умань і уманьчани очима П. Ф. Курінного*. Умань: Видавець «Сочінський». 428 с.
- Тульчинська, Н. С., Черномаз, Б. Д., Черномаз, Т. О.** (2016). *Уманщина у пліні літ*. Ч. 1. Умань : Візаві. 360 с.
- УКМ** – Уманський краєзнавчий музей.
- Уманский съезд.** (1918). *Свободный голос*. 8 июня.
- Універсал...** (1918). Універсал Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України та Військ Козацьких Павла Скоропадського до Народу Українського. *Державний вісник*. 26 жовтня.
- Ящурженський, Х.** (1918). Село Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис. *Союз*. 11 жовтня.

Елена Дудник

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Уманщина под властью гетмана Павла Скоропадского

Аннотация. Цель статьи. На примере Уманского уезда Киевской губернии объективно воспроизвести картину тяжелого периода общественно-политических перемен,

.....
которые имели место в течении всего периода существования Украинской Державы с использованием архивных материалов, периодической печати. **Методология исследования** базируется на применении логического метода, позволившего объединить и обобщить уже выявленные исторические факты и определить региональные особенности; принципе историзма в единстве всех компонентов, а именно системности и научности. **Научная новизна** работы заключается в том, что автор сосредоточил своё внимание на исследовании роли региона в тогдашних общегосударственных событиях периода гетманата Павла Скоропадского. Такое региональное исследование есть очень важным с исторической точки зрения. Статья является частью более широкого исследования общественно-политических, социально-экономических и национально-культурных событий Украинской революции 1917-1921 гг. на Уманщине. **Выводы.** В период гетманата Павла Скоропадского (апрель-декабрь 1918 г.) на территории Уманского уезда состоялась замена чиновничьего аппарата. Органы самоуправления подлежали ревизии и готовились к перевыборам, которые должны были состояться в ноябре-декабре 1918 г. Негативное влияние на государственные процессы имело присутствие немецких войск на территории края. Репрессии со стороны властей, принудительные мероприятия по отношению к крестьянам, сложная продовольственная ситуация, вылились в конфликты между населением и властью. Не получила надлежащей поддержки со стороны большинства населения Уманщины политика, направленная на предоставление действенной помощи помещикам и заводчикам в возвращении потерянного имущества, мероприятия направленные на предотвращение антигетманской агитации и преследования политических оппонентов.

Ключевые слова: гетманат, крестьянство, местное самоуправление, репрессии, Уманщина.

Olena V. Dudnyk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Uman District Under the Rule of Hetman Pavlo Skoropadsky

Abstract. The article aims to objectively reproduce the picture of the difficult period of socio-political changes that took place throughout the entire period of the existence of the Ukrainian state using archival materials and periodicals on the example of the Uman district of Kyiv province. **The research methodology** is based on a logical method, which made it possible to combine and generalize already identified historical facts and determine regional features; the principle of historicism in the unity of all components, namely consistency and scientific nature. **The scientific novelty** of the work is based on the study of the region's role in the national events in the era of Pavlo Skoropadsky's rule. This regional direction is significant from a historical point of view. The article is part of a broader study of socio-political, socio-economic and national-cultural events of the Ukrainian revolution of 1917-1921 in the Uman district. **Conclusions.** The official apparatus changed on the territory of the Uman district during Pavlo Skoropadsky's rule (April – December 1918). Self-government bodies were subject to audit and prepared for re-elections, which were to be held in November – December 1918. The presence of German troops on the district's territory harmed the process of state creation. Repressions by the authorities, robberies, requisition and confiscation of food, indemnities, coercive measures against peasants, and a complex food situation had resulted in conflicts between the population and the authorities. The policy aimed to provide practical assistance to landlords and breeders in returning lost property measures to prevent anti-Hetman agitation and punish political opponents who did not receive proper support from the majority of the Uman district population.

Key words: hetman rule, local self-government, peasantry, repression, Uman district.

References:

- Bezrobotyca v Umany.** (1918). *Umanskoe slovo*. 10 oktjabrja. [in Russian].
Bereghovyj, P. (1918). *Dopysy. Zvenyghorodka, (na Kyjivshhyni)* [Letters. Zvenigorodka, (in the Kyiv region)]. *Nova rada*. 4 chervnja. [in Ukrainian].
V Umanskom uezde. (1918). *Svobodnyj gholos*. 10 yulja. [in Russian].
Visti z kraju. (1918). *Nova rada*. 23 chervnja. [in Ukrainian].
Ghanjba samozvancevi Skoropadsjkomu. (1918). *Zvenyghorodsjska dumka*. 10 travnja. [in Ukrainian].
Ghuba, P. I. (2002). *Ukrajinsjke vidrodzhennja: Sproba dzhereloznavchoji ocinky vitczyznjanoji presy 1917 – 1920 rr.* [Ukrainian Revival: An Attempt at a Source Assessment of the Domestic Press of 1917-1920] Cherkasy : ChDTU. 203 s. [in Ukrainian].

- Doroshenko, D.** (2002). *Istoriya Ukrainy, 1917–1923: dokumentaljno-naukove vydannja* [History of Ukraine, 1917–1923: documentary-scientific publication]. V 2-kh t. T. 2: Ukraïnsjka Ghetjmansjka Derzhava 1918 roku. K. : Tempora, 352 s. [in Ukrainian].
- Dudnyk, O.V.** (2001). Z istoriji suspiljno-politychnogho zhyttja v pıvdennykh povitakh Kyjivsbkoji ghuberniji v dobu ghetjmanatu [From the history of socio-political life in the southern counties of Kyiv province during the Hetmanate]. *Universytet*. 3. S. 30-38. [in Ukrainian].
- Zavaljnjuk, O. M. & Stecjuk, V. B.** (2009). *Zemstva Podillja v dobu Ukraïnsjkoji revoljuciji 1917-1920 rr.* [Zemstvos of Podillya in the days of the Ukrainian revolution of 1917-1920] Kam'janecj-Podiljskij : Aksioma. 220 s. [in Ukrainian].
- Zakon...** (1918). Zakon «Ob yzmenenyy dejstvujushhegho ustava obshhestvennogho upravlenija ghorodov». [Law "On Amendments to the Current Charter of Public Administration of Cities"] *Svobodnyj gholos*. 10 oktjabrja. [in Russian].
- Мусяк, В.** (2010). Vsju dushu za volju Ukraïny : [rev. podiji na Taljnivshhyni]. [All my soul for the will of Ukraine: [rev. events in Talniv region]] *Vydnoкраj : istorija Taljnivshhyny v ljudjakh, podijakh ta eksponatakh muzeju*. Kyjiv, S. 91-103. [in Ukrainian].
- Narys...** (2001). *Narys istoriji Umanshhyny (z najdavnishykh chasiv do 60-kh rokiv XX stolittja)* [Essay on the history of Uman region (from ancient times to the 60s of the twentieth century)]. Monografija / Monke S. ta in. Kyjiv : Vydavnycho-polighrafichnyj centr «Kyjivskij universytet». 260 s. [in Ukrainian].
- Novosty.** (1918). *Umanskoe slovo*. 20 avghusta. [in Russian].
- О выборах...** (1918). О выборах в городскія у земскія самоуправленія [About elections to city and zemstvo self-governments]. *Svobodnyj gholos*. 26 oktjabrja. [in Russian].
- Орацкы, І. J.** (2016). Nimecjska vijsjkova administracija v Umani u 1918 r. (za materialamy shhodennyka P. F. Kurinnogho) [German military administration in Uman in 1918 (according to the diary of PF Kurin)]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizkogho nacionalnogho universytetu*. Vyp. 45(1). S. 192-195. [in Ukrainian].
- Pyrygh, R. J.** (1995). Ghetjman Ukraïnsjkoji derzhavy Pavlo Skoropadsckij [Hetman of the Ukrainian state Pavlo Skoropadsky. Ukrainian idea. Figures against the background of the revolution]. *Ukraïnsjka ideja. Postati na tli revoljuciji*. K. 256 s. [in Ukrainian].
- Savchenko, V. A.** (2013). *Pavlo Skoropadsckij* [Pavlo Skoropadsky]. Kh. : PET. 128 s. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. F.** (2007). *Vynnychenko i Petljura: politychni portrety revoljucijnoji doby* [Vynnychenko and Petliura: political portraits of the revolutionary era]. K. : Svitoghljad. 621 s. [in Ukrainian].
- Soldatenko, V. F.** (2009). *Ukraïna v revoljucijnu dobu: Istorychni ese-khroniky* [Ukraine in the revolutionary era: Historical essays-chronicles]. T. II. Rik 1918. K. : Svitoghljad. 412 s. [in Ukrainian].
- Съезд хлеборобов.** (1918). *Kyevskaja myslj*. 30 aprelja. [in Russian].
- Tymoshhuk, O. V.** (1998). *Derzhavna varta Ukraïnsjkoji Derzhavy (istoryko-jurydychnyj analiz)* [State Guard of the Ukrainian State (historical and legal analysis)]. K. : In-t derzhavy i prava im. V.S. Korecjkogho NAN Ukraïny. 70 s. [in Ukrainian].
- Torghalo, J. V.** (2014). *Umanj i umanchany ochyma P. F. Kurinnogho* [Uman and Uman residents through the eyes of PF Kurinny]. Umanj: Vydavecj «Sochinskij». 428 s. [in Ukrainian].
- Tuljchynsjka, N. S., Chornomaz, B. D., Chornomaz, T. O.** (2016). *Umanshhyna u plyni lit* [Umanschina over the years]. Ch. 1. Umanj : Vizavi. 360 s. [in Ukrainian].
- УКМ** – Umansckij krajeznavchij muzej. [in Ukrainian].
- Umansckij съезд.** (1918). *Svobodnyj gholos*. 8 yjuna. [in Russian].
- Universal...** (1918). Universal Jogho Svitlosti Jasnovejmozhnogho Pana Ghetjmana Vsijeji Ukraïny ta Vijskj Kozacckyxh Pavla Skoropadsckogho do Narodu Ukraïnsckogho [Universal of His Majesty the Honorable Mr. Hetman of All Ukraine and the Cossack Troops Pavlo Skoropadsky to the People of Ukraine]. *Derzhavnyj visnyk*. 26 zhovtnja. [in Ukrainian].
- Jashhurzhensckij, X.** (1918). Selo Molodecckje Umansckogho povitu. Istorychnyj narys [Molodetske village, Uman district. Historical essay]. *Sojuz*. 11 zhovtnja. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 24.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.02.2022 р.

Tetiana Yu. Perga

State Institution “Institute of World History of National Academy of Ukraine”

PhD. (History), leading researcher

e-mail: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4311491/perga-tetiana/>

Waste Recycling in the Early Soviet Union Period: the Success Story of Ukrutilzbir JSC

Abstract. Purpose of the article. A significant number of studies have been devoted to waste disposal in the USSR during the Cold War period when waste transformed into a valuable resource for the demanded products in the postwar USSR. The article examines the earlier period of these activities – the 1920s. Using the example of the Ukrainian USSR, it argues that waste collection and reuse programs have already started in the early Soviet Union. The article demonstrates the activities of the non-state company Ukrutilzbir JSC, which was one of the largest waste procurers on the Republican waste market. **The methodological basis.** The research is based on the analysis of archival materials that have never been introduced into scientific circulation. **Relevance.** At the moment, this topic has not been studied at all. **Conclusions.** The article reveals the success story of this actor, the peculiarity of its activity, balancing dependence and independence from the State, competition with state companies. The article suggests that several factors contributed to the success of the company: the presence of a large quantity of waste in Ukraine, the demand of state enterprises in additional raw materials, fairly efficient management, and use of an administrative resource in the form of a monopoly right to collect waste that, however, did not protect the company from problems. The author determined problems encountered by waste pickers due to the poverty of the population, which could not «produce» needed by Soviet enterprises the quantity of waste. The author identified methods of motivating the population to hand over waste. The main actors of the waste market in Ukraine, sources of purchase and sale of waste have been identified. They are the following: enterprises of state industry, state trade, cooperatives, private persons, procurers of waste. The author also had analyzed the attempts of state authorities to regulate the relationship between the main waste producers in Ukraine, that were both partners and competitors.

Key words: waste, waste procurers, USSR, Ukrainian SSR, Ukrutilzbir, rags, paper, metal scrap, bone, culprit, Narkomtorg.

Relevance of research. The reuse and recycling of resources in different countries, historical periods, and contexts have attracted the attention of many researchers. The aggravation of the environmental situation increases interest in the positive historical experience of waste disposal.

Analysis of sources and recent research. Many studies have concentrated attention on the reuse of waste in the Socialist countries [Pál Viktor, Pérez, Valenzuela, 2021 : 310-334; Gille Zsuzsa, 2007 : 1-264], and the Soviet Union of the Cold War period. There is a popular opinion that recycling has become increasingly active in the USSR after World War II when the value of waste for industrial development was overestimated [Kochetkova Elena, 2020]. It is logical to assume that waste reuse in the Soviet Union did not develop in a vacuum and that certain activities were carried out in the 1920s and 1930s. One can see a research gap regarding waste reuse and recycling in the early Soviet Union.

Purpose of research. This paper aims to demonstrate the introduction of wide-ranging recycling programs in the USSR in the 1920s. We argue that this period can serve as an entry point for historians to uncover actors, structures, and channels of the waste activities in the early Soviet Union as the resource shortage prioritized reused strategic importance of rags, old shoes, galoshes, broken glass, bottle caps, cans, paper, etc. However, existing literature focuses mainly on the development of the paper industry in the Soviet Union [Pristed Brigitte, 2020; StudinskyVolodymyr, 2000 : 255] which is not enough to study the origination of waste recycling in the USSR, and significantly restricts the field of research.

To fill this gap, we will investigate the situation in the Ukrainian SSR. The aim of this article is to present our hypothesis taking the example of the Ukrutilzbir JSC that operated in the Ukrainian SSR in the 1920s. Of particular interest is the fact that it was a private company. Therefore, the task of this research is to analyze the success story of this company. We will answer the following questions: what led to the emergence of this private company and contributed to its activities? What waste collection

practices have Ukrutilzbir developed? What challenges did waste collectors face in a country with limited access to material resources? How did this private company interact with State-owned waste collectors and the state?

This article is the first insight into the waste collection in the Ukrainian USSR in the early Soviet Union and opens a new perspective for future research. It uses archival documents of Ukrutilzbir that have never been used and put into scientific circulation. At least, their analysis will reveal many unknown facts and allow reconstruction of main directions and aspects of waste collection in the USSR in the 1920s as well as the activities of one of the largest waste pickers.

Presenting ideas of research. In the early 1920s, the Soviet Union faced the formidable task of rebuilding industry. Lack of resources and raw materials stimulated different forms of rationalizing and acceleration of the Soviet economy. In addition, USSR faced several social problems – homelessness, unemployment, a significant migration of Jews from shtetls to the large cities. Immediately after the Civil War, increased the number of disabled veterans. These social and economic problems influenced the development of waste collection activities in Ukraine.

On 28 August 1923, Eduard Simson sent a letter to Red Cross Ukraine. He had written the following: “There are different types of materials used for the production of paper: rags, paper clippings, paper spoilt, etc. In recent years, paper and glass manufacturers have been in dire need of these additional resources. They try different ways of getting ones most through the individual entrepreneurs. Meanwhile, we see that in the city of Kharkiv alone, the hidden treasures destroy, as it is impossible to litter yards and rooms with unnecessary garbage. By the end of the workday, almost every employee of trusts and other government agencies has under the table a basket full of all sorts of unnecessary torn paper. This paper is dumped by couriers in garbage pits or burned in kilns. If we take warehouse one can see that the broken glass together with garbage dumped in landfills, where it perishes irretrievably.” He compared the situation with the pre-revolutionary time when various charities supported orphanages and homes for the disabled with garbage money; and proposed “to all and every individual citizen collect every piece of unnecessary paper, rag, broken glass, or household bottle and give it to the representatives of Red Cross Ukraine.” Simson believed that this would allow this organization to achieve its humanitarian goals; and factories and plants – their economic goals and work without stopping due to lack of raw materials. Therefore, he proposed to establish a specialized organization under the auspices of the Red Cross in Kharkiv to deal with waste collection. In his opinion, this body should work in self-sustainment requirements, develop these activities in and outside the city and give half of the profits for Red Cross Ukraine [DAKO. F.2993. Op.1. F.16, Ark. 9].

It seems that Ukrainian authorities were interested in this idea. On 5 December 1923, a resolution of the Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee (VUTsVK) of the Ukrainian SSR; and Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR was adopted. The title of the resolution is “On the establishment of the Office of Red Cross Ukraine; Central Committee of Sick and Wounded Red Army Soldiers; and Central Commission for Assistance to Children at VUTsVK for the Collection, Purchase, and Disposal of Miscellaneous Wastes in Ukraine called «Ukrutilzbir»”.

Therefore a special Authority aimed to accumulate the funds for the activities of these organizations was established. The main idea was to overcome child homelessness and help sick and wounded Red Army men and their families. The initiator of the establishment of this body Eduard Simson was appointed Commissioner. The Office was granted the exclusive right to collect, buy, market, sell and dispose of paper, rags, bones, glass, and other waste (except metal scrap) from residential and industrial areas, institutions and enterprises. The startup capital of the Office was RUB 2500, which was provided by these stakeholders [DAKO. F.2993. Op.1. F.16, Ark.10].

The peculiarity of Ukrutilzbir activities was the employment of unemployed persons registered at the Labor Exchange Office. In parallel with the establishment of the Kharkiv Office, the future head of the Kyiv branch of Ukrutilzbir that was opened on 20 January 1924, Abram Kanevsky, who negotiated in Moscow with potential customers of the Ukrainian waste, explored the experience of the Unemployment Compensation Bureau, established under the Regional Labor Department of Moscow. This bureau developed projects on the involvement of unemployed persons in waste disposal, hiring them on a piece-rate basis. He was interested in this idea and suggested its implementation in Ukraine [DAKO, Op.1. F.2993. F.16, Ark. 13]. As a result, in the spring of 1924, the Commission for Combating Unemployment of Kyiv became the fourth shareholder of the Office [DAKO. F.2993. Op.1. F.16, Ark.101]. Ukrutilzbir documents show that most of its employees got a job through the Labor Exchange Office. Many of them were Jews due to the high unemployment rate among this ethnic group.

Although initially there were high expectations of free delivery of various waste to Ukrutilzbir, they had not realized. Due to the difficult economic situation, the institutions sought material compensation for the trash, which led to the commercialization of these activities and the disappearance of humanitarian ideas. Environmental consciousness was not yet developed at that time and resource scarcity contributed to the transformation of waste (paper, rags, bones, glass,

.....
rubber, ferrous and non-ferrous metals) into a valuable commodity that should have been made a profit.

The company's documents used the definition "procuring" (rather than collecting) waste, the same as agricultural raw materials. This indicates the importance of waste as raw material and equating it with agricultural ones. Accordingly, we will use the definition "waste procurers" for companies engaging in waste collection.

It should be mentioned that the activities of the company took place during the NEP. It had promoted market relations involving State-owned companies and non-State ones. However, the role of NEP in the development of Ukrutilzbir activities is a debatable issue. According to the analyzed archival materials, after the end of the NEP and the beginning of the industrialization policy, the company's activities did not change. Therefore, in the article we do not intend to pay much attention to this aspect, this issue requires a more in-depth separate examination.

The charter of the authority included the following methods of waste collection: placing special recycling boxes in organizations, institutions, factories, warehouses, etc.; bulk purchase of waste through contracting with counterparties; small purchases in markets, yards, apartments, and private individuals; the involvement of private pickers; establishing of separate associations that would work in this field [DAKO. F.2993. Op.1. F.16, Ark. 10].

The initial stage of activity characterizes by the accumulation of material resources and the development of organizational experience. The company decided to establish only a few basic provincial departments and use them as springboards for activities; therefore, it founded regional offices in Kharkiv, Kyiv, and Donetsk in 1924.

The Board also attempted to centralize procurement activities however failed. As Kharkiv staff did not know local markets and pricing, attempts to set prices "on top" proved unprofitable for the company. For instance, the Board concluded a General Agreement for bone purchase at a higher price (17 kopeks per 16 kg) than could be acquired in the Kyiv region (10 kopeks per 16 kg) [DAKO. F.2993. Op.1. F.16, Ark. 46].

It soon became clear that due to the lack of sufficient capital, the existing management model was ineffective, so in August 1924, the company decentralized activities. The Board invited the shareholders to establish local waste collection organizations that would work with Ukrutilzbir on mutual beneficial commission agreements. The Board took on the responsibility of general instruction and representation of local organizations' interests in the highest authorities of the republic. However, he refused to be held responsible for their activities [DAKO. F.2993. Op.1. F.16. Ark. 174].

During the year some local organizations, such as Kyiv, strengthened, but most faced organizational and legal challenges. Therefore, a year later it was decided to return to a centralized management model, but the organization decided to change the form of ownership and become private, as it opened up broad prospects for the business. On 1 October 1925, Ukrutilzbir JSC was established. The fixed capital allocated by the same stakeholders increased significantly and amounted to RUB 300,000. This contributed to the rapid development of the company. As of 1 October 1926, Ukrutilzbir already had five branches located in Kharkiv, Kyiv, Artemivsk, Odesa, Dnipropetrovsk, and two district offices in Vinnytsia and Mykolaiv [TsDAVO of Ukraine. F.4274. Op.1. F.1. Ark.1].

The ambitious plans of the leadership were to create an all-Ukrainian company. The following targets are put to achieve them: 1) to strengthen the position of Ukrutilzbir in the major centers of Ukraine; 2) to increase the collection of waste and improve its quality; 3) to participate in the implementation of illiquid industry assets [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark.351]. It is worth noting that Ukrutilzbir was a universal waste picker, as it has been working with a wide range of waste. It competed with the state trading agency Statetorg of the Ukrainian SSR (the Ukrainian branch of the Russian Gostorg) and the Consumer Cooperation Union Vukoopspilka. Russian-Austrian Trading Company Rusavstorg specialized mainly in the rag and bone collection; Ores and Metals Trading Corporation Rudmetaltorg in metals, Ukrainian paper trust Ukrbumtrest - in a paper, Superphosphate plant of Sugartrust (further - Supercombinat) in bones.

Although in a year after the founding of the renewed company, due to the sharp rise in prices for salvage materials, Ukrutilzbir procured less waste; its economic activities demonstrated noticeable achievements. It had prepared waste for RUB 1.5 mln. During the year, the companies authority grew, which led to the expansion of its lending by state banks. By 1 October 1925, loans accounted for half of all financing, but by 1 October 1926, they had risen to 63.9 percent. The company's balance sheet at that time increased fivefold [DAKO. F.2993. Op.1, F.60. Ark.647].

In this context, one should point out the peculiarity of waste collection in the 1920s. First, it was the seasonality of work depending on the weather conditions. Usually, the season started April-May and ended in September. Cash was necessary to buy waste from the population (financial transactions with legal entities were in non-cash form). This demanded advance payment for waste pickers who used these funds to purchase rags, bones, small iron scrap, old galoshes, and other

waste from the population. Therefore, access to financing was of great importance for the plan implementation. Since Ukrutilzbir did not have enough cash, it tried to get bank loans.

Report analysis of its activities from 1 October 1925 to 1 October 1926 provides an opportunity to identify the main actors of the mid-1920s Ukrainian waste market.

Table 1.

Results of Ukrutilzbir activities (sources of purchase and sale of waste, 1925-1925 operational year) [TsDAVO of Ukraine, f.4274, op.1, spr.1, ark.10-11]

Amount of waste purchased from / through interested actors				
Own network of collectors	State industry	State trade	Cooperative enterprises	Private persons
31,7%	31,7%	10,8%	6,9%	8,9%
Amount of waste sold to interested actors				
	63,3%	14,7%	6,5%	15,5%

Table 2 shows the range and amount of waste collected for the year after the establishment of the joint-stock company Ukrutilzbir.

Table 2.

Results of Ukrutilzbir activities (nomenclature of waste, 1925-1925 operational year) [DAKO. F.2993. Op.1, F.60. Ark.647-650].

Waste group	Amount of waste, t
Ferrous metal scrap	20858
Waste paper	3117
Rags	1700
Bones	1114
Non-ferrous metal scrap	698
Broken glass	687
Rubber	60

Looking for markets outside Ukraine, the company attempted to expand its activities to the territory of other republics. At the meeting of the Board of Shareholders of Ukrutilzbir on 16 March 1927, Board member Miron Kolchinsky noted that the company "faced the task of using those unlimited resources in the USSR that lie without any movement" [DAKO. F.2993. Op.1 F.43. Ark.351]. As early as 1924, the company established the Moscow representative office; four warehouses were in the city. Ukrutilzbir also worked in Kazan and Samara [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark.351]. When the Donetsk branch faced the fact of overstocking and the impossibility of selling goods on the Kyiv market, the Board allowed the establishment of a representative office in Rostov and the sale of goods on the local market. By the way, it did not last long, and in June 1927, it was closed [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark. 97].

There was a paradox: although Ukrutilzbir was a private (joint-stock) company, it had to work primarily on the requests of the regulatory bodies - the People's Commissariat of Trade of the Ukrainian SSR (further - Narkomtorg), the Ukrainian Economic Council (UEC), which set the tasks in the procuring of the waste following the plans of development of the Ukrainian economy. In fact, Ukrutilzbir was an intermediary who bought and sold waste on the market, although its main counterparties were state-owned enterprises.

In 1925, Ukrutilzbir started buying state property from auctions. The main subject of interest was sugar refineries subordinated to the Sugartrest. The construction of new enterprises or the technical re-equipment of existing ones caused the turning of many old sugar mills and other enterprises into illiquid property. Interest in such assets determined the search for scrap iron and non-ferrous metals (cast iron, aluminum, copper, etc.) demanded by the Soviet enterprisers. The main buyers of metal were enterprises of Metallrest and Rudmetaltorg.

For example, according to the general agreement with Rudmetaltorg, the Podolsk branch of Ukrutilzbir was to develop 15 enterprises of the Uman branch of Sugartrust in late 1925 - early 1926 [DAKO. F.2993. Op.1. F.20. Ark. 84]. At the request of the Supreme Board of the National Economy of the USSR and the personal request of its Chairman Felix Dzerzhinsky, Ukrutilzbir was to develop the property of 19 plants and hand over 830 t of scrap iron to state-owned enterprises in the first half of 1926 [DAKO. F.2993. Op.1. F.20. Ark. 99].

However, there were other ways of collecting scrap metal, such as contracting with industrial enterprises. Ukrutilzbir signed agreements with many companies, such as the Southern Engineering Trust that bought monthly 491-655 t of scrap metal from the company in 1927 [DAKO. F.2993. Op.1. F.64. Ark.228]. Another source was picking metal on landfills. In addition to rags and bones, many

non-ferrous metals were found there, such as lead. This led to attempts by Ukrutilzbir to conclude the landfill lease agreements with municipal authorities responsible for communal services in Kyiv and Odesa. Another source of non-ferrous metals was military training grounds, where metal waste remained after military exercises. Therefore, Ukrutilzbir entered into several agreements with the Kyiv Artpolygon and received the monopoly right to the disposal of waste military metal [DAKO. F.2993. Op.1. F.31. Ark.130-131]. According to the letter sent by the head of the Kyiv branch to the Board, it collected 32 t of shell scrap metal from March to April [DAKO. F.2993. Op.1. D.40. Ark.145].

One of the biggest consumers of the bones was the Superphosphate Plant of Sugartrust. Ukrutilzbir entered into annual general agreements with the enterprise and additional ones. One obligated the Kyiv branch to procure 155 t of bones in the first quarter of 1926 [DAKO, F.2993, op.1, d.40].

Table 3.

Plans of Ukrainian procurers of bones in 1926
[TsDAVO of Ukraine. F.423. Op.2, F.318. Ark.330].

Actor	Plan, t
Total, Ukrainian SSR	24600
Supercombinat	9000
Statetorg	7500
Ukrutilzbir	5000
Rusavstorg	2000
Other	1100

The main customers of rags in the 1920s were the paper enterprises of Ukrbumtrest, as it was the popular raw material for paper production. Under one contract, the commitment of Ukrutilzbir was to collect 2,457 t of paper waste. Many rags were collected for export, which started from Ukraine in 1925. The Kyiv branch of Ukrutilzbir had handed over 278 t of rags to Statetorg in June 1930 [DAKO. F.2993. Op.1. D.40. Ark. 275]. In the late 1920s and early 1930s, the list of industries that started using rags as raw materials increased. Thus, its customers were the chemical, haberdashery, glass, and construction industries. This increased pressure on the rag market. As for the light industry, we found only one reference in Ukrutilzbir records regarding this issue. This can be attributed to the priority development of heavy industry during the industrialization period.

However, the paper industry also demanded not only rags but also waste paper. In 1926, Ukrutilzbir handed over 2949 t of paper [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark.151]. Ukrutilzbir supplied paper to the largest customer - Ukrbumtrest and to other enterprises - Shostka Paper Plant, Paper Syndicate, Bilpaytorg (Belorussian SSR), Donpolygraphbum.

The procurement of glass cullet was not as large as metal, paper, and rags. This can be explained by the oversupply of the Ukrainian cullet market compared to the demand of the glass industry. Ukrutilzbir collected - 41 t in 1926 [TsDAVO of Ukraine. F.4274. Op.1. F.1. Ark.6] and 525 t in the first quarter of 1930 [DAKO. F.2993. Op.1. F.93. Ark.771].

Developing the activities, Ukrutilzbir had found various ways of waste collecting in cities and rural areas. In cities, humanitarian organizations, friends of the society, schoolchildren, Red Cross Ukraine committees, and Mutual Aid Committees were involved. Their remuneration was on average 10% of the price list. The company used to purchase secondary raw materials and waste products from industrial enterprises and cooperatives and develop landfills and waste dumps. It also organized teams (artels) of collectors who worked part-time and received remuneration (5-20% of the price list). Concerning the organization of various actions that mobilize the population to hand over waste, the first mention in the documents of Ukrutilzbir dates back to 1930. This happened on the eve of its closure and had no impact on the development of its activities, so we will not address this aspect in this article.

In rural areas, the above-mentioned humanitarian organizations, local grassroots cooperatives, and private rag and bone pickers were engaged in rag picking. To enable the population to sell waste, Ukrutilzbir opened special points that located one within 50 mi. [DAKO. F.2993. Op.1. D.48. Ark.10]. Like other large waste procurers, Ukrutilzbir began to earn on cooperation with consumer cooperatives united by Vukoopspilka since 1926. They worked on counterparty terms, receiving commissions. The network of private collectors was quite extensive; they received commissions of 5-7 percent.

Given that in the 1920s, peasants were the main suppliers of rags and bones, waste pickers tried to encourage them in any way. Despite this, the procurers faced great difficulties in harvesting rags. According to official data, it was the poorest group of the Soviet population. There were 0.15 pairs of leather footwear and 1.47 g of fabric per capita in rural areas in 1923-1924, and 0.38 pairs of

footwear and 5.68 g of fabric in 1928-1929 [Statistical table of the Central Statistical Bureau, 2003 : 122]. It was also a large gap between the purchase price of rags from the population (average 90 kopek– RUB 1,20 per 16 kg) [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark. 98] and the price for fabrics in the shops (RUB 2,75 – 7,50 per meter) [Transcript of the meeting of the Politburo, 1927]. It should also be taken into account the shortage of consumer goods in the USSR and widespread repair practices. Ekaterina Gerasimova and Sofia Chuikina characterize Soviet society as a repair society [Gerasimova Ekaterina, Chuikina Sof'ia, 2014 : 62]. Despite the high level of the ideologization of attitudes towards things in the USSR (the Soviet citizen should be free from fetishism), we consider that in the 1920s in the Ukrainian USSR, poverty, restricted access to many goods, and high prices played a more important role in the spread of repair practices than guidelines of the Soviet authorities.

Mentioned above factors limited the capacity of the Ukrainian market. With regard to rags, Ukrainian rags were of poor quality, as poor people mostly used inexpensive fabrics that had been in use for a long time. Thus, in 1928, only 40 percent of canvas rags, which were most valuable for paper production and export existed on the Ukrainian market. Rag pickers could not fulfill increased plans for its acquisition from the population, as the proposition was absent [TsDAVO of Ukraine. F.423. Op.2. F.318. Ark.80]. How did waste procurers decide this problem? One can see some correlation between the early years of industrialization and the introduction of incentives that encouraged people to give waste pickers rags. This mechanism was introduced in 1928. The rag-pickers, like pickers of other waste and agricultural raw materials, used the impossibility of the countryside inhabitants to acquire the needed commodities - matches, needles, threads, notebooks, envelopes, brushes, writing paper, shoelaces, cheap candy for the kids, etc. These commodities were used for the motivation of the population to sell rags in exchange for these and other things.

What was the scale of the encouragement of the population? Some figures are indicative. At the meeting held in Narkomtorg on July 4, 1930, it was decided to allocate for the fourth quarter a special bonus fund of not less than RUB 300000 except for handkerchiefs cost 50,000 rubles [DAKO. F.2993. Op.1. F.102. Ark. 163].

Despite the significant difficulties in waste procurement and primarily financial ones by 1930, Ukrutilzbir had become one of the largest waste procurers. Its network consisted of 10 regional offices (formed due to the reorganization of 25 ones) and 133 warehouses. Most warehouses were in Kyiv - 62, Odesa - 17, Artemivsk - 16. Dnipropetrovsk - 9, Mykolaiv – 8, Kharkiv – 4 [DAKO. F.2993. Op.1. F.93. Ark.73-76]. It competed on equal terms with mentioned above state companies. Its market share was 20-40%, depending on the region and sort of waste. For example, in the rag market, the share of Gostorg, Rusavstorg, and Ukrutilzbor was 60%, 24%, and 16%, respectively [DAKO. F.2993. Op.1. F.79. Ark. 419-420].

The Ukrainian regulatory authorities obliged Ukrutilzbir to fulfill high plans of waste picking in 1930-1931.

Table 4.

Waste collection plan of Ukrutilzbir for 1930-1931

[DAKO. F,2993. Op.1. F.102. Ark.475]

Wase group	Plan, t
Iron	33000
Cast iron	15000
Non-ferrous metals	1000
Waste paper	1000
Rags	18000
Bones	6500
Broken glass	4000
Rubber	800

Industrialization policy stimulated the increase of competition between the main waste procurers in the second half of the 1920s. The demand of the Soviet enterprises in raw materials has rapidly grown and increased the request for waste.

From the modern perspective, the mechanism of waste picking looks somewhat chaotic. There was no definite subordination of the main procurers. They all had their network of waste pickers but often used subcontractors and traded each other. At the same time, all of them worked on the orders of the state regulatory bodies. The peculiarity of the situation in the 1920s was that on the one hand, Ukrutilzbir collaborated with other waste procurers and on the other hand, all procurers competed. This was due to the limited Ukrainian market, which could not "produce" needed by the Soviet industry quantity of waste. Indeed, plans for the development of the Ukrainian economy grew faster than the possibility of the Ukrainian industrial and population generating waste. Thus, demand for raw materials for the production of paper in Ukraine was following: in 1927-1928, 11200 t of rags

.....
and 1800 t of waste paper, and 1931-1932 - 24200 t of rags and 5800 t of paper [DAKO. F.2993. Op.1. F.43. Ark.151]. Brigitte Pristed states that Soiuzutil's waste collecting system by the early 1930s was the reverse side of Stalinist industrialization [Pristed Brigitte, 2020 :310].

Compared to state-owned companies Ukrutilzbir was in a less advantageous position. It received access to commodities for the stimulation of population and waste pickers later than the state procurers did. This also applies to horse feed, as in the 1920s, waste pickers traveled around the countryside on horseback. We have mentioned at the beginning of the article that the company had to self-finance procurement. Ukrutilzbir had difficulties with obtaining loans and a chronic shortage of cash. Besides, lending had led to additional financial outlays due to paying interest. Staff shortage was an acute problem, as the labor exchange provided mostly low-skilled and unskilled workers. Meanwhile, waste picking required highly skilled workers. This applied primarily to specialists in collecting, sorting, storing, and packaging rags. Due to low salaries, Ukrutilzbir was unable to compete with the state companies, so there was a drain of high-skilled workers.

Competition among state and non-state actors, including Ukrutilzbir was strong. Quite often, they resorted to unfair business practices: collected waste on the territory of competitors; raised waste prices against the agreed price list; gave higher advances to private pickers; intercept the most profitable contracts; and imposed excessive waste quality requirements that caused financial losses. Each of the main procurers intended to take over the entire market.

Narkomtorg tried to introduce a mechanism of conventions - agreeing on prices by the main procurers of waste. Conventions concluded each year at the beginning of the season set both the price of waste and the number of additional collection points. Convention aimed to regulate the waste market, prevent unfair competition, particularly voluntary increasing of prices. However, they were often violated.

From time to time, Narkomtorg established zoning of territories determining the number of waste pickers in different areas. It sought to exclude representatives from more than two companies in districts to prevent competition while ensuring the implementation of plans [DAKO. F.2993. Op.1. F.54. Ark. 117]. For example, according to the decree of the Narkomtorg dated 11 October 1928, the scrap metal collection was separated between Rudmetaltorg and Ukrutilzbir. Picking up in the local industry was delegated to Ukrutilzbir, at the republican and all-Union enterprises - to Rudmetaltorg. However, the idea of redistributing rags determined for export to Statetorg and at the Ukrainian enterprises – to Ukrutilzbir has not been realized [DAKO. F.2993. Op.1. F.60. Ark. 269]. The economic efficiency of this idea raises certain doubts, as its implementation could lead to additional logistics costs. In our view, in the 1920s, regulators could not decide whether zoning was an effective incentive for waste collection plans. Given the uneven distribution of potential waste in Ukraine, zoning may have led to low activity in some regions. On the one hand, the lack of zoning has encouraged the establishment of high waste collection plans and encouraged their collectors to work more intensively throughout the country. On the other hand, multiple collectors in one area caused unnecessary competition, resulting in higher waste prices, damaging companies, and the State. Moreover, waste collectors periodically violated the boundaries of their territories, which caused constant complaints and complaints to the Narkomtorg of the Ukrainian SSR.

Decentralization of the procurement business and sharp competition damaged waste collection activities and the economic development of Ukraine. Due to these problems and the unfavorable market situation, in the first half of 1930, Ukrutilzbir fulfilled its plan by only 81.5 percent [DAKO. F.2993. Op.1. F.93. Ark.771-772]. The regulatory bodies and the press began discussing its liquidation in the spring of 1930. It was decided to transfer one part of the infrastructure and staff to Statetorg, the other to the newly established institution called Ukrutil, which was the regional branch of All-union company Centrutil.

The above-mentioned data allows us to develop some conclusions. First of all, we can state starting the large-scale waste collection in the USSR back in the 1920s. We have provided information on the activities of only one company; however, there is no doubt that the total amount of waste collected by all waste procurers was much higher. These issues demand further research.

The major conclusion of this article is that the activities of Ukrutilzbir demonstrate an unusual success story as the private company has been able to turn into one of the largest waste procurers in the Ukrainian SSR and compete with state-owned companies. Of course, this has happened under the New Economic Policy of the USSR, that as a blended economy, contained elements of both socialism and capitalism. It can be assumed that the development of market relations during this period contributed to the establishment of broad contacts with customers and consumers of waste and the conduct of various intermediary operations between different actors, which occurred only in the 1920s. However, this requires more in-depth research.

We highlight several factors that have contributed to the development of the success story of Ukrutilzbir. On the one hand, this is the availability of abundant waste resources in Ukraine and the demand for them by the Soviet enterprises. That facilitated waste collection activities. On the other

hand, the company has managed to build a vast network of pickers and infrastructure and developed quite effective methods of waste collecting for the rural and urban population. The peculiarity of its activities was both dependence and independence from the state. On the one hand, Ukrutilzbir did not have the financial support of the Soviet institutions, and on the other hand, it used the administrative resources provided by the Soviet decision-making bodies and performed their tasks, which shows the feature of market relations in the USSR during the 1920s - the use of different types of business ownership under state control. In this context, Ukrutilzbir can be considered not a purely private, but a semi-state company. Perhaps this peculiarity is the key to its success.

Another conclusion of this article is to identify the main problem that collectors had to solve in the 1920s. It was the imbalance between the increasing need for waste for the development of the Soviet economy and the limited opportunity of the population and industry to produce it. As we can see, waste influenced the forming of social relations in the early Soviet Union. The waste shortage led to sharp competition between the companies for its procurement. The challenges posed by this competition demonstrated the shortcoming of the decentralization model of waste collection in the 1920s. The battle for waste caused problems with the fulfillment of plans that influenced the transition to centralized waste management activities in the early 1930s.

The prospect of further research could be the study of the interaction between state and non-state actors, the influence of NEP on their activities, and the preconditions for the creation of the Alliance of Soiuzutil in 1932.

Gratitude. I express my sincere gratitude to all members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The author has not received financial support for the research, authorship and / or publication of this article.

References:

- DAKO** - Derzhavnyj arkhiv Kyjivskoj oblasti. [State Archives of Kyiv Region]. [In Ukrainian]
- CDAGhOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [In Ukrainian]
- Gille, Zs.** (2007). *The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global)*. Bloomington: Indiana University Press. 264 p. [In English]
- Kochetkova, E.** (2020). Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR. *Environmental History now*. November 25, 2020. Accessed January 22, 2022. <https://envhistnow.com/2020/11/25/wastes-as-value-sustainable-resources-for-pulp-and-paper-production-in-the-ussr/>. [In English]
- Pál, V., Pérez, L.V.** (2021). Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary. *Global Environment*, 14 (2), 310-334. [In English]
- Priested, B.B.** (2020). Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945. *Business History*. 15 November 15, 2020. <https://doi.org/10.1080/00076791.2020.1842875>. Accessed January 22, 2022. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00076791.2020.1842875>. [In English]
- Statisticheskaya tablitsa TsSU SSSR** «Priobretenie obuvi i tkaney v semyakh krestyan v 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 gg. i pervom polugodii 1953 g. (po dannym obsledovaniya byudzhetrov)» / «Sovetskaya zhizn. 1945-1953 gg.» (2003). М.: ROSSPEN, - 720 s. [In Russian]
- Stenogramma zasedaniya Politbyuro TsK VKP(b)** po voprosu «O snizhenii roznychnykh tsen» (1927). 3 yanvarya [In Russian]

Тетяна Перга

ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ»
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник (Україна)

Вторинне використання відходів у ранньому Радянському Союзі: історія успіху АТ «Укрутилзбір»

Анотація. Мета статті. Багато досліджень присвячено утилізації відходів в СРСР у період холодної війни, коли відходи перетворились на цінний ресурс для виробництва товарів широкого вжитку в післявоєнному Радянському Союзі. У статті розглядається більш ранній період цієї діяльності – 1920-ті роки. На прикладі Українського СРСР автор стверджує, що програми збору та повторного використання відходів почалися ще у перші роки існування Радянського Союзу. У статті показано виконання діяльності недержавної компанії АТ «Укрутилзбір», яка була одним із найбільших заготівельників на республіканському ринку відходів. **Методологія дослідження.** Дослідження ґрунтується на аналізі архівних матеріалів, які ніколи не вводилися в науковий обіг. **Наукова новизна.** На даний момент ця тема не є дослідженою. **Висновки.** У статті розкривається історія успіху цього актора, особливості його діяльності, балансування між залежністю та незалежністю від держави, конкуренція з

.....
державними компаніями. У статті припускається, що успіхам компанії сприяли декілька факторів: наявність великої кількості відходів в Україні, потреба державних підприємств у додатковій сировині, досить ефективне управління, використання адміністративного ресурсу у вигляді монопольного права на збір відходів, що, однак, не захистило компанію від проблем. Автором визначено проблеми, з якими стикалися збирачі відходів через бідність населення, яке не могло «продукувати» необхідну радянським підприємствам кількість відходів. Автором визначено методи мотивації населення до здачі відходів. Визначено основних суб'єктів ринку відходів в Україні, джерела купівлі-продажу відходів. Це: підприємства державної промисловості, держторгівлі, кооперативи, приватні особи, заготівельники відходів. Автором також проаналізовано спроби державних органів врегулювати відносини між основними виробниками відходів в Україні, які були як партнерами, так і конкурентами.

Ключові слова: відходи, заготівельники відходів, СРСР, Українська РСР, Укрутилзбір, ганчір'я, папір, металобрухт, кістки, Наркомторг.

Sources and literature:

Gille, Zs. (2007). *The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary (Framing the Global)*. Bloomington: Indiana University Press, 264 p.

Kochetkova, E. (2020). Waste as value: sustainable resources for pulp and paper production in the USSR. *Environmental History now*. November 25, 2020. Accessed January 22, 2022. <https://envhistnow.com/2020/11/25/wastes-as-value-sustainable-resources-for-pulp-and-paper-production-in-the-ussr/>

Pál, V., Pérez, L.V. (2021). Environmental Protection under Authoritarian Regimes in Cold War Chile and Hungary. *Global Environment*, 14 (2), 310-334.

Priest, B.B. (2020). Point of no return: Soviet paper reuse, 1932–1945. *Business History*. 15 November 15, 2020. <https://doi.org/10.1080/00076791.2020.1842875> Accessed January 22, 2022. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00076791.2020.1842875>

Studinsky, V. (2000). *Paper industry of Ukraine (XVI-XX centuries)*. Zhytomyr: Volyn, 255 p.

ДАКО - Державний архів Київської області.

Статистическая таблица ЦСУ СССР «Приобретение обуви и тканей в семьях крестьян в 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 гг. и первом полугодии 1953 г. (по данным обследования бюджетов)». (2003). *Советская жизнь. 1945-1953 гг.* М.: РОССПЭН, 720 с.

Статистическая таблица ЦСУ СССР «Приобретение обуви и тканей в семьях крестьян в 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 гг. и первом полугодии 1953 г. (по данным обследования бюджетов)». (2003). *Советская жизнь. 1945-1953 гг.* М.: РОССПЭН, 720 с.

Стенограмма заседания Политбюро ЦК ВКП(б) по вопросу «О снижении розничных цен». 3 января 1927 г. URL: <http://istmat.info/node/60086>.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Татьяна Перга

ГУ «Институт всемирной истории РАНУ»

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник (Украина)

Вторичное использование отходов в раннем Советском Союзе: история успеха АО «Укрутилсбор».

Аннотация. Цель статьи. Многие исследования посвящены утилизации отходов в СССР в период холодной войны, когда отходы превратились в ценный ресурс для производства товаров широкого потребления в послевоенном Советском Союзе. В статье рассматривается более ранний период этой деятельности – 1920-е годы. На примере Украинского СССР автор утверждает, что программы сбора и повторного использования отходов начались в первые годы существования Советского Союза. В статье показана деятельность негосударственной компании АО «Укрутилсбор», которая являлась одним из крупнейших заготовителей на республиканском рынке отходов. **Методология исследования.** Исследование основывается на анализе архивных материалов, никогда не вводимых в научное обращение. **Научная новизна.** На данный момент эта тема не исследована. **Выводы.** В статье раскрывается история успеха этого актера, особенности его деятельности, балансировка между зависимостью и независимостью от государства, конкуренция с государственными компаниями. В статье предполагается, что успехам компании способствовали несколько факторов: наличие большого количества отходов в Украине, потребность государственных предприятий в дополнительном сырье, достаточно эффективное управление, использование административного ресурса посредством монопольного права на сбор отходов, что, однако, не защитило компанию от проблем.

Автором определены проблемы, с которыми сталкивались сборщики отходов из-за бедности населения, которое не могло «производить» необходимое советским предприятиям количество отходов. Автором определены методы мотивации населения к сдаче отходов. Определены основные субъекты рынка отходов в Украине, источники купли-продажи отходов. Это предприятия государственной промышленности, госторговли, кооперативы, частные лица, заготовители отходов. Автором также проанализированы попытки государственных органов урегулировать отношения между основными производителями отходов в Украине, которые были как партнерами, так и конкурентами.

Ключевые слова: отходы, заготовители отходов, СССР, Украинская ССР, Укрутилсбор, ветошь, бумага, металлолом, кости, Наркомторг.

Статтю надіслано до редколегії 18.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.02.2022 р.

Галина Стародубець

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: starodubec@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2005-771x>

ResearcherID: M-9514-2015 (<http://www.researcherid.com/rid/M-9514-2015>)

Scopus ID 57222037538

Ігор Власюк

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: vlasjuk@zu.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4679-4101>

ResearcherID: E-5163-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/E-5163-2016>)

Радіомовлення як інструмент процесу радянзації західних областей України: особливості становлення та функціонування в 1945-1947 рр.

Анотація. *Мета статті* – на прикладі Тернопільщини розкрити особливості динаміки розгортання процесу радіофікації в західних областях УРСР та налагодження роботи радіомовлення в перші післявоєнні роки як одного з інструментів більшовицької пропаганди в умовах радянзації краю. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості, поєднання системного та регіонального підходів, авторської об'єктивності, а також використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна роботи** полягає в оригінальній постановці проблеми, оскільки досліджувана тема досі не розглядалася в українській історіографії. Крім того, в роботі використано значний масив архівних документів, досі не залучених до наукового обігу. **Висновки.** Радіомовлення виступало важливим інструментом реалізації сталінським режимом політики радянзації західноукраїнських територій. Його формування розпочинається відразу після визволення регіону від німецьких окупантів і впродовж 1945-1947 років спостерігається позитивна динаміка його розвитку. Редакційні колективи радіомовлення були позбавлені права самостійного творчого пошуку і в своїй роботі керувалися виключно вказівками більшовицької партії. Контент радіопередач відповідав змісту основних напрямків реалізації політики радянзації.

Через радіоэфір сталінські пропагандисти отримали можливість значно розширити слухачську аудиторію, прямо чи опосередковано нав'язувати їй більшовицьку систему цінностей, пріоритети нового способу життя, в якому не було місця церкві, приватній власності, свободі вибору в широкому розумінні цього слова. Поступово радіо ставало атрибутом повсякденного життя населення західних областей як один з найбільш доступних засобів масової інформації.

Ключові слова: більшовицька партія, західноукраїнські області, колгоспи, радіо, радіотрансляція, радянська пропаганда.

Постановка проблеми. Важливою складовою процесу формування радянської моделі тоталітарної держави виступала пропаганда. Ідеологи більшовицького руху традиційно серйозне значення надавали саме цьому аспекту своєї діяльності. Поширювані більшовиками пропагандистські гасла-кліше сприяли розпалюванню «з іскри полум'я», яке згодом перетворилося в масштабну пожежу жовтневого перевороту. Власне, з влучним висловом Г.Почепцова, – «СРСР – це країна, створена пропагандою» [Почепцов, 2019], держава, численне населення перебувало в стані перманентного очікування «світлого майбутнього», обриси якого нав'язувалися суспільству різноманітними інформаційними каналами – ЗМІ, радіомовленням, телебаченням, символізацією суспільного простору, засобами творів мистецтва тощо. Американський дослідник С.Бойлстон (Scott Boylston) називає радянську пропаганду «ідеальним прикладом соціальної інженерії», суперечливим по своїй суті, тому що її завдання змінювалися на діаметрально протилежні – «від формування ідеалістичного руху, який нібито підвищити рівень життя бідних, створюючи широку філософію класової рівності, до репресивної диктатури, яка придушувала голос простого народу як ворога простого народу» [Scott Boylston, 2003].

Радянські засоби масової інформації традиційно виступали основними каналами пропаганди основних ідей більшовицької партії, «соціалістичного способу життя», опосередкованими інструментами мобілізації населення на боротьбу із загарбниками в роки німецько-радянської війни, відбудови народного господарства тощо. В означуваний нами період в розмаїтті ЗМІ переважали друковані видання, зокрема, газети. Однак партійно-радянським керівництвом значна увага приділялася розвитку радіомовлення як важливої політичної трибуни партії. Погоджуємося з думкою Н.Годун, що «радіофікація та радіомовлення належали до важливих ідеологічних засобів впливу партійних органів на суспільство, враховуючи колосальну оперативну-інформаційну та ідейно-пропагандистську роль радіо» [Годун, 2007:72]. У процесі радянізації західних областей України цьому інформаційному каналу трансляції комуністичної пропаганди приділялася особлива увага.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема становлення та функціонування радіомовлення в західних областях України досі не стала предметом окремого наукового пошуку. Дотично цієї теми торкаються науковці, які досліджують суспільно-політичну ситуацію в цьому регіоні в перше повоєнне десятиліття. Серед них виокремимо праці Г. Стародубець [Starodubets G. & Popp R., 2020], Р. Попп [Popp R., 2018], М. Вурловської [Вурловська, 2018], І.Крупського [Крупський, 2020] та інших.

Мета нашої статті – на прикладі Тернопільщини розкрити особливості динаміки розгортання процесу радіофікації в західних областях УРСР та налагодження роботи радіомовлення в перші післявоєнні роки як одного з інструментів більшовицької пропаганди в умовах радянізації краю.

Виклад основного матеріалу. У Радянському Союзі у повоєнні роки журналістика стала інструментом для організації відновлення зруйнованого господарства. На новоприєднаних українських територіях, зважаючи на особливості встановлення/відновлення тут радянської влади, коло її завдань значно розширювалося. Показово, що їх перелік не визначався потребами повсякденного буття місцевого населення, а абсолютно чітко і безальтернативно формувався в партійних кабінетах Москви та Києва. У численних партійних постановках було визначено завдання кожної групи видань/радіопередач, орієнтованих на конкретну читацьку/слухацьку аудиторію. Домінуючими темами газетно-журнальних публікацій та радіопередач були: комуністичне будівництво і комуністичне виховання, пропаганда «ленінської дружби народів», «розвінчення українського-німецьких націоналістів - ворогів народу, відновлення господарства і культури областей, повернення землі селянам» тощо [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.379. Арк.97]. Головним завданням регіональних засобів масової інформації, в тому числі - й радіомовлення, ставилося підготовка матеріалів, які б сприяли ідейно-політичному перевихованню місцевого населення, мобілізації його на реалізацію партійно-державних програм в рамках радянізації краю: боротьба з повстанським рухом, створення колгоспів, виховання учнівської молоді в дусі більшовицького патріотизму, проведення виборчих кампаній до Верховної Ради СРСР та УРСР.

Одразу після звільнення території західних областей України від німецьких загарбників партійно-радянська влада одним із пріоритетних напрямків своєї діяльності визначила необхідність налагодження тут роботи редколегій місцевих друкованих видань та радіо. Наприкінці літа – на початку осені 1944 року з'явилися перші випуски обласних газет Західної України. Так, «перший номер Дрогобицької обласної газети «Радянське слово» вийшов 12 серпня 1944 року тиражем 3000 примірників?. До 25 вересня планувалося збільшити тираж до 10 000» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.207. Арк.35]. Вихід газети «Радянська Волинь» «відновлено після визволення Луцька від окупантів 7 лютого 1944 р.» [Бортніков, 2020:24].

На початок 1945 року у Станіславській області вже було «організовано 14 газет. З них – одна обласна газета тиражем у 15 тис. екземплярів, одна міська Коломийська і 12 районних газет» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.301. Арк.167]; в Тернопільській області – 30, з яких одна – обласна, 27 – районних і 2 міські» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.359. Арк.97].

В перші тижні після приходу радянської влади, за умов, коли відновити роботу районних газет не видавалося за можливе через «бідність поліграфічної бази, особливо шрифтів», «через повну відсутність редакторських кадрів» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.301. Арк.167], у низці районів видавали листівки агітаційно-пропагандистського характеру, як наприклад, у Дрогобицькій області – «Від радянського інформбюро» (Самбір, Стрий, Ходорів, Рудки, Жидачів, Мостиська ін.) та розповсюджувалася по селах» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.207. Арк.35].

Крім того, «для жителів краю газети «Радянська Україна» та «Правда України» двічі на тиждень друкували обмінні сторінки» [Крупський, 2020:37]. Налагодження роботи друкованих видань гальмувалося відсутністю належної поліграфічної бази, паперу, шрифтів, приміщень і, насамперед, кваліфікованих фахівців.

Ще більш сумною була ситуація з темпами радіофікації населених пунктів західних областей та налагодження роботи радіомовлення. Про його важливість для радянської влади

.....
свідчить те, що 1 листопада 1945 р. тема радіофікації населених пунктів Західної України стала предметом обговорення на нараді у заступника начальника відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. На зборах були присутні відповідальні за організацію агітаційно-пропагандистської роботи в обкомах партії західноукраїнських областей. Учасники наради відзначали, що основною причиною повільних темпів радіофікації регіону була відсутність «електроенергії, а сухими джерелами нічого не зробиш». Прозвучала пропозиція працювати над тим, щоб «впровадити вітродвигуни» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.350. Арк.16]. Регіональні партфункціонери озвучили також причину суб'єктивного характеру – «немає людей відповідної кваліфікації; раніше західні області не мали такої радіофікації як тепер. Народ до цієї справи не звик, тому не з великим бажанням йде на установку радіовузлів, посилаючись на відсутність коштів» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.350. Арк.17]. Тим не менше наголошувалося на необхідності прискореної радіофікації західноукраїнського регіону у зв'язку з розгортанням агітаційно-пропагандистської кампанії щодо виборів до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 р.

У регіоні, де загальний рівень освіченості населення залишався досить низьким, живе слово, яке лунало з радіоприймача, швидше знаходило свого слухача, ніж друковані агітки. Крім того, радянська друкована агітаційно-пропагандистська продукція мусила конкурувати з листівками, газетами, які, хоч і не такими тиражами, але видавалися та розповсюджувалися українським націоналістичним підпіллям. Вміло режисовані радіопередачі могли впливати на людину через її емоційне сприйняття інформації. Однак, незважаючи на всі зусилля, на початок 1946 року мережа радіоточок в західних областях України ще була далекою до свого завершення. Так, станом на 1 червня цього року, «кількість радіотрансляційних точок в Тернопільській області склала 5100 одиниць. З них у сільській місцевості – 1760, або 34,5% від загальної кількості» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.6].

Процес радіофікації краю перебував під пильним контролем центральних органів влади і звіти про динаміку його розвитку періодично заслуховувалися в обкомах та ЦК КП(б)У. Кураторство над ним на рівні областей покладалося на обласні управління Міністерства зв'язку (матеріально-технічна сторона) та обласного радіокомітету, який мав опікуватися організацією та контентним наповненням радіотрансляцій. Впродовж 1945 року, паралельно зі створенням радіовузлів, обладнувалися студії з підготовки і проведення радіопередач. Восени 1945 р. Тернопільським обкомом партії було дано вказівку обласному радіокомітету до кінця року «організувати радіомовлення в 9 районах: Тернопіль, Збараж, Підволочиськ, Трембовля, Копиченці, Кременець, Залишки, Бережани, Бучач» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.30].

Одними з перших почали роботу Кременецька та Бережанська (жовтень 1945 р.) студії радіомовлення. В середині грудня 1945 р. – Збаразька та Підволочиська [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.31-32]. На початок 1946 р. у Тернопільській області було 15 радіостудій, однак до кінця першого півріччя «жодна з них не була повністю обладнана і місцеве мовлення регулярно за планом (крім Чорткова) не проводилося» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.8]. Таким чином, під час виборчої кампанії 1946 року влада не мала змоги повною мірою використовувати потенціал радіомовлення як потужного засобу агітаційно-пропагандистського впливу на суспільну свідомість.

Загалом, впродовж першого півріччя 1946 року обласним радіокомітетом було реалізовано 79 годин радіомовлення, що «склало тільки 53% від запланованого» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.27]. Керівник установи Лисенко вбачав причину такої низької ефективності роботи обласного радіо у відсутності редакційних колективів. Здебільшого їхній штат обмежувався тільки наявністю головного редактора, «в той час як для забезпечення нормальної роботи радіомовлення в обсязі 1 години необхідно мати 12 осіб. Із них редакторів – 5 осіб» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.27]. Окрім суб'єктивних чинників, негативно на якості місцевого радіо позначалися «часті відключення електропостачання (Кременець, Трембовля, Збараж, Бережани)» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.33].

Варто зазначити, що у досліджуваний нами період проблема кадрового забезпечення партійно-державних установ стояла дуже гостро. За відсутності відповідних фахівців у західноукраїнському регіоні та, насамперед, через тотальну недовіру до місцевого населення основним джерелом формування кадрового складу в усіх сферах діяльності виступали відряджені сюди за вказівкою ЦК КП(б)У номенклатурні працівники з інших областей УРСР та СРСР. Зважаючи на складну політичну ситуацію, перманентне збройне протистояння більшовицько-радянських силових структур і українського повстанського підпілля, доступ до друкарень, засобів радіозв'язку перебував під пильним контролем влади. Це так само не сприяло залученню до роботи в ЗМІ талановитих журналістів місцевого походження. Власне дефіцит професійних журналістських кадрів у перші роки після визволення суттєво впливав як на якість радіопередач, так і газетних статей.

Виходом з такої ситуації стало запровадження практики «позаавторства, коли працівники газети, щоб засвідчити масову підтримку політики партії усіма верствами населення,

мусили самі писати матеріали і підписувати їх прізвищами робітників, учителів, інженерів...» [Крупський, 2020:38]. Оскільки переважна більшість працівників радіомовлення прийшли в студію із газетних видань, цей досвід роботи вони перенесли й сюди. Завдяки цьому, показники динаміки росту кореспондентських кадрів у західноукраїнських областях з першої половини 1946 року значно покращилися, про що, зокрема, опосередковано свідчать дані Таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка росту кореспондентських кадрів радіомовлення Тернопільської області в 1946 р. [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.12-13]

Місяці	Усього осіб	У т. ч. в Чорткові	В районах
січень	29	29	–
лютий	29	25	2
березень	36	20	16
квітень	62	14	48
травень	27	10	17

Як бачимо, впродовж першої половини року зростає кількість осіб, які брали участь у підготовці матеріалів для радіопередач, але в масі своїй не були професійними журналістами. До числа кореспондентів зараховували постійних дописувачів із селян, робітників та інтелігенції, так званих «робсількорів» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.676. Арк.11].

Радіомовлення в м. Тернополі розпочало трансляції 1 січня 1946 року. Невеликий штат очолював т. Вериженко, роботу якого партійне керівництво міста і області оцінювало вкрай низько, звинувачуючи його у невмінні «організувати авторський колектив, у тому, що не міг назвати й десяти місцевих кореспондентів, не виконує рішень обкому партії по жодному пункту» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.2зв.]. Об'єктивно, основною причиною низької якості місцевого радіомовлення була відсутність професійних кадрів і, судячи з усього, головний редактор був просто заручником цієї ситуації.

Редакційний колектив Тернопільського радіо складався виключно з журналістів, які паралельно працювали у місцевій газеті і не мали досвіду роботи на радіо. Впродовж березня 1946 р. радіопередачі взагалі не транслювалися, оскільки не було диктора. Згодом цю посаду обійняв літпрацівник міської газети «Радянський Тернопіль» т. Пустовіт, який водночас виконував функції секретаря [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.2]. Низький професійний рівень членів редколегії безпосередньо віддзеркалювався на якості передач, що транслювалися по міському радіомовленню. Власне, судячи з офіційних партійних звітів, впродовж тривалого часу їх взагалі не було: як через брак фахівців, так і очевидну непрофесійність тих, хто працював. Загалом, усі матеріали були інформаційного характеру і готувалися журналістами міської газети. «За 17 днів травня було 6 випусків, з яких - два огляди газети «Радянський Тернопіль» і чотири випуски останніх новин. Але всі матеріали, передані по радіо, пізніше опубліковані в газеті» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.2].

Смислове наповнення радіоповідомлень не відрізнялося від змісту статей у періодичних виданнях і мало винятково ідеологічно-пропагандистський характер. Домінуючими темами були: боротьба з національним рухом, героїзм Радянської Армії, позитивні заходи влади у сфері освіти, медицини, культури, відбудова господарства, колективізація, радянські вибори, історична та національно-культурна єдність українського і російського народів, міжнародні події. Партійне керівництво пильно стежило за тим, аби контентне наповнення радіопередач розкривало зміст основних засад політики комуністичної партії. Головний редактор Тернопільського радіо т. Вериженко був підданий критиці з боку обкому КП(б)У за не достатню «пропаганду закону про 5-річний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР; історичного сталінського документу – виступу Й.Сталіна перед виборцями від 9 лютого 1946 р.». Окрема увага представників партійної влади зверталася на необхідність «організації виступів перед мікрофоном стахановців виробництва та залізничного транспорту, партійного, радянського та комсомольського активу, учнів та представників інтелігенції тощо» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.4]. Такого роду радіопередачі мали засвідчувати тісний зв'язок партії і народу, продемонструвати демократичний характер сталінського режиму, підтримку місцевим населенням політики радянської влади.

У 1947 році спостерігався очевидний прогрес як у збільшенні кількості радіовузлів, так і в роботі творчих колективів місцевого радіомовлення Тернопільської області. Порівняно з попереднім роком «кількість радіоточок зросла до 10687 проти 6150 в 1946 році» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.968. Арк.15], «працювало 7 штатних і 10 позаштатних редакцій місцевого радіомовлення» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.968. Арк.17]. У річному звіті секретаря Тернопільського обкому КП(б)У з пропаганди т. Приходька визначено маркери позитивних зрушень у цій сфері: «виріс авторський колектив, збільшилася кількість радіопередач на

.....
суспільно-політичні теми, більше з'явилося статей і матеріалів, які пропагують ідеї колгоспного ладу і господарсько-організаційне укріплення колгоспів, кращий досвід роботи передовиків промисловості, транспорту, сільського господарства, повніше і глибше стало висвітлюватися соціалістичне змагання в колгоспах, радгоспах, МТС і на транспорті» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.968. Арк.16].

У традиційному для партійно-радянської номенклатури стилі доповідь містила елементи критики та самокритики. Високопосадовець заявляв про недостатнє висвітлення у радіопрограмах «керівної ролі партії Леніна–Сталіна, ленінсько-сталінської національної політики; надто малу кількість радіопередач, які виховують трудящих в дусі радянського патріотизму» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.968. Арк.16] тощо. Так само традиційно вихід з цієї ситуації вбачали в посиленні партійного контролю над змістом і формою їх подачі. Для прикладу, в одній із інструкцій щодо алгоритму перевірки роботи редакцій місцевого радіомовлення акцентується увага на «якості матеріалу, що транслюється (факти політичних помилок, неочні формулювання тощо)» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.679. Арк.97]. Ні в кого не викликала сумнівів доцільність проведення нарад головних редакторів газет та обласного радіомовлення під керівництвом чиновників з обласних чи районних комітетів комуністичної партії, котрі давали вказівки як щодо ефективного керівництва творчими журналістами колективами, так і тематики і змісту газетних статей та радіопередач.

Однією з форм партійного кураторства над регіональними засобами масової інформації була підготовка співробітниками управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У статей пропагандистського спрямування, для друку їх в обласних газетах та озвучування у радіоефірі. Їхня тематика визначалася необхідністю ідеологічного супроводу економічних, суспільно-політичних, військових кампаній сталінського режиму. Для прикладу, восени 1946 року західноукраїнському слухачеві та читачеві пропонували прослухати радіотрансляцію (прочитати текст) статей російською мовою: «О преимуществах колхозного строя над индивидуальным крестьянским хозяйством» (автор – Тимофеев), «Связь и взаимное влияние русской и украинской культур» (автор – Прожогін), «Украинско-немецкие националисты на службе у мировой реакции» (автор – Нікольніков), «Ефремов – идеолог украинских националистов» (автор – Руднічкій), «Без роду и племени (об украинско-немецких националистах)» (автор – Бажан)» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.70. Спр.427. Арк.34-35] та інші.

Слід зауважити, що опосередкованою детермінантою розвитку радіомовлення в західноукраїнському регіоні було існування тут потужного збройного національно-визвольного руху. Знищення комуністичною владою повстанського запілля, матеріально-технічної та кадрової бази національного підпілля, було однією з його пріоритетних завдань. Радіомовлення розглядалося як один із інструментів досягнення цієї мети. Тому радіофікації села, зокрема, встановленню радіоточок у приміщеннях сільських рад, закладів культури (клуби, бібліотеки, школи), контор колгоспів надавалося надзвичайно важливе значення [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.969. Арк.26-27].

Посилення позицій більшовицької влади в регіоні спостерігалось після Великої блокади 1946 року та проведення депортаційної акції «Захід». Це знайшло своє відображення й у значному покращенні якості передач обласного радіомовлення. Так, у 1947 році спостерігається жанрове урізноманітнення радіопередач. Сухі статистичні дані звіту голови Тернопільського облрадіокомітету т. Шишковського про роботу установи в другому півріччі 1947 р. засвідчують, що «впродовж липня-грудня творчими колективами обласного радіомовлення було створено 325 (61% від загальної кількості. – Авт.) оригінальних радіопередач» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.969. Арк.134].

Журналісти не обмежувалися тільки інформаційними повідомленнями і статтями, а практикували «виступи перед мікрофоном» передовиків виробництва, стахановців, голів колгоспів, представників партійного та комсомольського активу. Традиційно значна увага приділялася висвітленню успіхів колгоспного будівництва в регіоні. 1947 рік був своєрідним рубежем, що розмежовував перший і «другий етап аграрної політики режиму – 1948-1950 р.р., що відзначився суцільною організацією колгоспів» [Малярчук, 2008:49]. Невипадково домінуючими темами передач обласного радіоефіру були «соціалістичне змагання за зразковий збір сталінського врожаю, молотьба в колгоспах, передовики сільського господарства в колгоспах, перші червоні валки колгоспників Тернопільщини, участь піонерських і комсомольських організацій у збиранні врожаю» [ДАТО. Ф.П.-1. Оп.1. Спр.969. Арк.137] тощо.

Висновки. Отже, важливим інструментом реалізації сталінським режимом політики радянської західноукраїнських територій було радіомовлення. Його формування розпочалося одразу після визволення регіону від німецьких окупантів. Більшовицько-радянська влада розглядала радіо виключно як один із інструментів пропаганди. Редакційні колективи радіомовлення були позбавлені права самостійного творчого пошуку та у своїй роботі

керувалися виключно вказівками райкому, міськкому чи обкому партії. Тому контент радіопередач відповідав змісту основних напрямків реалізації політики радянзації.

На відміну від друкованих видань, радіо мало потенційно ширшу аудиторію. Через радіоефір сталінські пропагандисти отримали можливість значно розширити слухачську аудиторію, прямо чи опосередковано нав'язувати їй більшовицьку систему цінностей, пріоритети нового способу життя, у якому не було місця церкві, приватній власності, свободі вибору в широкому розумінні цього слова. Вміло підготовлені різножанрові радіопередачі впливали на формування суспільної думки не тільки через слово, але й відповідні емоції слухачів, спонукаючи їх до співпереживання, відчуття співпричетності до тих чи інших подій. Поступово радіо ставало атрибутом повсякденного життя населення західних областей як один з найбільш доступних засобів масової інформації.

Подяка. Висловлюємо щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Scott Boylston. (2003). Case study one visual propaganda in soviet Russia. URL: https://www.academia.edu/6387163/A_Study_of_Soviet_Propaganda

Starodubets, G. & Popp, R. (2020). The policy of Sovietization of the western regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist symbols and rituals. *Studia Historica Nitriensia*. 24, 2, 412–427. DOI: <https://doi.org/10.17846/SHN.2020.24.2.412-426>.

Бортніков, В. (2020). Газета «Радянська Волинь» як джерело сталінської пропаганди. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року* (сс. 23–27). Львів.

Вурловська, М. (2018). Радіо у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини (1944 – 1958). *Східноєвропейський історичний вісник*, 6, 197–202. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2018_6_24. DOI: 10.24919/2519-058x.6.123752

Годун, Н. (2007). Радіомовлення в УСРР 20 – 30-х рр. як об'єкт політичної цензури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* (17), 72–86.

ДАТО – Державний архів Тернопільської області.

Крупський, І. (2020). Партійне керівництво ЗМІ як різновид ідеологічної цензури (на прикладі західноукраїнських земель повоєнних років). *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11–12 червня 2020 року* (сс. 37–41). Львів.

Малярчук, О. М. (2008). *Тоталітаризм проти західноукраїнського села*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 228 с.

Почепцов, Г. (2019). *СССР: страна, созданная пропагандой*. Харьков: Фолио, 459 с.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Галина Стародубець

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Игорь Власюк

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Радиовещание как инструмент процесса советизации западных областей Украины: особенности становления и функционирования в 1945–1947 гг.

Аннотация. Цель статьи – на примере Тернопольщины раскрыть особенности динамики развертывания процесса радиофикации в западных областях УССР и налаживания работы радиовещания в первые послевоенные годы как одного из инструментов большевистской пропаганды в условиях советизации края. **Методологической основой исследования** являются принципы историзма, научности, сочетания системного и регионального подходов, авторской объективности, а также использование общенаучных

.....
(анализ, синтез, обобщение) и специально-исторических (историко-генетический, историко-типологический, историко-системный) методов. **Научная новизна работы** заключается в оригинальной постановке проблемы, поскольку данная тема до сих пор не анализировалась в украинской историографии. Кроме того, в работе использован значительный массив архивных документов, не вовлеченных ранее в научный оборот. **Выводы.** Радиовещание выступало важным инструментом реализации сталинским режимом политики советизации западноукраинских территорий. Его формирование начинается сразу после освобождения региона от немецких оккупантов и на протяжении 1945-1947 гг. наблюдается положительная динамика его развития. Редакционные коллективы радиовещания были лишены права самостоятельного творческого поиска и в своей работе руководствовались исключительно указаниями большевистской партии. Контент радиопередач соответствовал содержанию основных направлений реализации политики советизации.

Через радиозфир сталинские пропагандисты получили возможность значительно расширить слушательскую аудиторию, прямо или косвенно навязывать ей большевистскую систему ценностей, приоритеты нового образа жизни, в котором не было места церкви, частной собственности, свободе выбора в широком смысле этого слова. Постепенно радио становилось атрибутом повседневной жизни населения западных областей как одно из наиболее доступных средств массовой информации.

Ключевые слова: большевистская партия, западноукраинские области, колхозы, радио, радиотрансляция, советизация.

Galyna M. Starodubets

Ivan Franko Zhytomyr State University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Igor M. Vlasiuk

Ivan Franko Zhytomyr State University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Radio Broadcasting as a Tool of the Sovietization Process in the Western Ukraine: Formation and Functioning Peculiarities in 1945-1947

Abstract. The Purpose of the article is to reveal, on the example of the Ternopil region, the peculiarities of the radio broadcasting process and its dynamics in the western regions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) as well as to show the establishment of radio broadcasting in the first postwar years like one of the Bolshevik propaganda tools in the Sovietization. **The methodological basis** of the study includes the principles of historicism, scientific compliance, combination of system and regional approaches, authorial objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. **The scientific novelty** of the study is based on the original problem formulation, as the researched topic has not been considered in Ukrainian historiography before. In addition, a significant amount of the archival documents that have not been involved in scientific circulation is used in the research. **Conclusions.** Radio broadcasting was an important tool for the Stalin's regime to implement the Sovietization policy on the Western Ukrainian territories. Its formation began immediately after the liberation of the region from the German occupiers and during 1945-1947 there was a positive dynamics of its development. The editorial radio broadcast staffs were deprived of their right of independent creative search and were guided exclusively by the Bolshevik Party's instructions in their work. The radio programs content corresponded to the main directions of the Sovietization policy implementation.

Through the radio broadcasting, Stalin's propagandists were able to significantly expand their audience, directly or indirectly impose the Bolshevik system of values on the people, to implement the priorities of a new lifestyle in which there was no place for the church, private property and freedom of choice in its broadest meaning. Gradually, radio became an attribute of the people's everyday life in the western regions as it was one of the most accessible media.

Key words: Bolshevik Party, collective farms, western Ukrainian regions, radio, radio broadcasting, sovietization.

References:

Bortnikov, V. (2020). Ghazeta "Radjansjka Volynj" jak dzherelo stalinsjkoji propaghandy [The newspaper "Soviet Volyn" as a source of Stalinist propaganda]. *Totalitaryzm jak systema znyshhennja nacionaljnoji pam'jati*: zbirnyk naukovykh pracj za materialamy vseukrajinsjkoji naukovy-

praktychnoji konferenciji z mizhnarodnoju uchastju 11–12 chervnja 2020 roku (pp. 23–27). Ljviv [in Ukrainian].

CDAGhOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinjy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

DATO – Derzhavnyj arkhiv Ternopil'sjkoji oblasti. [State Archive of Ternopil Region]. [in Ukrainian].

Ghodun, N. (2007). Radiomovlennja v USSR 20 – 30-kh rr. jak ob'jekt politychnoji cenzury [Broadcasting in the Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s as an object of political censorship]. *Problemy istoriji Ukrajinjy: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* (17), 72–86. [in Ukrainian].

Krupsjkyj, I. (2020). Partijne kerivnyctvo ZMI jak riznovyd ideologhichnoji cenzury (na prykladi zakhidnoukrajinsjkykh zemelj povojennykh rokiv) [The party curation of media as a kind of ideological censorship (on the example of Western Ukrainian lands in the postwar period)]. *Totalitaryzm jak systema znyshhennja nacional'noji pam'jati*: zbirnyk naukovykh pracj za materialamy vseukrajinsjkoji naukovo-praktychnoji konferenciji z mizhnarodnoju uchastju 11–12 chervnja 2020 roku (pp. 37–41). Ljviv. [in Ukrainian].

Maljarchuk, O. M. (2008). *Totalitaryzm proty zakhidnoukrajinsjkojho sela* [Totalitarianism against the Western Ukrainian village]. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 228 p. [in Ukrainian].

Pocheptsov, G. (2019). *SSSR: strana, sozdannaya propagandoy* [USSR: a country created by propaganda]. Kharkov: Folio, 459 p. [in Russian].

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropejskij Istorichnij visnik* – East European Historical Bulletin 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].

Scott Boylston. (2003). Case study one visual propaganda in soviet Russia. Retrieved from https://www.academia.edu/6387163/A_Study_of_Soviet_Propaganda [in English].

Starodubets, G. & Popp, R. (2020). The policy of Sovietization of the western regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist symbols and rituals. *Studia Historica Nitriensia* 24, 2. 412–427. DOI: <https://doi.org/10.17846/SHN.2020.24.2.412-426>. [in English].

Vurlovsjka, M. (2018). Radio u povsjakdennomu zhytti meshkanciv Droghobychchyny (1944 – 1958) [Radio in the everyday life of the inhabitants of Drohobych land (1944 – 1958)]. *Skhidnoevropejskij istorychnij visnyk* – *East European Historical Bulletin*, 6, 197–202. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2018_6_24. doi: 10.24919/2519-058x.6.123752 [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 10.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.02.2022 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:658.2(477.44-25(sad)070“194/198

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-44-56>

Олена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elenast.mail@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3326872/elena-stadnyk/>

Наталія Кузьмінець

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: 1974natalika1@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/AAX-9522-2020>

Особливості повсякдення працівників Вінницького інструментального заводу крізь призму періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр.

Анотація. Метою статті є дослідження основних аспектів та особливостей повсякдення працівників Вінницького інструментального заводу, розкриття усталених пріоритетів, цінностей та переконань, властивих «радянському способу життя» на підставі аналізу радянських періодичних видань. **Методологічну основу дослідження** складають загальнонаукові принципи системності, історизму та наукової об'єктивності. Застосовано феноменологічний підхід, який дозволив говорити про матеріальні блага у зв'язку зі сприйняттям, переживанням та поведінковими стратегіями людини. Дослідження спирається на використання спеціально-історичних методів, таких як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний, історико-психологічний та описовий. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторами вперше проаналізовано специфіку повсякденного життя радянських людей означеного періоду на прикладі конкретного підприємства та із застосуванням періодичної преси у якості джерела.

Висновки. Радянська преса в цілому подає необхідну інформацію для дослідження повсякдення радянських людей кінця 1940-х – початку 1980-х рр. Вона містить достатньо матеріалів про безсумнівні позитивні зрушення у повсякденному житті пересічних радянських громадян. На прикладі публікацій про Вінницький інструментальний завод у регіональній та центральній пресі прослідковуються такі основні тенденції, як поступове вирішення житлової проблеми, забезпечення робітників продуктами харчування, покращення умов праці та відпочинку, організація та проведення їх дозвілля. Однак рівень повноти і об'єктивності вміщеної на сторінках радянських періодичних видань інформації не завжди відповідає реальній картині життя в СРСР. Преса, яка брала активну участь у формуванні громадської думки та слугувала для влади одним із способів маніпуляції суспільною свідомістю, використовувала методи замовчування і викривлення правдивих відомостей, особливо у тих випадках, коли вони йшли врозріз із лозунгами про панування у буденному житті соціалістичних ідеалів, добробуту і світлого майбутнього. Діяльність радянських ЗМІ відбувалася у відповідності з програмними установками правлячої партії. Зі шпальт газет пропагувалося виховання «радянської людини», для якої суспільне неодмінно має домінувати над індивідуальним, яка переконана у перевагах соціалістичного способу життя, яка має почуття гордості за своє рідне підприємство та за свою Батьківщину. Тимчасові труднощі соціально-побутової сфери або негативні явища пояснювалися спочатку тяжкими наслідками війни, а потім пережитками капіталізму. Декларувалася опіка влади та захищеність усіх громадян, а гарантія роботи, певного мінімуму освіти, охорони здоров'я, необхідних життєвих благ давали примарну впевненість у майбутньому. Засобами масової інформації по суті відбувалося грубе втручання в особистий простір людини, нав'язування тієї реальності, яка ретельно була сформована ідеологічною пропагандою, конструювання моральних переконань, притаманних «будівникам комунізму».

Ключові слова: Вінницький інструментальний завод, повсякдення, радянська преса, ідеологія, пропаганда, «радянський спосіб життя».

Постановка проблеми. Вивчення історії будь-якого суспільства неможливе без звернення уваги на основну його складову – людину, її повсякдення, матеріальну, соціально-побутову сферу, дозвілля, життєві цінності та установки, поведінкові стратегії. Тому в останні десятиріччя тема повсякдення знаходить все більше відображення в історичній літературі. Повсякденне життя – це та дійсність, у яку постійно занурена людина. Однак незаперечним є той факт, що саме повсякдення є найкращим і найпереконливішим свідченням реального рівня життя кожної країни. Головною ознакою радянської дійсності можна назвати всеосяжний вплив ідеології. Ідеологічні установки пронизували усі без винятку царини життя, і повсякдення не стало виключенням. Під їх впливом у СРСР сформувався особливий «радянський спосіб життя», який ґрунтувався на керівній ролі правлячої партії та відрізнявся усталеними пріоритетами патріотизму, колективізму, соціалістичними ідеалами, життєвими установками згідно «морального кодексу будівника комунізму». Спрямувати масову свідомість у потрібному владі руслі мали здійснювати засоби масової інформації, зокрема, періодична преса. У газетних та журнальних публікаціях постійно акцентувалася увага на перевагах «соціалістичного способу життя», підвищенні добробуту пересічних радянських громадян, висвітлювалися позитивні риси радянського побуту, розташовувалися відомості про «правильну» організацію праці та вільного часу. Як засіб цілеспрямованого формування громадської думки українські часописи активно залучали свій інструментарій для розстановки «необхідних» акцентів. На перших шпальтах газет розміщувалися директиви партії та органів влади, публікувалися доповіді окремих їх діячів. Більша частина публікацій присвячувалася проблемам досягнення спільної мети – спочатку відбудові народного господарства, потім здійсненню економічних і соціальних реформ та побудові комунізму. Передові статті були одноманітними, використовували поширені ідеологічні кліше та формалізовану мову. Наступні сторінки видань були присвячені показу «досягнень зрілого соціалізму», і тут багато уваги приділялося не тільки успіхам у розвитку промисловості та сільського господарства, а й зростанню заробітної плати, зниженню цін, збільшенню обсягів житлового будівництва та випуску товарів широкого вжитку. Радянська преса пропагувала соціалістичні ідеали, однак навколишнє повсякдення все більше контрастувало із картиною, змальованою засобами масової інформації і виголошеною у державних звітах. Тому актуальним видається порівняльний аналіз відтворення повсякденного життя радянських людей тогочасною пресою і реальної дійсності. Для прикладу та ілюстрації цього явища взято одне з найбільших вінницьких підприємств – Вінницький інструментальний завод. Розгляд проблеми саме в такому ракурсі дає змогу прослідкувати закономірності і особливості радянського повсякдення через призму регіональної мікроісторії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою дослідження слугують архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державного архіву Вінницької області, а також матеріали періодичної преси – центральних видань («Відомості Верховної Ради УРСР», «Радянська Україна», «Робітнича газета») і регіональних часописів – газет «Вінницька правда», «Вінницька газета», «Комсомольське плем'я», «Панорама».

Історіографічний огляд означеної проблеми слід почати з того, що у радянський час питанням повсякденності історична наука приділяла дуже мало уваги. Тільки в багатотомних виданнях з історії робітничого класу і селянства містилися розділи про рівень життя рядових трудівників [Хромов, 1987]. Однак у них мова йде переважно про невпинне підвищення їх добробуту, а невирішені проблеми соціальної сфери подаються з великою обережністю. В сучасних умовах відбувається зростання уваги історичної спільноти до проблеми повсякдення, перегляд її усталених пріоритетів, переосмислення існуючих у радянському суспільстві життєвих установок. Тема повсякденного життя в умовах реалій радянського суспільного ладу цікавить як зарубіжних [Л. С'єгельбаум, 2000; С. Коткін, 1996] так і вітчизняних [Баран & Даниленко, 1999; Стяжкіна, 2013] науковців. Нові фундаментальні праці [Даниленко & Баран, 2015; Каганов, 2019; Головка, 2007] та історичні розвідки [Ковпак, 2003; Тевікова, 2009; Коляструк, 2012; Гіцевич, 2014; Тищенко, 2017] не обмежуються загальною характеристикою проблематики, теоретичними та методологічними підходами, а й намагаються детально «прочитати» щоденне життя суспільства, вдаючись до найдрібніших його подробиць. Вони аналізують соціально-побутові умови життя радянських людей, їх буденні проблеми та уподобання, вплив політики правлячої партії та органів влади на повсякденність, формування настроїв та переконань, усталені стереотипи поведінки пересічних громадян.

Окремо можна виділити дослідження, присвячені висвітленню «радянського способу життя» періодичною пресою, специфіці творення інформаційної картини його переваг [Колісник, 2008; Корнієнко, 2018; Ганжуров, 1999].

Мета статті. Крізь призму матеріалів регіональної преси та на конкретних фактах і подіях з історії розвитку Вінницького інструментального заводу змодельовати типову картину повсякденного життя пересічних радянських громадян, увиразнити риси, властиві «радянському

.....
способу життя», простежити основні тенденції розвитку матеріально-речової, соціально-побутової сфери, організації їх праці та дозвілля.

Виклад основного матеріалу. Дієвим інструментом для розуміння суспільства є історія повсякденності, адже будь-які зміни у матеріально-побутовій сфері, функціонуванні системи освіти чи охорони здоров'я, організації праці чи дозвілля завжди свідчать про зміни його ціннісних орієнтацій. Оскільки наразі можна стверджувати про існування феномену радянської повсякденності, видається доцільним розгляд повсякденних практик «маленької людини» в умовах радянської дійсності з її політизацією і стандартизацією навіть буденного життя. Особливе зацікавлення викликає вивчення повсякденності радянських міст, зокрема, робітників великих підприємств, які складали найчисельніший прошарок їх населення і були носіями «радянського способу життя». Одним із найбільших промислових виробництв м. Вінниці був ВІЗ – Вінницький інструментальний завод, а прослідкувати за змінами у повсякденному житті його працівників впродовж 1940-х – середини 1980-х рр. дає можливість періодична преса.

Заснування підприємства припадає на 1946 р. Днем народження заводу вважають 5 серпня, саме тоді перша бригада будівельників приступила до виконання робіт по перетворенню зруйнованої війною будівлі облспоживспілки під виробниче приміщення [ДАВіО. Ф. 4784. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5].

В умовах повоєнної розрухи повсякдення засновників і перших працівників заводу відзначалося наявністю маси проблем, невирішеністю та нестабільністю. Більшість відчувала злидні, нестачу продуктів харчування, житлових приміщень і не мала навіть того мінімуму соціального забезпечення, який був необхідним для нормального життя. «...посеред заводської території розкладали вогнища, щоб погрітися і зварити їсти...», – такі згадки про будівництво підприємства були непоодинокими у пресі 1960-х рр. [Козаченко, 1965 : 3]. До загострення соціально-побутових проблем додавалися дуже важкі умови праці. Навіть після побудови заводського приміщення станки, готові до роботи, стояли і у цехах, і у проходах. Не було води, роздягалень, їдальні, система опалення не відповідала встановленим нормам, і у зимовий період температура не перевищувала 8 градусів тепла. Деякі цехи (ремонтний, інструментальний) взагалі знаходилися у підвальних приміщеннях [Степовий, 1996: 11]. У зародковому стані були оснащення та нормування праці. Але при цьому важливе значення для людей мали психологічні фактори, пов'язані із закінченням війни та переходом до мирного життя – загальне піднесення, оптимізм, очікування кращого майбутнього. Побутові труднощі пояснювалися тяжкими наслідками війни і вважалися тимчасовими і скороминучими. Однак економіка країни продовжувала носити мобілізаційний характер, розвиватися за рахунок колосального перенапруження фізичних і духовних сил пересічних громадян, а витрати держави на задоволення матеріально-побутових і культурних потреб людей здійснюватися за залишковим принципом. Коли становище не змінилося навіть за десять років, емоційні сподівання і надії поступилися місцем тривозі, напрузі, а згодом і недовірі до держави, адже щоденні реалії не тільки не відповідали ідеологічним гаслам, пропагованим партійними структурами і засобами масової інформації, а й суперечили декларованим наслідкам державної політики.

Однією з основних повоєнних соціальних проблем була гостра нестача житла та нормальних комунікацій. Основу житлових площ складали дерев'яні будинки без будь-яких зручностей, а також житлові приміщення спрощеного типу – бараки та землянки. Правда, відразу після заснування заводу, у 1946 р., було заплановано організацію житлового фонду. Інформацію про це рішення прокоментувала газета «Вінницька правда». «Проектом передбачено будівництво житлових будинків та культурно-побутових закладів. За річку Тяжлівка виросте велике робітниче селище. Тут будуть збудовані житлові будинки, клуб, школа, лікарня, магазини, прокладено водогін, каналізацію та ін. На будівництво житлових і культурно-побутових приміщень буде витрачено 14 мільйонів карбованців» [Красноярченко, 1946 : 2]. У лютому 1948 р. вінницька проектна контора «Облпроект» розробила детальне планування забудови інструментального селища. Для його будівництва було відведено ділянку біля с. Тяжлів розміром 12,5 га і ще 7,6 га міської землі [Степовий, 1996 : 9]. Планувалося спорудити двоповерхові житлові будинки, школу, дитячий садок, ясла, клуб, лазню, пральню та виділити квартал під індивідуальне будівництво. Однак гасла так і залишилися на папері. Основними проблемами, які перешкоджали розгортанню будівництва житла, стали брак будівельних матеріалів, нестача робочої сили та недостатнє фінансування. До 1950-х рр. державне будівництво майже не велося, і підприємствам доводилося розраховувати лише на власні сили, яких не вистачало навіть на налагодження виробничого процесу. «Кількість робітників зростає, а житла не вистачає, – констатувала місцева преса, – Свердловський райвиконком ніяк не хоче визнати інструментальний завод. Голова райвиконкому тов. Міхоношин все обіцяє квартири для інженерно-технічного керівництва заводу, але далі обіцянок не йде» [Павлівський & Мартич, 1946 : 2]. Тому робітники

продовжували жити в умовах, які не відповідали встановленим санітарним нормам. Не було нічого незвичного, якщо сім'я з чотирьох-п'яти чоловік, зазвичай представники різних поколінь, жили разом в одній кімнаті. Нерідко її площа обчислювалася з розрахунку 1,5 – 2 квадратних метри на людину, та ще й з двоярусними нарами. Опалення було пічне, водопровід відсутній, електроосвітлення подавалося з перебоями. Так, на 16-ти квадратних метрах мешкала сім'я А. М. Вайсмана, яка складалася з чотирьох чоловік, на 9-ти – чотири молодих спеціалісти, які спали на ліжках по двоє, тому що більше їх у кімнату просто не поміщалося. Тільки у 1951 р. було збудовано гуртожиток на 100 місць [Степовий, 1996: 26]. У публікаціях, присвячених 50-річчю заснування підприємства, піонери ВІЗу згадують: «Дбали і про людей. В підвалі будови було організовано гуртожиток для підлітків, працювала їдальня. З ініціативи першого секретаря обкому КП(б)У Стахурського йшло масове будівництво землянок» [В. Смоляк, 1995 : 3]. Місцеві газети всіляко заохочували ентузіазм робітників і наголошували на перевагах соціалістичного ладу, який означав насамперед владу народу. З притаманним їм пафосом комуністичного будівництва періодичні видання писали: «Там, де повинні вирости заводські корпуси і робітничі містечко, ще рівне поле. Може, нічого й не вийде, не піднесеться завод-велетень? Цієї думки ні в кого не виникає, вона й не може виникнути. Завод – частина здійснюваного загального п'ятирічного плану – величній програмі народу. А що народ сказав, те й буде» [Павлівський & Мартич, 1946 : 2]

У 1950-х – 1960-х рр., коли матеріально-побутове становище основної маси населення СРСР дійсно покращилося, ЗМІ малюють ще більш оптимістичну картину життя у радянському суспільстві, показуючи успіхи у соціально-побутовій та духовно-культурній сферах та свідомо замовчуючи негативні явища повсякденного життя або ж у кращому випадку, дуже пом'якшуючи їх оцінку.

«Хрущовська відлига» здавалося відкрила можливий перехід до якісно нових стандартів повсякденного життя населення. Поворот економіки «обличчям до людини» вперше на офіційному рівні проголосив Г. Маленков у 1953 р. На сесії Верховної Ради від 5 серпня була задекларована соціальна переорієнтація економіки, зокрема, наголошено на необхідності максимального задоволення матеріальних потреб населення та поліпшення його добробуту. Передбачалося «підвищити забезпеченість населення продуктивними та промисловими товарами, м'ясом і м'ясними продуктами, рибою і рибними продуктами, маслом, цукром, тканинами, одягом, взуттям та іншими товарами народного споживання» [Засідання ВР Української РСР (Третя сесія) 10 – 12 вересня 1953 р. Стенографічний звіт, 1954 : 6].

Наріжним каменем соціальної політики епохи Хрущова стало житлове будівництво. Пленум ЦК влітку 1953 р. зазначав: «Немає більш гострого питання, аніж житло.» [Яковлев, 1999 :133]. Уже в 1953 р. Вінницький інструментальний будує 8-квартирний будинок, в наступному 1954 р. – 22-квартирний, а також 500 будинків для індивідуального житла [Степовий, 1996 : 47]. В результаті реконструкції підприємства, яка здійснювалася у 1956-1966 рр., поряд із розв'язанням таких важливих виробничих завдань, як переоснащення, механізація, розширення випуску продукції та підготовка кваліфікованих кадрів, робляться кроки і до вирішення житлової проблеми. У планах розвитку заводу фігурує спорудження багатоквартирних будинків, однак, як і раніше, забезпечення своїх робітників житлом має відбуватися власними силами. Державні асигнування не надходили, міська влада грошей не виділяла, у кожному зданому нею будинку для підприємства відводилося не більше двох квартир, натомість ВІЗ отримав право використовувати частину власних коштів на будівництво житла. Однак це не вирішило проблему. Після реконструкції завод масово набирає робітників. Якщо у 1960 р. їх кількість складала 626 чол., то у 1965 р. - 1407 чол., а до 1970 р. – 2133 чол. [Степовий, 1996: 28]. Житлове будівництво прискорилося тільки з 1970 р. За таких умов нестача житла повністю ліквідована не була, але гострота проблеми значно зменшилася. Цей факт підживив широкомасштабну ідеологічну кампанію з пропаганди переваг «радянського способу життя». Шпальти газет рясніли повідомленнями про переїзд робітників заводу з тісних незручних помешкань до комфортабельних квартир: «...щасливими новоселами стали у передтравневі дні інструментальники. Вони входять у просторі, світлі кімнати. Все тут виблискує свіжими фарбами, новизною». Показово, що здача житлових будинків у експлуатацію приурочувалася до радянських свят – Першотравня, річниць КПРС чи ВЛКСМ, виборів до місцевих та центральних органів влади. Велика кількість несімейних або молодих робітників підприємства продовжувала мешкати у гуртожитках. У радянські часи оплата за гуртожиток була символічною – 2 руб. 80 коп. на місяць (при середній заробітній платі 1966 р. 90 руб.) [ЦДАВО України. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 422. Арк. 54].

Протягом наступних 30-ти років темпи житлового будівництва в Радянському Союзі практично не знижувалися. Так, за публікаціями у пресі можемо прослідкувати і забезпечення житлом вінницьких інструментальників. «Для робітників заводу вже піднялися три 22-квартирні будинки, споруджені колективом підприємства. А в цьому році намічено закінчити ще один дім –

40-квартирний» [Паламарчук, 1965 : 3], а «за 25 років завод побудував близько тридцяти житлових будинків для своїх робітників» [Рекрут, 1996 : 2]. Все ж уникнути черг на житло не вдалося. Розподіл квартир між працівниками не відрізнявся від загальноприйнятого – пільги отримували керівники заводу або його структурних підрозділів, передовики виробництва, раціоналізатори або кваліфіковані робітники.

Одним із найважливіших факторів, що визначають повсякденне життя людини, є забезпечення її продуктами харчування. У перші післявоєнні роки відчувалася їх гостра нестача, а внаслідок голоду 1946 – 1947 рр. виникла продовольча криза. Раціон харчування більшості пересічних громадян становили хліб, крупи і картопля, такі продукти як м'ясо, тваринне масло, яйця, овочі і фрукти були рідкістю. Після скасування у 1947 р. карткової системи держава встановила єдині ціни на продукти харчування, але це не означало остаточного вирішення питання нормального забезпечення населення усім необхідним. Часткове покриття проблеми мала взяти на себе організація громадського харчування, але рівень обслуговування у їдальні інструментального заводу залишав бажати кращого. Непристосованість приміщення, низька якість продукції, вузький асортимент товарів, одноманітне меню – це далеко не повний перелік скарг робітників. «...їдальня Вінницького інструментального заводу тіснилась у маленькому непристосованому приміщенні», – писалося у газеті «Вінницька правда» [Беккерман, 1968 : 4]. Тільки у 1967 р. розпочалася переобладнання харчоблоку. З підвалу їдальню переводять до двоповерхової будівлі, розташованої за територією заводу. Коментуючи цю подію, місцева преса наголошує на турботі адміністрації підприємства про своїх робітників та покращенні повсякденного життя простих людей в цілому, адже вони впевнюються, що задоволенню їх щоденних потреб стало приділятися набагато більше уваги. «...їдальня містилася в підвальному і тісному приміщенні. До того ж над головами її відвідувачів безупинно гуркотіли верстати. Тепер їдальня знаходиться у новому просторому будинку і культурою обслуговування, мабуть, не поступається кращим їдальням міста» [Паламарчук, 1969 : 2]. У «Вінницькій правді» за 1968 рік містилося інтерв'ю завідувачки виробництвом нової їдальні Н. М. Ратушняк, яка розповідає про розширення асортименту, покращення якості страв та організацію її роботи: «У нас все є для того, щоб почастивати робітників хорошими, смачними стравами. Почнемо з закусок. Бачите, їх у нас завжди 10 – 15 назв – різноманітних салатів, і більшість з них вітамінізовані. Загляньмо в меню – для вибору 3 – 4 перших і 9-10 других страв. Як правило, окремо призначені страви для тих, хто потребує дієтичного харчування». Їдальня мала три цехи – м'ясо-рибний, овочевий, борошняний – та обладнання для виготовлення кондитерських виробів. Уникнути черг в обідній час давали можливість поточкові лінії, а для кращого обслуговування робітників запровадили доставку обідів у цехи. До їх послуг на першому поверсі їдальні працював магазин напівфабрикатів і закусок [Беккерман, 1968 : 4]. Але розташування цієї будівлі було досить незручним, і згодом відкривається ще одна їдальня у головному корпусі підприємства. На її роботу робітники, навпаки, нарікають, запевняючи, що кількість людей, яку вона обслуговує, вкрай недостатня. «Робітники ствердили – бідний вибір страв. Крім того, для другої зміни взагалі мало що лишається» [Лаєнко, 1969 : 3]. Вочевидь, це було пов'язано і з загальною ситуацією в країні з постачанням харчовими продуктами споживачів. Якщо до середини 1970-х рр. магазини мали достатній перелік доступних м'ясних і молочних продуктів (м'яса, птиці, ковбас, масла, маргарину), то у наступні роки з їх постачанням розпочалися перебої [ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 894. Арк. 27, 29]. З початку 1980-х рр. проблема забезпечення цими продуктами ще більше загострилася, і м'ясні та ковбасні вироби, риба та оселедці, торти та тістечка стали доступними пересічним громадянам хіба що у вигляді «святкового кошика», так як постачання їх до магазинів збіглося з проведенням виборів, партійних з'їздів та конференцій та відзначенням радянських свят [ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2575. Арк. 62]. Крім того, ціни на продукти у цей час зросли майже на 30 %, а на колгоспному ринку – майже на 75 % [Васин & Лиходей, 1990: 150]. Подорожчали м'ясо, картопля та інші овочі. Держава намагалася адміністративними методами стримувати ріст цін на хліб та молоко, а радянська статистика, прикрашаючи реальну картину, приводила зовсім інші дані про забезпечення харчами населення. Наприклад, у якості м'яса враховувалися сало або субпродукти [Федченко, 2009 : 134].

Матеріальне благополуччя асоціювалося у радянської людини і з наявністю або відсутністю певних речей. Речі були показником соціального статусу, ідентичності і розглядалися не як помічники комфортного повсякдення, а швидше як його основа, фундамент. У пресі зверталася увага на потребі жити без надлишку речей, скромно, з почуттям міри, притаманним «радянському способу життя». Західне суспільство з його споживацьким ставленням до речей піддавалося нещадній критиці. У домі необхідні тільки ті речі, які є зручними, а ті, без яких можна обійтися без шкоди для здоров'я або творчої праці, радянській людині непотрібні. Однак бажання «жити добре» все більше вкорінюється у свідомості громадян СРСР. Побутова техніка, якісні одяг і взуття, килими, кришталь, ювелірні вироби переходять з

категорії надлишкових і стають буденними речами. Підвищений попит спостерігається і на різноманітні послуги. До середини 1960-х рр. побутове обслуговування населення було розвинуте дуже слабо. Катастрофічно не вистачало лазень, пралень, перукарень, ательє, майстерень з ремонту годинників, взуття, одягу, побутової техніки [Лаас, 2011 : 189]. Згодом становище дещо покращилося, і до кінця 1970-х рр. ВІЗ мав перукарню, фотоательє, аптеку, відділення зв'язку, бібліотеку, продовольчий і промтоварний магазини [Степовий, 1996 : 64]. Щоб скористатися побутовими послугами, потрібні були додаткові кошти. Засоби масової інформації систематично висвітлювали темпи зростання добробуту трудящих, посиляючись на щорічне зростання їх прибутків. Так, на післявоєнний 1947 рік середня заробітна плата робітника Вінницького інструментального заводу складала 400 – 500 крб., майстра – 700 крб., а начальника цеху – 1000 крб., але купівельна спроможність усіх категорій була невисокою. Для ілюстрації приведемо наступні цифри: буханка хліба коштувала 100 крб., 1 кг сала – 200 крб., відро картоплі – 50 крб. [Степовий, 1996: 12]. За 1950-ті рр. реальні прибутки населення у країні зросли у 1,6 рази [ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5192. Арк. 51]. Основним показником зростання благополуччя населення було підвищення заробітної плати. Працівники промисловості фінансово були найбільш забезпечені серед інших категорій пересічних радянських громадян. Протягом 1965 – 1985 рр. їх середньомісячна заробітна плата збільшилася у два рази, з 105 до 201 крб. [Ковальчук, 1986 : 56]. У доповіді голови радянського уряду А. Косигіна на XXV з'їзді КПРС відзначалося, що тільки за 1971 – 1975 рр. прибуток у розрахунку на душу населення зріс на 24 %, а заробітна плата робітників і службовців – на 20 % [Материалы XXV съезда КПСС, 1976 : 36]. При загалом стабільних цінах і тарифах на житло, комунальні послуги і громадський транспорт це означало реальне підвищення купівельної спроможності. Про підвищення життєвого рівня населення мова йшла і на XXVI з'їзді, який відбувся у 1981 р., однак навіть з високої трибуни були означені труднощі: помітне зниження темпів економічного зростання, відставання матеріальної бази освіти, науки, охорони здоров'я, культурно-побутового обслуговування населення [Материалы XXVI съезда КПСС, 1982 : 22]. З 1982 р. підвищення реальних доходів громадян фактично зупинилося, намітилася тенденція до стагнації.

Газетна періодика звертає увагу читачів на піклування керівництва країни про здоров'я трудящих та необхідність покращення умов виробництва. У 1960 р. в СРСР було запроваджено 7-годинний робочий день, до 40 годин скорочено робочий тиждень. Однак таку турботу можна пояснити не стільки опікуванням про стан здоров'я народу, стільки можливістю безперервного виконання поставлених виробничих завдань п'ятирічних планів та постійного підвищення продуктивності праці. Періодичні видання закликають «ще більше зробити у справі охорони здоров'я, ще активніше вплинути на поліпшення умов праці і, отже, відкрити нові можливості для зростання її продуктивності» [Лаєнко, 1969 : 3]. Наприкінці 1960-х рр. у рамках програми «Наука – виробництву» при Вінницькому інструментальному заводі діяла проблемно-дослідницька лабораторія, організована на базі Вінницького медичного інституту ім. М. І. Пирогова. Метою лікувально-профілактичних і санітарно-гігієнічних заходів, які проводилися медиками, було покращення умов праці та зниження випадків захворюваності. Медики «обстежують робітників, виявляють найхарактерніші, зв'язані з професією, захворювання. Рекомендують відповідне лікування, допомагають його здійснити. А головне – турбуються про те, щоб запобігти недугам, щоб робітника оточували в цеху найсприятливіші для нормальної праці умови» [Лаєнко, 1969 : 3]. Науковці давали абсолютно слушні поради, зазначаючи, що «для надійного зміцнення здоров'я людей потрібно запровадити здійснення оптимального режиму праці і відпочинку, послаблення впливу шуму і вібрації, правильне опалення, нормальна вентиляція, освітлення, розстановка станків, естетичне оформлення інтер'єрів. Гарний настрій і самопочуття – важлива умова високої продуктивності праці» [Лаєнко, 1969 : 2]. Але приписи лікарів так і залишилися на папері, бо втілення їх у життя було нездійсненною мрією. Умови праці на підприємстві залишалися важкими, у кінці 1960-х рр. перехід до комплексної автоматизації виробництва тільки розпочався, а комплексна програма скорочення ручної праці була розроблена заводом аж у 1981 – 1985 рр.

Підприємства надавали своїм працівникам можливість відпочинку в санаторіях і на курортах. Передовикам виробництва профспілки забезпечували безкоштовні путівки, а решті – пільгові. Організовувався літній відпочинок для дітей у піонерських таборах, для молоді – на туристичних базах. У 1978 р. Вінницький інструментальний прийняв рішення заснувати власну базу відпочинку «Інструментальник» в с. Приморському Татарбунарського району Одеської області і дитячий табір біля с. Вороновиця [Рекрут, 1996 : 2].

Керівництво ВІЗу і особисто його директор П. Горобець переймалися питанням громадського транспорту, так як завод розташовувався на околиці міста, і сполучення практично не було. «Понад два роки тому робітники заводу добиралися на роботу здебільшого пішки, бо курсував тут один невеличкий автобус. Наполегливо домагався директор прискорення

.....
будівництва тролейбусної лінії до самого підприємства. Клопотався про це в міськраді та інших організаціях. Завод терміново виготовив необхідну арматуру, обладнав тролейбусні зупинки. Так з'явився новий тролейбусний маршрут «Водоканал – інструментальний завод» [Паламарчук, 1965 : 2].

Життя радянської людини, її психологічний комфорт залежали не тільки від матеріального добробуту. Постійно зростали її духовні потреби. Керівництво країни це розуміло і додавало величезних зусиль для того, щоб масові настрої населення були просякнуті соціальним оптимізмом і не виходили з-під контролю владних структур. Процес виховання громадян був безперервним і торкався не тільки виробництва, а й проведення вільного часу та особистих стосунків. Преса постійно висвітлювала дозвілля трудящих, і головну роль тут теж відігравав стрижень радянської дійсності – ідеологія. «Радянський спосіб життя» передбачав, що свій вільний час люди повинні присвячувати культурному спілкуванню, суспільній діяльності, розумовому і фізичному розвитку, художній творчості. Для виконання цього завдання при кожному промисловому підприємстві діяли клуби, будинки культури, проводилися лекції, тематичні вечори, організовувалися гуртки самодіяльності. Робітничий клуб Вінницького інструментального заводу було засновано у 1957 р. [Степовий, 1996 : 189]. Тут відбувалися вечори ударників комуністичної праці, трудової слави, урочисті посвячення в інструментальники, «вогники», присвячені річницям ВЛКСМ, зустрічі з Героями Радянського Союзу, відзначення переможців соціалістичного змагання. Працювали драматичний, хоровий, танцювальний, естрадно-вокальний гуртки, «Троїсті музики», дитячі танцювальні групи, влаштовувалися танці, діяла кіноустановка, яка через день демонструвала кінофільми. У 1950-х – 1960-х рр. популярністю користувалися вітчизняні стрічки «Два бійці», «Подвиг розвідника», «Молода гвардія», «Велике життя», «Сільська вчителька», «Трактористи», «Дівчата», «Справа була у Пенькові», «Висота», «Весна на Зарічній вулиці» тощо. Згодом, у 1970-х -1980-х рр. виходять у прокат «Калина червона», «В бій ідуть тільки «старики», «Василь Іванович міняє професію», «Діамантова рука», «Джентельмени удачі», «Москва сльозам не вірить», які мали шалений успіх у глядачів. Однак, як показувала статистика і навіть писали засоби масової інформації, будинки культури і клуби молодь відвідувала неохоче. «У робітничий клуб ходять, в основному, жителі заводського селища, яких треба «тягти» на заходи, якщо це не танці», «хлопців і дівчат буквально за руку треба вести на репетиції», а «художня самодіяльність так і залишається на папері» [Козаченко, 1969 : 3]. Не покращилася ситуація і тоді, коли у 1986 р. з ініціативи директора заводу П. Присяжнюка замість клубу було збудовано великий будинок культури «Іскра». Хоч форми роботи намагалися урізноманітнити, проводячи популярні бої команд КВК, конкурси «Нумо, дівчата!», «Нумо, хлопці!», «Граї, гармошко», інші заходи проводилися за стандартними ідеологічними шаблонами, формальними, принцип добровільності замінювався обов'язковою участю, а це приводило до зростання суспільної апатії та пасивного конформізму [Касіяненко, 1994 : 3].

Однією із форм організації дозвілля робітників було заняття спортом. У періодичній пресі з'являються статті про спортивні уподобання і досягнення працівників заводу. «Юнаки і дівчата не тільки відмінно працюють, а й добре вміють відпочивати. Особливо захоплюються спортом. Спортсмени беруть активну участь у спартакіаді підприємства, присвяченій ювілеєві ВЛКСМ. Але молодь живе не тільки сьогоднішнім днем. Нині вона має власними силами збудувати стадіон, комплексний майданчик, а вже наступного року розпочне зведення спортивного залу й великої водної бази. Молоді виробничники сподіваються ці споруди ввести в дію до сторіччя з дня народження В. І. Леніна» [Брянський, 1968 : 3]. Як бачимо, риторика публікацій не міняється, вітається ініціатива трудящих, а завершення будь-якої справи планується до відзначення радянських свят. У 1968 р. відкрився стадіон ВІЗу, у 1970 р. почав працювати тир, згодом було збудовано майданчик для занять атлетичною гімнастикою. Решта планів так ними і залишилися, і до середини 1980-х рр. газети пишуть, що «умови, в яких живуть і діють любителі спорту Вінницького інструментального, не назвеш ідеальними. Під забудову нового житлового масиву пішов непоганий в минулому заводський стадіон, якихось крупних спортивних споруд завод не має» [Листопад, 1985 : 4]. Однак спортивно-масова та фізкультурно-оздоровча робота серед робітників проводилася. На заводі існували жіноча команда з баскетболу, команди з настільного тенісу, велоспорту, легкоатлетичного кросу, ручного м'яча, шахів, проводилися змагання з міні-футболу, плавання. Спортсмани займалися цілими сім'ями. Періодичне видання називає прізвища Бондарчуків, Пастухів, Науменків, Корсунів, Грушко, Морозів – «кращих пропагандистів активного здорового відпочинку і виховання дітей через спорт» [Листопад, 1985 : 4].

Повсякденне життя переважної більшості радянських людей проходило у сім'ях. Саме через сім'ю відбувалася соціалізація особистості, формування поведінкових стратегій, творення «радянської ідентичності» та виховання нових поколінь. Автори газетних статей переконували, що основою виховання у родині має бути праця на благо своєї країни і «рідного» підприємства. Приводом для гордості були робітничі династії. Наприклад, на шпальтах «Вінницької правди»

було вміщено нарис про династію Медведевих, майстра заготівельної дільниці Василя Андрійовича та двох його синів – Аркадія і Рудольфа. Спадкова праця маркувалася як надзвичайно почесна, а родинний стаж на заводі – як мірило успішності родини, зразок «правильного» виховання у сім'ї, прищеплення почуття професійної гордості та підвищення статусу і престижу робітничих професій.

Однак часто траплялися порушення усталених соціальних норм «радянського способу» життя, прояви безвідповідального ставлення до роботи та власного робітничого колективу, адміністративні проступки, злочинність та алкоголізм. «А то, що гріха таїти, буває і таке: одержав новачок свою першу получку – і мерщій до магазину, щоб «віддячити» своєму учителю пляшкою горілки. Такі випадки плямують робітниче звання, а тому їх треба рішуче викоринювати», – зазначалося у «Вінницькій правді» [Балтремус, 1972 : 2]. У робітничому клубі рідко організовували танці, тому що «кожного разу траплялися бійки», – зауважувалося у газеті «Комсомольське плем'я» [Козаченко, 1969 : 3]. Згідно прийнятого у 1961 р. нового статуту КПРС, де містився «Моральний кодекс будівника комунізму», в радянському суспільстві не було місця неробам і дармоїдам, а з особами сумнівної моральності необхідно вести рішучу боротьбу [Відомості Верховної Ради УРСР, : 533]. Проти нероб та прогульників застосовувалися заходи профілактичного та виховного порядку, спрямовані на пропаганду здорового способу життя і зміцнення виробничої дисципліни. Боротьбою з асоціальними проявами поведінки були покликані займатися партійні і комсомольські організації, керівники всіх ланок підприємства. У цехах заводу з'являлися «сатиричні дошки «Під мітлу!», куди заносили імена тих, хто не дорожить честю колективу, працює абияк» [Слободянюк, 1971 : 2]. Проводилися товариські суди, де розглядали справи про спізнення і прогули, перебування у нетверезому стані на робочому місці або у громадських місцях, негідну поведінку у сім'ї. Порушників могли примусити публічно вибачитися, оголошували догани з подальшим опублікуванням у пресі, накладали грошові стягнення. Слід зауважити, що такі психологічні фактори як втрата відповідальності, безініціативність, подвійна мораль були пов'язані не тільки з особистісними якостями, а й із суспільними деформаціями, пов'язаними з адміністративно-командною системою.

Висновки. Радянська преса в цілому подає достатньо інформації для дослідження повсякдення радянських людей кінця 1940-х – початку 1980-х рр. Вона містить доволі матеріалів про безсумнівні позитивні зрушення у повсякденному житті пересічних радянських громадян. На прикладі публікацій про Вінницький інструментальний завод у регіональній та центральній пресі прослідковуються такі основні тенденції, як поступове вирішення житлової проблеми, забезпечення робітників продуктами харчування, покращення умов праці та відпочинку, організація та проведення їх дозвілля. Однак рівень повноти і об'єктивності вміщеної на сторінках радянських періодичних видань інформації не завжди відповідає реальній картині життя в СРСР. Преса, яка брала активну участь у формуванні громадської думки та слугувала для влади одним із способів маніпуляції суспільною свідомістю, використовувала методи замовчування і викривлення правдивих відомостей, особливо у тих випадках, коли вони йшли врозріз із лозунгами про панування у буденному житті соціалістичних ідеалів, добробуту і світлого майбутнього. Діяльність радянських ЗМІ відбувалася у відповідності з програмними установками правлячої партії. Зі шпальт газет пропагувалося виховання «радянської людини», для якої суспільне неодмінно має домінувати над індивідуальним, яка переконана у перевагах соціалістичного способу життя, яка має почуття гордості за своє рідне підприємство та за свою Батьківщину. Тимчасові труднощі соціально-побутової сфери або негативні явища пояснювалися спочатку тяжкими наслідками війни, а потім пережитками капіталізму. Декларувалася опіка влади та захищеність усіх громадян, а гарантія роботи, певного мінімуму освіти, охорони здоров'я, необхідних життєвих благ давали примарну впевненість у майбутньому. Засобами масової інформації по суті відбувалося грубе втручання в особистий простір людини, нав'язування тієї реальності, яка ретельно була сформована ідеологічною пропагандою, конструювання моральних переконань, притаманних «будівникам комунізму».

Подяка. Висловлюємо щирі подяки працівникам краєзнавчого відділу та відділу періодики Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, працівникам Вінницького обласного державного архіву за допомогу у підборі матеріалів, а також членам редакції журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

- Kotkin, S.** (1996). The search for the socialist city. *Russian History*. Vol. 23, no. 1-4, p. 231 – 247.
- Siegelbaum, L., & Sokolov, A.** (2000). *Stalinism as a way of life: A narrative in document*. London, New Haven, 460 pp.
- Балтремус, С.** (1972). Грані творчості. *Вінницька правда*, 29 березня, 2.

- Баран, В. К., & Даниленко, В. М. (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті)*. К.: Альтернативи, 304 с.
- Беккерман, І. (1968). На всі смаки. *Вінницька правда*, 15 лютого, 4.
- Брянський, М. (1968). Руки вправні і сильні. *Спортивна газета*, 31 жовтня, 3.
- Васин, С. А., & Лиходей, В. Г. (1990). *Мера всех вещей. Размышление политэкономов*. Киев: Политиздат Украины, 239 с.
- Відомості Верховної Ради УРСР, (1961). № 25. 16 червня. Київ: Держполітвидав, 650с.
- Ганжуров, Ю. (1999). Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси: газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України (1956 – 1964 рр.). К: Оріяни, 150 с.
- Гіцевич, В. С. (2014). Повсякденне життя населення Донбасу в 1953 – 1985 рр.: до історіографії проблеми. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Вип. 11. 7 – 15.
- Гнатюк, М. (1971). Сюрпризи інструментальників. *Вінницька правда*, 28 травня, 4.
- Головко, В. (2007). «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрому. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 17. 87 - 101.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- Даниленко, В. М. & Баран, В. К. (2015). *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. Київ: Інститут історії НАН України, 698 с.
- Засідання ВР Української РСР (Третя сесія) 10 – 12 вересня 1953 р., (1954). *Стенографічний звіт*. Київ: Держполітвидав УРСР, 18 с.
- Каганов, Ю. (2019). *Конструювання «радянської людини» (1953 – 1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 432 с.
- Касіяненко, Г. (1968). Одна бджола мало меду наносить. *Вінницька газета*, 14 жовтня, 3.
- Ковальчук, М. Т. (відп. ред.) (1986). *Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Статистичний збірник*. Київ: Техніка, 398 с.
- Ковпак, Л. В. (2003). *Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.)*. Київ: Інститут історії НАН України, 250 с.
- Козаченко, Л. (1965). Будьте господарями! *Комсомольське плем'я*, 25 лютого, 3
- Колісник, Ю. (2008). *Формування суспільної свідомості журнальною періодикою УРСР (1950-ті – 1980 рр.)*. Черкаси: Вид-во Ю. Чабаненко, 290 с.
- Коляструк, О. А. (2012). Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 20. 131 – 136.
- Корнієнко, О. В. (2018). Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Вип. 27. 77 – 88.
- Красноюрченко, О. (1946). Контури Вінницького інструментального. *Вінницька правда*, 1 травня, 2
- Лаас, Н. (2011). Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 16. 175 – 192.
- Ласно, М. (1969). Лабораторія здоров'я. *Комсомольське плем'я*, 28 січня, 3.
- Листопад, М. (1985). Спорт – цех здоров'я. *Комсомольське плем'я*, 15 серпня, 4
- Материали XXV с'їезда КПСР, (1976). Москва: Политиздат, 256 с.
- Материали XXVI с'їезда КПСС, (1982). Москва: Политиздат, 384 с.
- Павлівський, М., & Мартич, М. (1946). Завод народжується. *Вінницька правда*, 14 серпня, 2
- Паламарчук, Є. (1969). Товариш директор. *Вінницька правда*, 28 березня, 2
- Рекрут, Я. (1996). Під світлом діамантової зірки якості. *Робітничка газета*, 2 серпня, 2.
- Слободянюк, А. (1971). Право йти попереду. *Радянська Україна*, 16 січня, 2.
- Смоляк, В. (1995). Є і обсяги, є і прибутки. *Панорама*, 29 липня, 2.
- Степовий, Л. Г. (1996). *Вінницький інструментальний завод: Исторические очерки (1946 – 1996)*. Хмельницький: Поділля, 297 с.
- Стяжкіна, О. В. (2013). *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови*. Донецьк: ДонНУ, 295 с.
- Тєвікова, О. (2009). Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953 – 1964 рр.). *Український історичний збірник*. Вип. 12. 244 – 252
- Тищенко, Ю. А. (2017). Сім'я в Радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 48. 188 – 193.
- Федченко, М. Н. (2009). *Повседневная жизнь советского человека (1945 – 1991 гг.)*. Курган: Издательство Курганского университета, 231 с.
- Хромов, С. С. (ред.). (1987). *История советского рабочего класса: В 6-ти т. Т. 4*. Москва: Наука, 591 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Яковлев, А. Н. (ред.) (1999). *Стенограмма июльского (1953 г.) пленума ЦК КПСС. 2 – 7 июля 1953 г.* Москва: МФД, 512

Елена Стадник

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Наталія Кузьминец

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Особенности повседневной жизни работников Винницкого инструментального завода
сквозь призму периодических изданий конца 1940-х – начала 1980-х гг.**

Аннотация. *Целью статьи является исследование основных аспектов и особенностей повседневной жизни работников Винницкого инструментального завода, раскрытие устоявшихся приоритетов, ценностей и убеждений, присущих «советскому образу жизни» на основании анализа советских периодических изданий. **Методологическую основу исследования** составляют общенаучные принципы системности, историзма и научной объективности. **Использован феноменологический подход, который разрешил говорить о материальных благах в связи с восприятием, переживаниями и поведенческими стратегиями человека. Исследование базируется на использовании специально-исторических методов, таких как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-системный, историко-психологический и описательный. **Научная новизна работы** заключается в том, что авторами впервые проанализировано специфику повседневной жизни советских людей обозначенного периода на примере конкретного предприятия с использованием периодической прессы в качестве источника. **Выводы.** Советская пресса в целом даёт достаточно информации для исследования повседневности советских людей конца 1940-х – начала 1980-х гг. Она содержит много материалов о несомненных позитивных сдвигах в повседневной жизни рядовых советских граждан. На примере публикаций о Винницком инструментальном заводе в региональной и центральной прессе прослеживаются такие основные тенденции, как постепенное решение жилищной проблемы, обеспечение работников продуктами питания, улучшение условий труда и отдыха, организация и проведение их досуга. Однако уровень полноты и объективности, имеющейся на страницах советских периодических изданий информации, не всегда отвечает реальной картине жизни в СССР. Пресса, которая брала активное участие в формировании общественного мнения и служила для власти одним из способов манипуляции общественным сознанием, использовала методы замалчивания и искривления правдивых данных, особенно в тех случаях, когда они шли вразрез с лозунгами о господстве в обыденной жизни социалистических идеалов, благосостояния и светлого будущего. Деятельность советских СМИ осуществлялась в соответствии с программными установками правящей партии. Со страниц газет пропагандировалось воспитание «советского человека», для которого общественное обязательно должно доминировать над личным, который уверен в преимуществах социалистического способа жизни, который имеет чувство гордости за свой родной завод и за свою Родину. Временные трудности социально-бытовой сферы либо негативные явления объяснялись сначала тяжёлыми последствиями войны, а позже пережитками капитализма. Декларировалась опека власти и защищённость всех граждан, а гарантия работы, определённого минимума образования, здравоохранения, необходимых жизненных благ давали призрачную уверенность в будущем. Средствами массовой информации, в сущности, осуществлялось грубое вмешательство в личное пространство человека, навязывание той реальности, которая тщательно была сформирована идеологической пропагандой, конструирования моральных убеждений, присущих «строителям коммунизма».***

Ключевые слова: Винницкий инструментальный завод, повседневность, советская пресса, идеология, пропаганда, «советский образ жизни».

Olena O. Stadnyk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Natalia P. Kuzminets

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Features of the Daily Life Workers of the Vinnitsia Instrumental Plant in the Lite of Periodicals the End of 1940s – Beginning of 1980s

Abstract. *The purpose of the article is to study the main aspects and features of the daily life of employees of the Vinnitsa Tool Plant, to reveal the established priorities, values and beliefs that exist in the "Soviet way of life" based on the analysis of Soviet periodicals. The methodology of research is basis of the research is formed by the general scientific principles of consistency, historicism and scientific objectivity. A phenomenological approach was used, which allowed us to talk about material goods in connection with the perception, experiences and behavioral strategies of a person. The study is based on the use of special-historical methods, such as problem-chronological, comparative-historical, historical-systemic, historical-psychological and descriptive. The scientific novelty of the work lies in the fact that the authors for the first time analyzed the specifics of the everyday life of Soviet people of the indicated period on the example of a specific enterprise using the periodical press as a source. Conclusions.* *The Soviet press as a whole provides enough information to study the everyday life of Soviet people at the end of 1940s and early 1980s. It contains a lot of materials about undoubted positive changes in the everyday life of ordinary Soviet citizens. On the example of publications about the Vinnitsa Tool Factory in the regional and central press, one can trace such basic trends as the gradual solution of the housing problem, the provision of workers with food, the improvement of working and rest conditions, the organization and conduct of their leisure. However, the level of completeness and objectivity of the information available on the pages of Soviet periodicals does not always correspond to the real picture of life in the USSR. The press, which took an active part in the formation of public opinion and served for the authorities as one of the methods of manipulating public consciousness, used methods of suppressing and distorting truthful data, especially in those cases when they ran counter to the slogans about the dominance of socialist ideals in everyday life, welfare and bright future. The activities of the Soviet media were carried out in accordance with the program guidelines of the ruling party. From the pages of the newspapers, the upbringing of a "Soviet man" was promoted, for whom the social must necessarily dominate over the personal, who is confident in the advantages of the socialist way of life, who has a sense of pride in his native plant and his Motherland. Temporary difficulties in the social sphere or negative phenomena were explained first by the grave consequences of the war, and later by the remnants of capitalism. The guardianship of the authorities and the security of all citizens were declared, and the guarantee of work, a certain minimum of education, health care, and the necessary benefits of life gave a ghostly confidence in the future. The mass media, in essence, carried out a gross interference in a person's personal space, the imposition of the reality that was carefully formed by ideological propaganda, the construction of moral convictions inherent in the "builders of communism."*

Key words: *Vinnitsia Tool Factory, everyday life, Soviet press, ideology, propaganda, "Soviet way of life".*

References:

- Baltremus, S.** (1972). Hrani tvorchosti [The facets of creativity]. *Vinnitska pravda – Vinnitsia truth*, 29 bereznia, 2. [in Ukrainian].
- Baran, V. K., & Danylenko, V. M.** (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946 – 1980-ti)* [Ukraine in the conditions of systemic crisis (1946 - 1980s)]. K.: Alternatyvy, 304 s. [in Ukrainian].
- Bekkerman, I.** (1968). Na vsi smaky [For all tastes]. *Vinnitska Pravda – Vinnitsia truth*, 15 liutoho, 4. [in Ukrainian].
- Brianskyi, M.** (1968). Ruky vpravni i sylni [Hands are skillful and strong]. *Sportyvna hazeta – Sports newspaper*, 31 zhovtnia, 3. [in Ukrainian].
- Danilenko V. M., & Baran V. K.** (2015). *Sotsialni transformatsiyi v Ukrayini: pizniy stalinizm i hruschovska doba* [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era]. Kiyiv: Institut Istoriyi NAN Ukrayini, 698 s. [in Ukrainian].
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnitsia region].
- Fedchenko, M. N.** (2009). *Povsednevnyaya zhizn' sovetskogo cheloveka (1945 – 1991 gg.)* [Everyday life of Soviet people (1945 - 1991)]. Kurgan: Izdatel'stvo Kurganskogo universiteta, 231 s. [in Russian].

- Hanzhurov, Yu.** (1999). *Chorno-bila «vidlyha» u dzerkali presy: hazetni publikatsii yak dzherelo vyvchennia politychnoi systemy Ukrainy (1956 – 1964 rr.)* [Black and white "thaw" in the mirror of the press: newspaper publications as a source for studying the political system of Ukraine (1956 - 1964)]. Kyiv: Oriiany, 150 s. . [in Ukrainian].
- Hitsevych, V. S.** (2014). Povsiakdenne zhyttia naselennia Donbasu v 1953 – 1985 rr.: do istoriohrafii problemy [Everyday life of the population of Donbass in 1953 - 1985: to the historiography of the problem]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohiia – Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Politology.* Vyp. 11. 7 – 15 [in Ukrainian].
- Hnatiuk, M.** (1971). Siurpryzy instrumentalnykiv [Surprises of instrumentalists]. *Vinnytska pravda – Vinnytsia truth*, 28 travnia, 4 [in Ukrainian].
- Holovko, V.** (2007). «Ryba ta miaso» istorii povsiakdennosti: teoretychni zasady napriamu ["Fish and meat" of everyday history: theoretical principles directly]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches.* Vyp. 17. 87 – 101 [in Ukrainian].
- Hromov, S. S.** (Ed). (1987). *Istoriya sovetskogo rabochego klassa* [History of the Soviet working class]: V 6-ti t. T. 4. Moskva: Nauka, 591 s. [in Russian].
- Kahanov, Yu.** (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953 – 1991): ukrainska versiiia* [Construction of the "Soviet man" (1953 - 1991): Ukrainian version.]. Zaporizhzhia: Inter-M, 432 s. [in Ukrainian].
- Kasiianenko, H.** (1968). Odnа bdzhola malo medu nanosyt [One bee does not apply much honey]. *Vinnytska gazeta– Vinnytsia newspaper*, 14 жовтня, 3
- Koliastruk, O. A.** (2012). Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho suspilstva u pershi povoienni roky [Everyday life of Ukrainian society in the first postwar years.]. *Naukovi zapysky Vinnytskogo derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* Vyp. 20. 131 – 136. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2008). *Formuvannia suspilnoi svidomosti zhurnalnoiu periodykoiu URSS (1950-ti – 1980 rr.)* [Formation of public consciousness by journal periodicals of the USSR (1950s - 1980s)] Cherkasy: Vyd-vo Yu. Chabanenko, 290 s. [in Ukrainian].
- Korniienko, O. V.** (2018). Periodyka URSS 1950 – 1980- kh rr. yak instrument vplyvu na modu ta povsiakdenne zhyttia [Periodicals of the USSR 1950 - 1980's as a tool for influencing fashion and everyday life]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauk – Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Vyp. 27. 77 – 88. [in Ukrainian].
- Kotkin, S.** (1996). The search for the socialist city. *Russian History.* Vol. 23, no. 1 – 4, p. 231 – 247.[in English].
- Kovalchuk, M. T.** (vidp. red.) (1986). *Narodne gospodarstvo Ukrainiskoi RSR v 1985 r.: Statystychnyi zbirnyk* [National Economy of the Ukrainian SSR in 1985: Statistical Collection.]. Kyiv: Tekhnika, 398 s. [in Ukrainian]
- Kovpak, L. V.** (2003). *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy u druhii polovyni XX st. (1945 – 2000 rr.)* [Socio-living conditions of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century. (1945 – 2000)]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 250 s. [in Ukrainian].
- Kozachenko, L.** (1965). Budte hospodariamy! [Be masters!]. *Komsomolske plemia - Komsomol tribes*, 25 liutoho, 3. [in Ukrainian].
- Krasnoiurchenko, O.** (1946). Kontury Vinnytskoho instrumentalnoho. *Vinnytska Pravda – Vinnytsia truth*, 1 travnia, 2. [in Ukrainian].
- Laas, N.** (2011). Materialne povsiakdenne naselennia v ukrainskomu radianskomu sotsiuzi epokhy «zastoiu» [Material everyday life of the population in the Ukrainian Soviet society of the epoch of "stagnation"]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the XX century: culture, ideology, politics.* Vyp. 16. 175 – 192. [in Ukrainian].
- Laienko, M.** (1969). Laboratoriia zdorov'ia [Health laboratory]. *Komsomolske plem`ia – Komsomol tribe*, 28 sichnia, 3. [in Ukrainian]
- Lystopad, M.** (1985). Sport – tsekh zdorov'ia [Sport is a shop of health]. *Komsomolske plem`ia – Komsomol tribe*, 15 serpnia, 4. [in Ukrainian].
- Materialy XXV s"ezda KPSS,** (1976).[Materials of the XXV Congress of the CPSU]. Moskva: Politizdat, 256 s. [in Russian].
- Materialy XXVI s"ezda KPSS,** (1982).[Materials of the XXVI Congress of the CPSU] Moskva: Politizdat, 384 s. [in Russian].
- Palamarchuk, Ye.** (1969). Tovarysh dyrektor [Comrade director]. *Vinnytska Pravda – Vinnytsia truth*, 28 bereznia, 2. [in Ukrainian].
- Pavlivskiy, M., & Martych, M.** (1946). Zavod narodzhuietsia [The plant is born]. *Vinnytska Pravda – Vinnytsia truth*, 14 serpnia, 2. [in Ukrainian].

-
- Rekrut, Ya.** (1996). Pid svitlom diamentovoi zirkhy yakosti [Under the light of a diamond star of quality]. *Robitnycha hazeta – Worker's newspaper*, 2 serpnia, 2 [in Ukrainian].
- Siegelbaum, L. & Sokolov, A.** (2000). *Stalinism as a way of life: A narrative in document*. – London, New Haven, 460 pp. [in English].
- Slobodianiuk, A.** (1971). Pravo yty poperedu [The right to go ahead]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 16 sichnia, 2. [in Ukrainian].
- Smoliak, V.** (1995). Ye i obsiah, ye i prybutky [There are volumes, there are profits]. *Panorama – Panorama*, 29 lypnia, 2. [in Ukrainian].
- Stepoviy, L. G.** (1996). *Vinnitskiy instrumentalnyi zavod: Istoricheskie ocherki (1946 – 1996)*[Vinnytsia Tool Factory: Historical Essays (1946 - 1996)]. Hmelniitskiy: Podillya, 297 s. [in Russian].
- Stiazhkina, O. V.** (2013). *Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia (vid)movyu* [Man in the Soviet province: mastering (from) the language.]. Donetsk: DonNU, 295 s. [in Ukrainian].
- Tievikova, O.** (2009). Materialno-pobutovi umovy zhyttia ukraintsiv u konteksti doslidzhennia povsiakdennosti (1953 – 1964 rr.) [Material and living conditions of Ukrainians in the context of the study of everyday life (1953 - 1964)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*. Vyp. 12. 244 – 252 [in Ukrainian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
- TsDAVOU**– Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].
- Tyshchenko, Yu. A.** (2017). Simia v Radianskii Ukraini u 1970-kh – na pochatku 1980-kh rokiv: pohliad iz sohodennia [The Family in Soviet Ukraine in the 1970s and Early 1980s: A View from the Present]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*. Vyp. 48. 188 – 193[in Ukrainian].
- Vasin S. A., & Lihodey V. G.** (1990). *Mera vseh veschey. Razmyshlenie politekonomov* [The measure of all things. Reflection of political economists]. Kiev: Politizdat Ukrainyi, 239 s. [in Russian].
- Ed Transcript of the July** (1953) plenum of the Central Committee of the CPSU. July 2-7, 1953 [in Russian]. Zasedannia VR Ukrainskoi RSR (Tretia sesii) 10 – 12 veresnia 1953 r., (1954). Stenohrafichnyi zvit. Kyiv:Derzhpolitvydav URSS, 18 s.

Статтю надіслано до редколегії 15.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.02.2022 р.

Ігор Мазило

Вінницький національний аграрний університет

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: mazyloigor15@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3752-2588>**3 історії відбудови та роботи Вінницької залізниці (1943 – 1950)**

Анотація. Метою статті є аналіз і характеристика відбудови залізничного транспорту на території Вінниччини і Подільського регіону на різних етапах. Також розкриті методи управління процесом відбудови транспорту і налагодження його роботи. **Методологія дослідження** базується на застосуванні принципів об'єктивності, історизму та системності із використанням методів аналізу, синтезу і узагальнення. **Наукова новизна** полягає у введенні в науковий обіг певної кількості нових фактів і зроблена спроба комплексно розглянути історію відбудови Вінницької залізничної магістралі як окремого суб'єкту господарювання. **Висновки.** Проблематика досліджень вітчизняної історії під таким кутом зору дозволяє більш виразно збагнути воєнну, економічну і соціальну історію краю в кризові й драматичні роки війни і післявоєнний період. Відбудова магістралі відбулася в декілька етапів. Під час війни, коли вводили в експлуатацію магістральні залізничні шляхи, штучні споруди, лінії зв'язку, окремі великі вузли і вокзали, відчутно бракувало спеціалістів, устаткування, матеріалів. Тому, добивалися виробничих результатів шляхом виснажливої праці й методам управління притаманними тому часу. Більш сприятливим для відбудови залізниці був післявоєнний період, а особливо після того, як у 1946 році були утворені залізничні округи і відділення залізниць, а в травні 1947 року, працівники Вінницької магістралі були переведені на нормальний, не військовий режим роботи. Керівництво виробничими процесами здійснювалося не лише адміністративними, а й економічними методами. Вжиті заходи дали результат. У 1949 році господарська діяльність залізниці стала рентабельною. Як свідчать факти, одразу по закінченню війни на залізниці розпочали відбудовувати й соціальну сферу, хоча труднощі з житлом і продовольчим забезпеченням мали місце протягом усього періоду відбудови.

Ключові слова: Вінницька залізниця, відбудова, Подільський регіон, працівники, соціальна сфера.

Постановка проблеми. Регіональна історія розвивається і затребувана в Україні. Вітчизняні науковці вивчають історію населених пунктів, підприємств, установ, фірм. Вчені, краєзнавці Поділля накопичили фактологічний матеріал, який формує певне бачення минулого краю й одночасно дозволяє визначити місце регіону в загальнодержавному контексті як в минулому, так і сьогоденні й те, як формувався Подільський економічний район. Залізничні шляхи сполучення, рухомий склад, виробниче устаткування були і є важливою частиною економіки Подільського регіону. Тому, накопичений матеріал з історії Вінницької залізниці періоду німецько-радянської війни і післявоєнної відбудови має не лише наукове, але й пізнавальне значення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема історії транспорту України і Поділля зокрема зберігає свою актуальність. Так, загальні проблеми розбудови і розвитку транспорту в Україні є в працях .Г.А. Куманьова [Куманев, 1988], В. И. Ковальова [Ковалев, 1981], Ю.Л. Дьякова [Дьяков, 1997], Г. М. Кірпи, О. А. Пшінька, І. В. Агієнка [Кірпа, Пшінько, Агієнко, 2001], В. М. Мазила [Мазило, 2011] та інших. Окремі аспекти історії Вінницької залізничної магістралі є в публікаціях І. В. Мазила та ін.

Джерельна база для написання статті була почерпнута з матеріалів Державного архіву Вінницької області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Мета статті. Здійснити спробу реконструкції і аналізу процесів відбудови Вінницької залізничної магістралі в період воєнних дій 1944-1945 рр. і мирний час, структурні підрозділи якої були розташовані на території трьох областей і методів управління даними процесами.

Виклад основного матеріалу. У передвоєнний час та в період післявоєнної відбудови автомобілі в Україні не виробляли. Був освоєний лише випуск тракторів. Саме тому автомобілями перевозився незначний відсоток вантажів. Натомість залізничним транспортом забезпечувалося 95 відсотків перевезень на території України. Довжина шляхів яких становила 20102 кілометри. В УРСР діяло дев'ять залізниць – Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська,

Південна, Південно-Західна, Північно-Донецька, Південно-Донецька й Сталінська (нині Придніпровська) магістралі. На них були зайняті 348 тис. працівників, які обслуговували залізничну мережу [Мазило, 2011 : 661].

Вінницька магістраль була виділена зі складу Південно-Західної дороги у 1940 році як окремих суб'єкт господарювання і проіснувала до 1953 року. Адміністрація дороги знаходилася у м. Вінниці. Лише на території Вінницької області в післявоєнні роки згадана магістраль експлуатувала 562,7 кілометрів широкої (1524 см) і 408,3 км. вузьких колій (274,8 см). В розпорядженні Одеської дороги було 351,4 км. залізничних шляхів області. У підпорядкуванні Вінницької магістралі знаходилось ще 304,6 км шляхів на території Житомирської області, за напрямками: Бердичів-Житомир, Новоград-Волинський-Шепетівка, Попельня-Сквира, інші [ЦДАВОУ. Р-258. Оп.6. Спр.43. Арк.2].

Початок відбудови залізничних шляхів магістралі був продиктований воєнними потребами в першу чергу. (Сума збитків завдана залізничному транспорту України в період окупації складала більше 10 мільярдів карбованців. На Вінницькій залізниці фашисти підірвали 487 км головних шляхів, 211 мостів, 5 паровозних і вагонних депо, 20 електростанцій. Збитки склали більше 340 млн. карбованців [Мазило, 209 : 465].) Залізничні вузли – Козятин, Жмеринка, Вапнярка, Шепетівка, Гречани, інші були дуже зруйновані окупантами при відступі й зазнали бомбардувань радянської авіації. Руйнувань зазнала станція Староконстантинів, що призвело до певних складнощів при наступі 1-ї гвардійської армії, війська якої у взаємодії з частинами 3-ї танкової армії наступали на місто Проскурів (Історія, 1971 : 496). В Житомирсько-Бердичівській, Рівненсько-Луцькій, Проскурово-Чернівецькій, Умансько-Батошанській наступальних операцій була задіяна велика кількість особового складу, зброї, матеріальних ресурсів, підвіз яких забезпечили працівники залізничного транспорту. В березні, під час наступу, військам 1-го Українського фронту довелося долати велике бездоріжжя. Учасники тих подій згадували, що додаткових труднощів наступаючим військам додали весняний розлив рік і бездоріжжя, розгаслі ґрунти, від чого танкам навіть на дорогах було складно рухатись (Гальчак, 2018 : 411). В подальшому, для наступу радянських військ в березні 1944 р. було відкрито рух на дільниці Шепетівка-Тернопіль, [Конарев, 1985 : 281].

Визволення Вінниччини розпочалося в грудні 1943 року, а завершилося в квітні 1944 року. Однак, ще в кінці грудня 1943 р. від нацистських загарбників був звільнений Козятинський залізничний вузол. Саме через нього проходили важливі магістральні сполучення, які використовувалися гітлерівцями у вигині Дніпра [Гальчак, 2018 : 396]. В 1944 р. Радянською армією були визволені: 11 лютого Шепетівський вузол, 18 березня–станція Жмеринка, наступного дня війська 2-го Українського фронту оволоділи Могилів-Подільським залізничним вузлом на річці Дністер. 20 березня частини 1-го Українського фронту визволили м. Вінницю й станцію, а 25 березня очистили від ворога м. Проскурів /нині Хмельницький/ і залізничний вузол, 26 березня Кам'янець- Подільський. Бої за Тернопіль тривали з 25 березня по 16 квітня 1944 року. Вся територія краю, по якій пролягали колії Вінницької магістралі, була звільнена і розпочата відбудова, яка відбулася в два етапи. Перший розпочався на початку 1944 року, коли йшли бойові дії на фронтах. Залізничники Козятина взялися відновлювати вузол, який в час окупації знаходився в управлінні німецької адміністрації. Місцеві патріоти-підпільники врятували приміщення вокзалу від цілковитого руйнування, який окупанти мали намір підірвати (пам'ятку архітектури XIX ст.). Відновлювальні роботи відбувались під бомбардуванням ворожої авіації і періодично продовжувалися до 15 березня 1944 року [Історія, 1972 : 305]. Окремі нальоти авіації нацистів продовжувалися в травні, червні цього ж року. Відбудову проводили працівники спеціально створеного управління будівельно-відновлювальних робіт Вінницької магістралі, які привели станцію в робочий стан. На Жмеринському залізничному вузлі також роботу переривали нальоти нацистської авіації, що тривали до початку серпня 1944 року. На станції Вапнярка проводили роботи так само під нальотами ворожої авіації. Упродовж травня 1944 року їх відбулося аж 17 [Історія, 1972 : 225, 305, 589]. Незважаючи на складні обставини, через десять днів після звільнення станції Жмеринка, залізничники розпочали транспортувати ешелони до лінії фронту [Історія, 1972 : 224]. Через складнощі при відбудові, поїзди на дільницях магістралі, в першій половині 1944 року рухалися з невеликою швидкістю. Свідченням цього є наказ начальника залізниці від 1.03.1944 р., в якому допустима швидкість руху поїздів на звільнених ділянках дороги становила від 20 до 45 км на годину [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.10. Арк.14].

Роботи по відбудові магістралі нарощували темп. За 1945 рік було збільшено виконання будівельних робіт на залізниці, з 18 до 26 млн. крб. [ДАВіО, Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.31]. В 1944-1945 рр. загальний обсяг відновлювальних робіт був проведений на суму 100 млн. крб., що дозволило створити можливість постачати на фронт і одночасного здійснювати перевезення народногосподарських вантажів [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.4]. Весь комплекс робіт по відновленню залізничної мережі дороги на наступні п'ять років мав скласти 200 млн. крб.

[ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.5]. При відбудові не вдалося уникнути недоліків. Так, уповноважений Державної планової комісії при РНК СРСР по Вінницькій області ставив до відома своє керівництво в травні 1946 року, що на місцевій залізниці не накопичили достатньої кількості матеріалів для проведення ремонтних робіт і не використовуються машини і механізми шляхового ремонтного поїзда. Також при прокладанні колій застосовували нестандартні рейки, особливо це видно на коліях Могилів-Подільської дистанції, де вони були ще зразка 1915 року, а подекуди вкорочених розмірів [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.26, 29].

Рух поїздів був неможливий без відновлення ліній зв'язку, які частково поновили на початку відбудови. Кабельні лінії запланували запустити в роботу в 1946-1947 роках [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.22].

Відновлення конструкцій штучних споруд було нагальною проблемою відбудови. Під час воєнних дій було зруйновано 64, більше 20 метрових і 149 до 20 метрових мостів. Пропуск поїздів без їхнього поновлення був неможливий. Збудували заново 70 штучних споруд, поновили 20 метрових й 6 мостів, 28 – до 20 метрів. Частина відновили тимчасово. Їхнє будівництво продовжили у 1946 році. Ввели в дію 19 мостів, більше 20 метрів, витративши 12,6 млн. крб. У 1947 році роботу продовжили. Запланували відновити 9 мостів, більше 20 і 65 мостів менше 20 метрів. Одночасно запланували і реконструкцію мостів через заміну дерев'яних конструкцій, зведених з матеріалу низької якості в попередні роки. [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.6, 7]. У 1948 році реконструювали два середніх мости на дільниці Старокопачинів-Погребище. В наступні роки передбачили реконструкцію усіх інших, в залежності від інтенсивності руху поїздів і технічного стану. Частина робіт з реконструкції штучних споруд запланували після 1950 року [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.7].

Під час відбудови залучали місцеве населення, воїнів-залізничників, військовополонених. Для налагодження відновлювальних робіт потрібно було залучати мінімум п'ять тисяч працюючих, вдавалося біля трьох тисяч, включаючи і військовополонених, табірні відділення яких були розташовані на станціях Жмеринка, Козятин, Шепетівка, Полонне, містах Вінниці, Гнівані, селах Літинці, Турбівці. Допомогу у відбудові надали бійці 68 відновлювального батальйону 7-ї залізничної бригади лейтенанта Волкова. Перешивку колії на дільниці Козятин-Гречани організували силами залізничників Вінницької магістралі: зібрали 419 осіб й сформували 198 бригад, які працювали дуже інтенсивно. Бували дні, коли кожній із них вдавалося перешити 5,6 км шляху. На дільниці 14-ї бригади місцеві мешканці на цій операції відпрацювали 47500 людино-днів [Конарев, 1985 : 281].

У 1944 році, з ініціативи Народного Комісаріату Шляхів Сполучення (НКШС), було розпочато відбудову галузевих підприємств залізничного транспорту, зокрема Жмеринського вагоноремонтного заводу. Роботи затримувались через ворожу авіацію, яка бомбардувала залізничний вузол і цехи підприємства. На початку не запланували відбудову підприємства на сто відсотків. Лише проведення робіт першочергового призначення. Основні інженерні рішення мала надати спеціальна бригада інституту «Транспідприємствопроект» НКШС. З'явилися і певної неузгодженості між підприємством і проектною організацією, що також уповільнювало роботи. Ситуація, що виникла і надто централізована система керівництва залізницею ввійшли в протиріччя з нагальними виробничими потребами на місцях. Також Державний Комітет Оборони (ДКО) не встиг, як того вимагала ситуація, прийняти спеціальну постанову, яка б передбачила відбудову подібних підприємств. Тому, його колектив залишилося без необхідних централізованих фондів будівельних матеріалів у четвертому кварталі 1944 року. Довелось шукати можливість як забезпечити роботи місцевими матеріалами [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.58. Арк.7]. Це призвело до того, що роботи з грудня 1944 по лютий 1945 рр. на підприємстві велися лише дрібні. Більш того, проектна організація з міста Харкова – «Трансзахідпроект» внесла певні зміни у проектне завдання, з метою певного перепрофілювання підприємства. Це негативно вплинуло на темпи відбудови.

Негативно вплинули на ситуацію фактори соціального характеру – відсутність житлового фонду. З організацією громадського харчування на підприємстві виникали проблеми через відсутність централізовано забезпечення продуктами. На Вінницькій магістралі потрібно було заново відбудувати вокзали. Як засвідчують архівні документи процес їхнього відновлення рухався повільно. З 51 приміщення зруйнованих вокзалів, на перших порах, було відновлено лише 7. Тому в обласних центрах і містах обслуговування пасажирів велось в пристосованих приміщеннях при відсутності елементарних зручностей. Роботи були розпочаті коли бракувало коштів, працівників, матеріалів. Доводилось докласти величезних зусиль і 5 листопада 1944 року був зданий в експлуатацію Козятинський залізничний вокзал [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.22].

Відбудована залізнична мережа і підняті з руїн вокзали надали можливість збільшити кількість пасажирських перевезень. Лише у 1945 році поїздами магістралі було перевезено у Вінницькій області 2138532 пасажирів, Житомирській-1880572, у Кам'янець-Подільській області-

.....
1451801 пасажирів [ЦДАВОУ. Ф. Р-582. Оп.6. Спр.48. Арк.42,45].

Управлінська практика тих часів засвідчує, що в керуванні залізницею і відбудовчими процесами у воєнну добу, а це період кризи, перевага надавалась адміністративним і надзвичайним методам. Останні були сформульовані в прийнятому Указі Президії Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) від 15 квітня 1943 року «Про введення військового стану на усіх залізничних дорогах». Відповідно до цього документу, усі працюючі на залізничному транспорті вважалися мобілізованими на період війни й отримували відстрочку від мобілізації на фронт. У відповідності до постанови Ради Народних Комісарів СРСР (РНК) від 25 квітня 1943 р. був введений в дію Дисциплінарний статут робітників і службовців на залізничному транспорті, яким запроваджувалася військова дисципліна. Ці норми були поширені на працівників Вінницької магістралі. Так, відповідно до розпорядження керівника залізниці, начальник відділу кадрів дороги до 15 березня 1944 року мав провести перевірку на предмет правильного застосування Указу від 15 квітня 1943 р. і підготувати звіт про його виконання робітниками й службовцями в усіх структурних підрозділах з метою запобігання аварійності й безпечного водіння поїздів [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.10. Арк.,4,5].

Використовувалися й економічні методи управління. У відповідності до наказу Народного комісара шляхів сполучення СРСР від 15 березня 1943 р. усі організації та підприємства залізничного транспорту, які відновили свою діяльність на визволеній від німецької окупації території, звільнили від нарахування заборгованостей, які вони мали на день визволення «по усім платежам до бюджету» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.77. Спр.3. Арк.1]. До директивних, у поєднанні з економічними методами управління, можливо віднести запровадження розробки планів роботи залізниць вже у післявоєнний період – «План відновлення і розвитку Вінницької залізниці на 1946-1950» [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81].

Особливістю тогочасної практики управління транспортом було керування ним з двох центрів – партійного і державного. В обкомах партії діяли транспортні відділи. Партійний апарат практикував звичний метод – адміністрування. Правда, партійний вплив був дещо обмежений. Рішенням Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) від 31 травня 1943 року політвідділи на залізничному транспорті були ліквідовані й поновлені в 1948 році. Цей крок був продиктований потребою зміцнення єдиначальності в керівництві залізничною галуззю, в надзвичайних умовах ведення бойових дій, коли доводилося вирішувати проблеми швидкого постачання фронту і концентрувати обмежені матеріальні й людські ресурси.

У післявоєнний період продовжувалась відбудова виробничих потужностей Вінницької залізниці, де було зайнято 23 тисячі осіб й соціальної сфери [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.25]. Відновлювали школи, лікарні. Медичні заклади збереглися лише частково. При нормі 8 лікарняних ліжок на одну тисячу осіб мали 2,4 [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.16. Арк.27]. Утримувати хворих було майже неможливо. Взимку в палатах використовували тимчасові грубки. У непристосованих приміщеннях знаходилися їдальні, пральні. Замість ліжок використовували дерев'яні тапчани. Були відсутні медичні заклади на таких станціях як Гречани, Шепетівці. Планували відновити лікарні у Вінниці (на 150 ліжок), на вузлах Гречани (на 75 ліжок), Шепетівці (на 50 ліжок), утворити туберкульозне відділення в Козятині [Мазило, 2009 : 468]. Після виконання плану будівельних робіт у розпорядженні працівників залізниці знаходилось 650 ліжок з розрахунку 5 на 1000 осіб. Ця норма, безперечно, була досить мінімальна [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.28].

При лікарнях відкривали поліклінічні відділення. Так, Козятинська мала усього 3 кімнати. Не забезпечувався прийом хворих окремими спеціальностями. Тому при потребі пропускати в день 500 оглядали лише 200 хворих. У Вінниці запланували побудувати поліклініку на 600 відвідувачів, з веденням у дію туберкульозного, фізіотерапевтичного, дитячого і венеричного відділень, аптеки зі складом. Усього на відбудову медицини планували витратити 6 млн. карбованців [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.28, 29].

Відновлювали й шкільну освіту. До війни в розпорядженні дороги було 25 шкіл. Після війни контингент дітей залізничників відповідного віку нараховував 10700 осіб. Школи станцій Проскурів і Журавлівка знаходилися в будинках квартирної типу. Діти на станції Гречани навчалися у сільській хаті [Мазило, 2009 : 468]. Однак, відновлення шкіл не вирішувало сповна освітнянську проблему на залізниці. Тому було передбачено будівництво шкіл №13 у Вінниці, №2 на станції Гречанах, №16 на станції Жмеринка, № 26 в Козятині, Калинівці, Гулівцях, Журавлівці й Проскурові [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.29].

Також передбачалося будівництво двох дитячих садків у Козятині і Жмеринці. Не вистачало ясельних місць. Загалом на відбудову шкіл і дитячих закладів витратили 4 млн. карбованців [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.81. Арк.28].

В умовах війни і відбудови гостро постала житлова проблема. На Вінницькій магістралі до війни було 572 житлових будинків площею 101768 метрів квадратних [Мазило, 2012 : 136]. Під

час війни було зруйновано 560 житлових приміщень. Перші кроки по їхній відбудові були зроблені 3 березня 1944 року, коли залізничники власними силами відновили 21 будинок у Староконстантинові, Ярмолинцях, Війтівцях [Мазило, 2012 : 136]. Для її вирішення при управлінні Вінницької залізниці створили спеціальний відділ, завданням якого на 1944 р. було відновити житловий фонд в розмірі 5 тис. кв. метрів на суму 1 млн. карбованців [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.16. Арк.1]. Також запланували відбудувати 316 житлових будинків, 15 бараків, 48 приміщень культурно-побутового призначення [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.16. Арк.2].

Станом на 15 березня 1945 р. було здано в експлуатацію 33 житлових будинки площею 6706 кв. м. [ДАВО. Ф.136. Оп.23. Спр.16. Арк.6]. Згодом було ще додатково виділено 300 тис. карбованців на відновлення індивідуального житла [ДАВіО. Ф.136. Оп.23. Спр.20. Арк.92].

Складним було становище працівників із забезпеченням продовольством. Достатньо високими були ціни на предмети першої необхідності. З метою покращення продовольчого забезпечення працівників, адміністрація дороги вдалася до різних способів: були створені відділи робітничого постачання, які займалися заготівлею продовольства, відкриті їдальні, правда не вистачало достатньої кількості необхідних продуктів, були передбачені заходи по організації підсобних господарств й індивідуального городництва. Ці заходи посприяли створенню певних умов для налагодження мирного життя. Робітникам залізниці восени 1946 – весною 1947 рр. довелося пережити важкі часи обумовлені голодом, який був викликаний посухою, післявоєнними продовольчими труднощами і проблемами відбудови. Зберігалася карткова система на продовольчі товари. З жовтня 1946 року були встановлені нові ціни і зменшені норми по хлібним і продовольчим карткам [Янковська, 2010 : 304].

В період відбудови в Україні, так і на Вінницькій магістралі бракувало всього, тому доводилося її працівникам жити в скруті. Керівництво, враховуючи складність завдань, які мали вирішувати залізничники, а також їхнє матеріальне становище, ставило завдання покращити виробничі й фінансові показники роботи залізниць. Цьому слугували галузеві структурні зміни. У 1946 р. були утворені залізничні округи. В межах України утворили п'ять адміністративно-територіальних залізничних округів, серед яких і Південно-Західний, до якого увійшли: Південно-Західна, Вінницька, Одеська, Львівська, Ковельська і Кишинівська дороги [Юго-Западная, 1995 : 131-132].

З метою покращення оперативного керівництва на магістралях, і Вінницькій, зокрема, у вересні 1946 р., утворили господарські одиниці – відділення: Козятинське, Жмеринське, Шепетівське, Гречанівське, Гайворонське, в підпорядкуванні яких знаходилися усі наявні підприємства і рухомий склад [Юго-Западная, 1995 : 132].

У 1947 р. планувалось перейти на нормальний режим роботи, встановивши термін переходу для окремих груп доріг, як от Вінницької – 15 серпня 1947 р., однак кількість наднормованих робіт ще деякий час залишалася великою [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.77. Спр.304. Арк.14].

Висновки. Отже, вжиті заходи дали результат. У 1949 р. робота дороги стала рентабельною, значно знизилась собівартість перевезень. Рентабельність господарської діяльності залізниці у подальшому дозволила грошовими преміями стимулювати подальше зростання продуктивності праці залізничників. У післявоєнні роки роль Вінницької залізниці в житті Подільського регіону і України зростала. На 1950 рік в Україні в експлуатації знаходилось 19588 кілометрів широкої і 870 вузьких колій [ЦДАВОУ . Ф.Р-582. Оп.6. Спр.204. Арк.19]. Відповідно, у Вінницькі області – 1311 кілометрів, з яких 856,6 широкої і 453,8 вузьких колій. Варто зауважити, що високі, як на той час, показники відбудови і роботи залізничного транспорту здобувалися як адміністративними методами, важкою працею, так і економічними важелями.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Гальчак, С. (2018). *Поділля в роки Другої світової війни (1941-1945)*. Вінниця Тов «Меркьюрі-Поділля», 638 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Дьяков, Ю. Л. (1997). *Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941-1945 гг.* Москва: Институт российской истории РАН, 416 с.

Історія. (1971). *Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Хмельницька область* / ред. кол. тому: Ю. Я. Гаврик (гол.), Д. М. Галай та ін. Київ: Головна редакція Радянської Енциклопедії АН УРСР, 708 с.

-
- Історія.** (1972). *Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область* / ред. кол. тому: А. Ф. Олійник (гол.), М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін. Київ: Головна редакція Радянської Енциклопедії АН УРСР, 777 с.
- Кірка, Г. С., Пшинько, І. В., Агієнко, І. В.** (2001). *Залізниця України: історичний нарис*. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 328 с.
- Ковалев, І. В.** (1985). *Транспорт в Великой Отечественной войне (1941-1945)*. Москва: Наука, 479 с.
- Куманев, Г. А.** (1988). *Война и железнодорожный транспорт СССР, 1941-1945*. Москва: Наука, 365 с.
- Мазило, І. В. (2009)**. Матеріально-побутове забезпечення працівників Вінницької залізниці 1943-1948-х рр., // *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця: «Власюк», С.467-469.
- Мазило, І. В.** (2011). Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні і перші повоєнні роки: погляд з XXI ст. Кн. 2*. Київ: Наукова думка. С. 661-687.
- Мазило, І. В.** (2012). Умови повсякденного життя працівників залізничного транспорту в період відбудови (1943-1950): окремі аспекти проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія*. 20. С.136-139.
- Мазило, І. В.** (2017). Сторінки історії Вінницької залізниці // *Подільська старовина*.1 (1) .С.104-110.
- Олейник, Б. С.** (1995) *Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра*. Киев: Транспорт. 242 с.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадський об'єднань України.
- Янковська, О.** (2010). Соціальна політика держави очима робітників і селян. *Повоєнна Україна: нариси історії*. 1.2. С.293-339.

Игорь Мазыло

Вінницький національний аграрний університет
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Из истории восстановления и работы Винницкой железной дороги (1943 – 1950)

Аннотация. *Целью статьи является анализ и характеристика восстановления железнодорожного транспорта на территории Винниччины и Подолии на разных этапах. Также раскрыты методы управления процессами восстановления транспорта и налаживания его работы. Методология исследования основывается на применении принципов объективности, историзма и системности, используя методы анализа, синтеза и обобщения. Научная новизна состоит в введении в научный оборот определенного количества новых фактов и предпринята попытка комплексно рассмотреть историю восстановления Винницкой железной дороги как отдельного субъекта хозяйствования. Выводы.* Проблематика исследования страниц отечественной истории под таким углом зрения позволяет более отчетливо понять военную, экономическую и социальную историю края в кризисные и драматические годы войны и послевоенный период. Восстановление магистралей состоялось в несколько этапов. Во время войны когда вводили в эксплуатацию магистральные железнодорожные пути, линии связи, отдельные большие узлы и станции ощутим был недостаток специалистов, оборудования, материалов. Поэтому производственные результаты достигались путем изнурительного труда и методами управления характерные для того времени. Более благоприятным для восстановления железной дороги был послевоенный период, особенно после того, как в 1946 году были созданы железнодорожные округа и отделения, а в мае 1947 года, работники Винницкой магистралей были переведены на нормальный, не военный режим работы. Руководство производственными процессами осуществляется не только административными, а и экономическими методами. Применяемые методы дали результат. С 1949 производственная деятельность железной дороги стала рентабельной. Как свидетельствуют факты сразу после окончания войны на железной дороге начали восстанавливать социальную сферу, хотя сложности с жильем и продовольственным обеспечением имели место на протяжении всего периода восстановления.

Ключевые слова: Винницкая железная дорога, восстановление, Подольский регион, работники, социальная сфера.

Igor V. Mazylo

Vinnitsia National Agrarian University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Construction and Functioning of Vinnitsia Railway (1943-1950)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze and characterize the reconstruction of railway transport in the Vinnitsia and Podillia regions, at different stages. Methods of managing the process of transport reconstruction and adjustment of its working are also revealed. The research methodology is based on the application of the principles of objectivity, historicism and systematization using methods of analysis, synthesis and generalization. Scientific novelty lies in the introduction into scientific circulation of a number of new facts and an attempt is made to comprehensively consider the history of the reconstruction of the Vinnitsia railway as a separate business entity. Conclusions.* *The problems of research of national history from this point of view allows to understand more clearly the military, economic and social history of the region in the crisis and dramatic years of the war and the postwar period. Reconstruction of the highway took place in several stages. During the war, when the main railways, human-made structures, communication lines, some large nodes and even railway stations were put into operation, there was a significant shortage of specialists, equipment and materials. Therefore, we achieved production results through exhausting work and management methods inherent at that time. The post-war period was more favorable for the reconstruction of the railway, especially after the establishment of railway districts and railway branches in 1946, and in May 1947, employees of the Vinnitsia Railway were transferred to normal, non-military mode. Management of production processes was carried out not only administratively but also economically. The measures taken have paid off. In 1949, the economic activity of the railway became profitable. According to the facts, the social sphere began to be rebuilt immediately after the end of the war, although difficulties with housing and food security took place throughout the reconstruction period.*

Key words: Vinnitsia railway, reconstruction, Podillia region, workers, social sphere.

References:

- Halchak, S.** (2018). *Podillja v roky Drugohoji svitovoji vijny (1941-1945)* [Podillia during the Second World War (1941-1945)]. Vinnitsia Tov «Merkiuri-Podillia», 638 s. [in Ukrainian].
- DAVIO – Derzhavnyi arkhiv Vinnitskoi oblasti.** [State Archives of Vinnitsia Region]/ [in Ukrainian]
- Diakov, Yu.** (1997). *Razvitie transportno-dorozhnoy seti SSSR v 1941-1945 gg.* [Development of the transport and road network of the USSR in 1941-1945] Moskva: Ynstytut rossyiskoi ystoriy RAN, 416 s. [in Russian].
- Istoriia.** (1971). *Istoriia mist i sil Ukraïnskoï RSR. V 26 t. Khmelnytska oblastj* [History of towns and villages of the Ukrainian SSR. In 26 tons Khmelnytsky region] / red. kol. tomu: Yu. Ya. Havryk (hol.), D. M. Halai ta in. Kyiv: Holovna redaktsiia Radianskoï Entsyklopedii AN URSSR, 708 s. [in Ukrainian].
- Istoriia.** (1972). *Istoriia mist i sil Ukraïnskoï RSR. V 26 t. Vinnycjka oblastj* [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. In 26 tons of Vinnitsia region] / red. kol. tomu: A. F. Oliinyk (hol.), M. L. Babii, V. D. Bovkun ta in. Kyiv: Holovna redaktsiia Radianskoï Entsyklopedii AN URSSR, 777 s. [in Ukrainian].
- Kirpa, H. S., Pshynko, I. V., Ahienko, I. V.** (2001). *Zaliznyci Ukraïny: istorychnyj narys* [Railways of Ukraine: a historical essay] Dnipropetrovsk: Art-Pres, 328 s. [in Ukrainian].
- Kovalev, Y. V.** (1985). *Transport v Velikoy Otechestvennoy voyne (1941-1945)* [Transport in the Great Patriotic War (1941-1945)] Moskva: Nauka, 479 s. [in Russian].
- Kumanev, H. A.** (1988). *Voyna i zheleznodorozhnyy transport SSS, 1941-1945.* [War and rail transport of the SSS, 1941-1945] Moskva: Nauka, 365 s. [in Russian].
- Mazylo, I. V.** (2011). *Zaliznychnyj transport Ukraïny v period vijny i pershi povojenni roky. Ukraïna v Drugij svitovij vijni i pershi povojenni roky: pohljad z XXI st* [Railway transport of Ukraine during the war and the first postwar years. Ukraine in the Second World War and the first postwar years: a view from the XXI century. Book 2]. Kyiv: Naukova dumka. S. 661-687. [in Ukrainian].
- Mazylo, I. V.** (2017). *Storinky istoriji Vinnycjkoï zaliznyci* [Pages of the history of Vinnitsia Railway] Podiliska starovyna. 1 (1) .S.104-110. [in Ukrainian].
- Mazylo, I. V.** (2009). *Materialjno-pobutove zabezpechennja pracivnykiv Vinnycjkoï zaliznyci 1943-1948-kh rr.* [Material and household support for employees of the Vinnitsia Railway of 1943-1948]. Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia. Vinnitsia: «Vlasiuk», S.467-469. [in Ukrainian].
- Mazylo, I. V.** (2012). *Umovy povsjakdennogho zhyttja pracivnykiv zaliznychnogho transportu v period vidbudovy (1943-1950): okremi aspekty problemy* [Conditions of daily life of railway transport workers in the period of reconstruction (1943-1950): some aspects of the problem] Naukovi zapysky

.....
Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiyi State Pedagogical University. Series: History. 20. S.136-139. [in Ukrainian].

Oleinyk, B. S. (1995). *Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра* [Southwestern Railway. Yesterday. Today. Tomorrow] *Киев: Transport. 242 s.* [in Russian].

TsDAVOU – *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy* [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

TsDAHOU – *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskiyi obiednan Ukrainy* [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Lankovska, O. (2010). *Socialjna polityka derzhavy ochyma robitnykiv i seljan* [Social policy of the state through the eyes of workers and peasants] *Povoienna Ukraina:narysy istorii. 1.2. S.293-339.* [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 14.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.02.2022 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:297.1(5-15)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-65-73>**Максим Ходжін**Кам'янець-Подільський Національний Університет імені Івана Огієнка
аспірант (Україна)e-mail: maximganic@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8352-4878>**Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шиїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу**

Анотація. Метою статті є висвітлення історичних умов та духовних витоків сучасного суніто-шиїтського конфлікту в арабських країнах. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загально-наукових, спеціально – історичних та міждисциплінарних методів дослідження з урахуванням принципів, неупередженості, системності, історизму, людино центрizmu та науковості. **Наукова новизна** полягає у спробі автора розкрити основні історичні та духовно-догматичні витоки сучасного суніто-шиїтського конфлікту в сучасних арабських країнах з метою його майбутнього вирішення. При написанні статті, нами було залучено широке коло джерел наукової літератури та історичних джерел, зокрема Корану та Суні. **Висновки.** Суніто-шиїтський конфлікт має глибокі історичні корені і сягає другої половини VII століття. Саме тоді відбувається розкол ісламу на дві гілки сунітів і шиїтів. Принципова розбіжність між цими напрямками полягає у різному ставленні до основних догматичних засад ісламського віровчення. Так, суніти закликають неухильно додержуватися Корану і Суні. В свою чергу шиїти ж вводять в духовну традицію, на додаток до Корану і Суні, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів – духовних керівників громади. На сьогоднішній день є цілком очевидним, що нинішні догматичні відмінності між сунітами і шиїтами не є суттєвими, що закладає підвалини для вирішення суніто-шиїтських суперечностей на рівні основних догматів ісламського віровчення.

Ключові слова: іслам, Коран, Суна, умма, шиїти, суніти, догмат.

Постановка проблеми. В сучасних міжнародних відносинах помітне дедалі більше зростання ролі релігійного чинника. Це зростання пов'язане перш за все з підвищенням значення культурно-духовних факторів у формуванні світової політики через виникнення певного ідеологічного вакууму, який був спричинений кризою комунізму та комуністичної ідеології.

Особливо це помітно в країнах Близького та Середнього Сходу, де релігійна приналежність є однією з основ функціонування в них громадських і політичних інститутів, а також має значний вплив на формування їхньої зовнішньої політики. На особливу увагу тут заслуговує конфлікт, який триває майже півтори тисячі років між прибічниками двох основних гілок ісламу - сунітами та шиїтами. Як показує сучасний перебіг подій, цей конфлікт не лише не вирішується, але й навпаки дедалі більш загострюється, через його політизацію. Тому вивчення основних історичних умов і релігійно - духовних підвалин виникнення суніто-шиїтського конфлікту дає можливість винайти найбільш дієві механізми його вирішення, що в свою чергу повинно призвести до зниження рівня конфліктності в зовнішній політиці сучасних ісламських країн, а також сприятиме їхньому подальшому економічному та соціальному розвитку.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тематика витоків суніто-шиїтського конфлікту на сьогодні не є предметом повноцінного наукового осмислення з боку історичної науки. По ній на сьогодні накопилася значна частина досліджень, однак переважна більшість з них носить тенденційний і заангажований характер. При оцінці суніто-шиїтського конфлікту тут превалював не пошук наукової істини, а швидше за все конфесійна приналежність дослідника. Однак, в останній період дедалі більше дослідників намагаються, хоча би дотично розібратися у причинах та історичних витоках сучасного суніто-шиїтського протистояння. Серед таких досліджень слід виділити дослідження Шейха Усмана аль-Хасима [Шейх Усман аль-Хасим, 2012] в якому автор, на основі широкого фактологічного матеріалу, намагається відобразити початковий етап суніто-шиїтського протистояння. При цьому дослідник доводить, що з догматичної точки зору, суніто-шиїтського конфлікту немає, а розбіжності між обома конфесіями ісламу є незначними. До праць, в яких частково досліджувалися проблеми суніто-шиїтського протистояння, відносяться роботи В. Бартольда [Бартольд, 2002], Д. Єремєєва [Єремєєв, 1990], Г. Грюнбаума [Грюнбаум, 1988], Ж. Кепель [Кепель, 2004]. Серед вітчизняних досліджень,

.....
виділяємо працю Н. Латигіна «Іслам: шлях крізь віки», в якій частково розглядаються і проблеми суніто-шиїтського конфлікту [Латигін, 2016].

Однак, незважаючи на науковий доробок вищезазначених досліджень, питання витоків і історії розвитку суніто-шиїтського конфлікту, по сьогоднішній день не були досліджені належним чином.

Мета статті. Виходячи із вищезазначеного, автор пропонованої статті поставив за мету дослідити основні релігійно-духовні витoki та історичні умови формування суніто-шиїтського конфлікту. На виконання зазначеної мети, ми поставили перед собою наступні завдання: з'ясувати релігійно-духовні засади виникнення ісламу як віровчення; визначити основні догматичні відмінності між сунітами та шиїтами; дати характеристику основним історичним умовам, в яких формувався суніто-шиїтський конфлікт.

Виклад основного матеріалу. Витoki сучасного суніто-шиїтського протистояння, мають досить довготривалу історію. Аналіз опрацьованої наукової літератури та історичних джерел дає нам підстави стверджувати, що ці витoki перш за все слід шукати, як в історичних умовах виникнення та еволюції ісламу, так і в його релігійно-догматичних установах.

Іслам (араб., буквально - покiрність) як віровчення, зародився на території Західної Аравії в 1-й третині VII ст. у арабських кочових і напівкочових народів. Слід також зазначити, що в порівнянні з іншими світовими релігіями, іслам є наймолодшою релігією, а це в подальшому наклало на нього подвійний відбиток. Так, зокрема, ця релігія багато чого запозичила з догматів християнства та іудаїзму, оскільки склалася у цьому ж соціокультурному середовищі, що й вищезазначені релігії.

Засновником ісламу є реальна історична постать - пророк Мухаммад (букв. Прославлений), Мухаммад Ахмад ібн Абд Аллах (570-632 рр.), якого в ісламській релігійній традиції вважають обраним Богом (араб. - Аллах) [Коран, 2018:233]. Основні причини виникнення ісламу, полягають в тому, що на межі VI-VII ст. населення Аравійського півострова переживало політичну та соціокультурну кризу. На той час в регіоні був відсутній загальноновизнаний аравійський державно - політичний центр, що призводило до частих міжусобних війн та спустошень. Родовий лад арабських племен розпадався, а соціальні суперечності дедалі більше загострювалися. Об'єднанню також перешкоджали відокремлені племінні культи та багатобожні вірування. Подолати цю кризу можна було лише завдяки виробленню нової ідейно-духовної доктрини, яка була б спрямована на об'єднання племен та створення централізованої держави. Цією новою доктриною і став іслам.

Згодом, створена Мухаммадом мусульманська громада (умма), за короткий проміжок часу захопила контроль над найважливішою торгівельною артерією Аравії « дорогою ладану», а сам він надіслав монархам шести сусідніх держав, а саме сасанідському шахиншаху, імператру Візантійської імперії, монарху Аксуму, губернатору Єгипту, хасанідському князю та вождю племені ханіфа в Південно-Східній Аравії) послання з вимогою прийняти іслам. Коли ж останні відмовилися це зробити, Мухаммад поділив світ на дві частини, дар аль-іслам («земля ісламу») і дар аль-харб («земля війни»). На останню прибічники ісламу повинні були поширювати своє віровчення усіма засобами, включаючи джихад (газават - «священну війну»)[Асанбаев, 2009:35-42].

Після своєї смерті у 632 р. Мухаммад залишив: 1. Новостворену релігійну систему, яка заснована на кількох основоположних принципах, найголовнішим з яких був принцип віри в єдиного Бога. 2. Значну кількість одкровень, вчинків та висловів, які закладали духовні підвалини для майбутніх поколінь мусульман у різних сферах життя. 3. Пам'ять про себе як неординарну особистість, подібну якій не було ні до, ні після. Зазначена пам'ять уособлювала чесноти Мухаммада як мудреця, судді, воєначальника, божого Посланця тощо. Втім, це незвичне для арабських традицій об'єднання в руках однієї особи усіх вищезазначених чеснот не вважалося сучасниками Пророка чимось надзвичайним, оскільки Мухаммад втілював не свою волю, а волю Аллаха. 4. Спогади про вчителя життя, близького і зрозумілого простому народові як своїми людськими чеснотами, так і своїми недоліками [Большаков, 2000:66]. Основною книгою ісламського віровчення є священна для кожного мусульманина книга - Коран. Як зазначає з цього приводу мусульманська історична традиція, після смерті Пророка у 632 р. перший халіф Абу Бакр вирішив, що настав час зібрати усі тексти, доки вони не зникли, покликати хафізів (сучасників Мухаммада, які слухали його промови) і скласти збірник його проповідей [Латигін, 2016:108].

Цю роботу виконав колишній помічник і секретар Мухаммада Зайд Ібн Сабіт, склавши початковий варіант Корану - Сухуф (дослівний переклад «аркуші», «сторінки»). Ще одна редакція Корану (яка і вважається першою) складена за часів одного з наступників Пророка - халіфа Омара. Протягом кількох років були зібрані і звірені записи, що робилися наблизеними до Пророка особами. Були записані також розповіді сучасників Мухаммада, тих, хто пам'ятав і зберіг у своїй пам'яті все побачене і почуте від нього.

Завершальне оформлення Корану було здійснено при правлінні халіфа Османа в період між 650 і 656 рр. Воно отримало назву «Мусхаф» («Сувій»), і саме воно і було канонізованим [Солов'єв, 1991:34].

Звірівши тексти з першою редакцією Корану, його укладачі знищили інші тексти, зміст яких суперечив визначеній релігійній доктрині. Все це робилося з метою узгодження та уніфікації положень Корану. Однак, незважаючи на всі їхні зусилля, в Корані і по сьогоднішній день зберігаються певні суперечності та розбіжності, які згодом заклали догматичну основу для подальшого суніто-шиїтського конфлікту.

Так, зокрема, в результаті подальшої тлумачної практики в Корані було визначено 225 суперечностей у 40 сурах, що становить приблизно 1/3 загального тексту). Деякі аїати навіть вважаються офіційно скасованими, причому й обґрунтування інституту «скасованих аїатів» шукають знову ж таки у Корані (2:100). Це теж є однією з найцікавіших особливостей Священного Писання мусульман [Бибикова, 2019:122].

Загалом, об'єднавши під своїм прапором багато соціальних прошарків і класів Аравії, іслам не тільки відобразив їхні інтереси, але й примирив їх на якийсь час, спрямувавши найбільш жорстокі форми ранньофеодальної експлуатації на іновірців. При цьому, було використано традиції і психологію родоплемінного суспільства, але вже у трансформованому вигляді, об'єднавши в уммі кочових і осілих аравіївців. Як писав з цього приводу М. Еліаде, «з появою Корану була реалізована споконвічна мета: ввести арабів до числа народів, «які мають священну Книгу», за прикладом іудеїв або християн.» [Латигін, 2016:128].

Однак, як підказує нам історичний досвід, в заснованому на вірі повсякденному житті, конфлікти через «правильність» віри практично неминучі. Це ж стосується й ісламу, який, незважаючи на свою місію як консолідатора народів та держав на основі релігії, не зміг знищити економічні суперечності тогочасного арабського суспільства. До того ж, як підказує нам історичний досвід, ні одна релігія не могла постійно зберігати свій первісний вигляд. Вона під впливом різних історичних обставин трансформується та еволюціонує. Не був винятком і іслам.

В основі виникнення суніто-шиїтського конфлікту лежать конкретні історичні події, які розгорнулися між наступниками Мухаммада після його смерті у 632 р. Так, в 656 р. групою невдоволених його правлінням осіб було вбито халіфі Османа. Основним гаслом змовників стало повернення влади найближчим родичам Пророка. Обрання в 656 р. Алі халіфом призвело до релігійно-політичного розколу в ісламі. Зокрема ті, хто підтримував Алі, вважали, що халіф повинен належати до роду Пророка: Алі як двоюрідний брат Мухаммада (і до того ж перший після Хадіжи, мусульманин) цілковито відповідав цій умові. Прибічники Алі почали називатися шиїтами (шият Алі - партія Алі) [Шейх Усман аль-Хамис, 2012:56].

Проти них виступили представники сімейного клану Омейядів. На арабів чекала громадянська війна, в якій білим прапорам Омейядів протистояли зелені прапори прибічників Алі, шиїтів. В розпал цієї боротьби, а саме 24 січня 661 р. один з хариджитів - ібн Мулджам, наніс смертельну рану халіфу Алі в Куфі під час молитви, і через два дні він помер. Могила Алі знаходиться в м. Неджефі (Ірак) і на сьогодні є однією із святинь для віруючих шиїтів, куди вони здійснюють хадж, поряд з Меккою. Вбивство халіфа Алі в 661 р. і прихід до влади династії Омейядів, ускладнили проблему влади, адже прибічники Алі вважали, що Омейяди узурпували верховну владу, і з цієї миті вони розпочали боротьбу проти «нечестивої» династії та за повернення влади до «сім'ї Пророка»[Нойланд, 2002].

З цих подій розпочинається доктринальне оформлення двох основних течій ісламу: шиїтів і сунітів. Принципова розбіжність між цими напрямками полягає у різному тлумаченні релігійної традиції. Зокрема, суніти неухильно дотримувалися Корану і Суни, вони різко засуджують тих, хто хоча б чимось відходить від положень основних священних документів. Як писав з цього приводу один з авторитетних ідеологів сунізму Ханбаліт ал-Барбахарі, «правовірний не шукає мудрості в книгах, оскільки він відає, що від безлічі почутих історій і прочитаних книг розуму не додається. Справжній алім («хранитель справедливої віри») - той, хто додержується Корану і Суни, не потребуючи доказів, навіть, якщо він мало знає і мало читає» [Бортольд, 2002: 299]. Шиїти ж вводять у ісламську догматику, на додаток до Корану і Суни, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів - духовних керівників громади. Сучасні мусульманські вчені, оцінюючи суперечності між сунітами та шиїтами, виділяють три основні причини їхнього протистояння.

Перша причина - неосвіченість і невизнання один одного. Як стверджують науковці, «мусульмани як шиїтського, так і сунітського напрямку, не маючи достатньої підготовки, усяку розмову починають з критики принципів і постулатів протилежної сторони. В результаті виникають непорозуміння, схожі на взаємний наклеп. Тому виявлення правди часто

.....
приходить із запізненням, неосвіченість продовжує поглиблювати суперечності»[Еремеев, 1990: 46].

Друга причина - полягає у фанатизмі і релігійній заангажованості представників обох течій. Вони зазвичай не допускають думки про єдність і дружбу та сприймають кожний крок на цьому шляху як «принесення в жертву свого знамена». Сьогодні спроби примирити сунітів і шиїтів здійснює громадська організація «Дарут таґріб бейнал-мезахібіл ісламія» («Організація зближення ісламських напрямів»), однак її зусилля поки не увінчалися якимись значними успіхами. Шейх Махмуд Шалтут, ректор ісламського університету ал-Азхар у Єгипті свого часу зазначав: «Деякі шиїти гадали, що ми збираємося їх зробити сунітами, а суніти думали, що ми хочемо, щоб вони стали шиїтами» [Ихсаноглу, 2013: 47].

Третя причина - це дії окремих політичних лідерів у країнах ісламу, яка використовують суніто-шиїтські догматичні суперечності задля вирішення власних політичних та економічних інтересів.

Розкриваючи сутність сунізму, слід зазначити, що він є найбільш поширеним напрямом в ісламі, положення якого сповідує переважна більшість мусульман (85-90%). На відміну від шиїтів, суніти не визнають вчення про Алі ібн Абу Таліба і його нащадків основних претендентів на імамат. Існують також значні розбіжності в принципах правових рішень, проведенні релігійних свят, ставленні до немусульман, особливостей молитов тощо. Суніти критикують шиїтів ще й тому, що, за їх уявленнями, єдиним джерелом мусульманського віровчення і права, поряд з Кораном є лише Суна. Суніти також відрізняються від шиїтів і ставленням до питання наступності верховної і духовної влади - халіфа-імама. За їхньою традицією світського і духовного керівника мусульманської громади повинні обирати самі її члени, досягнувши при цьому між собою погодження, стосовно кандидатури. Якщо конкретизувати вищезазначену тезу, то тут слід зазначити, що ніяких всенародних виборів арабський світ ніколи не знав. На практиці обрання халіфа - імама завжди відбувалося у вузькому колі осіб, наближених до Пророка або його спадкоємців, а мусульманській громаді належало підтвердити факт, що здійснився. Але навіть таким «недемократичним», як не наш погляд, методом людина могла стати халіфом завдяки власним здібностям, а не завдяки походженню. При цьому, зовсім не обов'язково, щоб ця людина була членом роду Алі. Тут слід зазначити, що в історії Арабського халіфату були численні випадки, коли абсолютну владу захоплювали сини рабинь, [Лари Сайид муджтаба Мусави, 1999:336].

Основними ознаками належності тієї чи іншої особи до сунізму зазвичай вважаються наступні: правління перших чотирьох («праведних») халіфів - Абу Бакра, Омара, Османа і Алі як законні. Шиїти ж визнають лише Алі, вважаючи перших трьох узурпаторами; - визнання праведності шести зведень хадисів, укладених Бухарі, Муслимом, ат-Тирмизи, Абу Даудом, ан-Насаї й Ібн Маджи; належність до однієї з чотирьох духовно - правових шкіл (мазхабів) (малікіти, ханфіти, ханбаліти, шафіїти) [Сейранян, 2013:119].

На сьогодні нам не відомо, коли було сформовано «сунізм». Як поняття і термін, однак, в порівнянні з шиїзмом, це віровчення має більш чіткий і логічний зміст, який в першу чергу стосується описання життя Пророка. В Корані також зустрічаються висловлювання «Суна предків» [Коран, 8:39, 15:13, 18:53, 35:41] і «Суна Аллаха» [Коран, 17:79, 33:62, 48:23], які вказують на практику, якої дотримувалися попередні покоління мусульман або сам Аллах. З часом Суна набула характеристик, які дозволяють ототожнювати її з поняттям «справедливої і правильної віри». Дотримування правил, викладених у Суні, набуло обов'язкового характеру для членів мусульманської громади. Звідси й виникла назва «суніти» - «ті, хто наслідують шлях» [Крымский, 1904:67].

Кредо сунітів цілком виражає «символ віри», який сформулював видатний ісламський вчений, Ахмад ібн Ханбал: «Дев'яносто чоловік з послідовників Пророка, імами мусульман, ранні імами і факіхи великих міст дійшли згоди про те, що Суна, яку заповідав Пророк, полягає в задоволеності рішенням Аллаха; підкоренні Його велінню та волі; терплячому виконанню його рішень; вірі у своєрідний фатум та визначення Богом добра і зла; відмові від суперечок та дискусій з питань релігійної догматики; ритуальному обтиранні взуття; боротьбі за віру під керівництвом будь-якого імама, незалежно від того благочестивий він або грішний; вознесінні молитви за померлих мусульман; демонстрації віри словом і справою, яка збільшується від слухняності та зменшується від непокори. Коран - Слово Бога, дароване у серце Пророка Його Мухаммада [Латигін, 2016:128-130].

Загалом, суніти наполягають на тому, що саме вони точно дотримуються Корану, вказівок Мухаммада і його соратників. Найбільш ортодоксальні поборники сунітської течії є ханбаліти - послідовники Ібн Ханбала, який навчав, справді віруюча людина не задається, як на його думку, непотрібним запитанням « як?». Проте усі сунітські мазхаби є правовірними, рівноправними, і тому мусульмани можуть дотримуватися кожного з них.

Поряд з вищезазначеним, суніти заперечують ідею посередництва між Аллахом і людьми після смерті пророка Мухаммада. Їм також приписують і створення особливого ісламського державно-правового вчення, яке було покладене спочатку в основу діяльності Арабського халіфату. На сьогодні це вчення використовується і правлячими елітами сучасних ісламських держав сунітського спрямування, для ідеологічного обґрунтування своєї внутрішньої та зовнішньої політики. В цьому відношенні зазначимо, що нормативні приписи Корану і Суни не дають точних вказівок стосовно форм державного устрою і механізмів нормативно-правового регулювання діяльності мусульманської держави. Однак сунітські тлумачі Корану і Суни достатньо вільно інтерпретували священні тексти і створили спеціальні праці, які відбивають теорію влади в ісламі [Бибикова, 2019:267]. Основоположна ідея, якою вони керувалися, виражена була в тому, що Аллах виступає у ролі законодавця, а також того хто забороняє, і того хто дозволяє і тим самим є єдиним джерелом влади. Тому, при визнанні верховного правління, за Аллахом та його посланником закріплюється функція контролю за точним виконанням на землі Божої волі.

Щодо шиїзму, то як релігійна течія він виник у боротьбі за владу між феодалними кланами. Послідовники шиїзму вважали, що законним наступником пророка Мухаммада, главою мусульман та імамом може стати тільки кровний родич - нащадок Мухаммада, тому що саме на нього може зійти божественна благодать, яка осяяла засновника ісламу (головна риса шиїзму). На думку шиїтів, таким був Алі ібн Абу Таліб - двоюрідний брат Пророка, його зять, четвертий «праведний» халіф. Шиїти наполягали на тому, що він має вважатися першим халіфом. Імам Алі й дотепер користується в середовищі шиїтів винятковою славою і вшануванням. Шиїти додають до Корана особливу суру - «Два світила» (Пророк Мухаммад й імам Алі), а до основного положення символу віри «Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад - Посланник Аллаха» - слова «І його товариш Алі». Існує і суперечливе тлумачення Корану, де з'ясовується божественність Алі. Одна з течій шиїтів (гулати) у порушення заповітів Корану і стовпів віри доходить до безпосереднього обожнювання свого імама [Аляутдинов, 2001:139]. Згідно з релігійним віровченням шиїтів, в їхніх імамах живе пророча душа, яку вони отримали від пророка Мухаммада. Шиїти вважають, що Імам Алі отримав пророчу душу від самого Аллаха, і тому шиїти не визнають Сунну цілком, а мають власні перекази (хбар або ахбар), що містять висловлювання імама Алі. При цьому, оповідання про життя Алі вважаються шиїтами як одне з основних авторитетних джерел їхньої віри.

Шиїтські ахбари є більш пізними порівняно із сунітськими. Їх своєрідна канонізація припадає на X-XI ст. Із шиїтських збирачів мусульманського священного переказу уславилися Мухаммед аль-Куммі (помер у 903 р.), альКулайні (помер у 939 р.), Мухаммед ат-Тусі (помер у 1067/8 р.). Шиїти неначе створили щось подібне до «родинницької» апології в ісламі, будучи, як зазначив французький ісламознавець А. Массе, мусульманськими легітимістами [Аляутдинов, 2001: 188]. Шиїти протягом усієї історії ісламу вели боротьбу за повернення влади нащадкам Алі. Найбільш успішно цю боротьбу проводили зайдіти й ісмаїліти, які в різних кінцях мусульманського світу (Табаристан, Ємен, Єгипет) створювали власні шиїтські держави. Згідно з шиїтською доктриною, імам повинен виконувати три функції: 1) керманіча мусульманської громади, наступника Пророка в улаштуванні людських справ; 2) апологета релігійних знань і права, кінцевого авторитета в тлумаченні положень Корану і переказів; 3) духовного наставника, який веде людей до розуміння прихованого сенсу речей [Грюнебаум, 1988:50]. Таким чином, за віровченням шиїтів, влада імама поширюється не тільки на світське і духовне життя мусульман, але й на невидимий світ. Виходячи з божественної природи верховної влади імамів, шиїти в них вбачають єдино законних представників Аллаха на землі. Шиїтські імами – це, за їхнім віровченням, «ворота», за допомогою яких можна наблизитись до Бога. Окрім того імами вважаються шиїтами, як спадкоємці пророцьких знань [Большаков, 2000: 29].

Слід зазначити, що одним з керівних принципів шиїтського ісламу, що отримав у ньому особливе розповсюдження і практичне застосування, є така («розсудливість», «обачність»), який передбачає розсудливе приховування своєї віри. Згідно з вченням шиїтських богословів, Коран допускає, в разі гострої потреби, зовнішнє відречення від віри. Але, на відміну від сунітів, які допускали таку лише як виняток, поступку слабким, засіб самозахисту, шиїтські богослови розглядали дотримання такої як обов'язок і зробили цей принцип обов'язковим - як заради особистої безпеки, так і в ім'я інтересів громади. За потреби такої шиїтам дозволялося нехтування релігійними обов'язками, співпраця з владою та ін. За Л. Васильєвим, «на відміну від сунітів, для яких Мухаммад був вищим Божественним символом, що здійснював безпосередній зв'язок правовірних з Аллахом, шиїти сприймали Пророка як позначену Аллахом особистість, яка наділена священною благодаттю, і, внаслідок цього, покликана не тільки управляти, але й передати цю благодать своїм нащадкам [Бибикова, 2019].

В додавок, для шиїтів була важлива святість не тільки Мухаммада, але й Алі, чий авторитет базувався на родинній близькості до Пророка. [3, с. 35]. Шиїтська духовна доктрина

.....
відображає Алі справжнім шляхетним поборником ісламського віровчення, ідеальним і довершеним в моральному плані лицарем.

Загалом шиїтська духовна доктрина базується на п'яти основних постулатах: єдинобожжя (Таухід); справедливість; пророцтво; імамат; вчення про загробний світ [Грюнебаум, 1988:266-268].

Шиїти цілковито визнавали Коран, але, на відміну від сунітів, у 115 сурах (у Корані сунітів - 114 сур), а в Суні вважали абсолютно правдивими й тому священними лише ті положення, що базувалися на авторитеті сім'ї Пророка (записані зі слів родичів Мухаммада). Хадиси, записані зі слів соратників, але не родичів Пророка, шиїти не вважали священними, авторитетними й обов'язковими для виконання.

Оскільки шиїзм, як і іслам у цілому, не є єдиною консолідованою системою, він доволі роздрібнений і розколотий на безліч сект та течій. Неоднорідність шиїзму обумовлювалася перш за все політичними суперечностями, зіткненнями з питанням релігійного та військово-політичного лідерства. Тому, вже у VII ст. були сформовані два напрями – поміркований та радикальний шиїзм, які з часом суттєво видозмінювалися. На початку шиїзм не був новою системою релігійного характеру і лише з перебігом часу набув догматичного оформлення. Засновником шиїтської релігійної доктрини вважається Абдалла ібн Саба, який є попередником крайніх шиїтів (середина VII ст.) [Кепель, 2004:345]. Йому приписують ідею про те, що кожний пророк, у тому числі Мухаммад, мав «спадкоємця духовного заповіту» (васі). Оголошення шиїтами таким Алі підкреслювало обраність його роду. Завершальне ідейно-догматичне оформлення шиїзму припадає на період правління династії Аббасидів, а саме з кінця VII до середини VIII ст. Культ мучеництва Алі як померлого від ран після замаху, і його сина Хусейна, вбитого під Кербелою у 680 р., сприяв перетворенню шиїзму в релігійний напрям. Передумови для зародження різноманітних течій і гілок шиїзму, а також утворення різних догматичних шкіл і сект містилися в ранньому шиїтському русі (друга половина VII - початок VIII ст.). З одного боку, вони обумовлювалися невдачею внутрішнього курсу самого Алі, який спровокував суперечки у таборі своїх прибічників, а також відсутністю єдності всередині роду Алі. З іншого, ранньошиїтський рух не мав власного ідейного джерела (роль якого згодом стали відігравати збірка висловлювань халіфа Алі «Шлях красномовства» та праці творців шиїтської догматики) і спирався на загальне для всіх прихильників ісламу джерело - Коран. Єдиний принцип передавання духовної влади наступникам Алі - імамам (араб. «керівники громади») первісно не був встановлений, що створювало складні, часом не вирішувані проблеми при визначенні законного претендента. Після смерті кожного шиїтського імама виникали розбіжності з питання про наступника, і кожна алідська гілка відстоювала інтереси свого ставленика. Однак за різних трактувань принципу передавання влади в шиїтському середовищі, визнання виняткового права Алідів на верховенство в мусульманській громаді залишалося непохитним [Ихсаноглу, 2013: 210].

У шиїзмі, на відміну від сунізму, широке розповсюдження отримав культ мучеництва. Ідеї величності страждань за віру, що втілена в трагічній долі низки шиїтських імамів, починаючи з Алі і його сина Хусейна, шиїтами надається виключне значення. Різняться між собою і духовні титули сунітських і шиїтських богословів-правознавців (улемів), що мають право виносити рішення з релігійних та юридичних питань. У сунітів - шейх-уль-іслам, муфтії (наприклад, у турків), шейх аль-Азхар, муфтії (у єгиптян), у шиїтів - айатола, моджахед (у персів). Ця відмінність відбиває і сутність підходу до вирішення тих або інших питань. На думку шиїтів, айатола і моджахед (арабською - айатулах і муджахід) - зброя «прихованого імама»: він говорить їх вустами, що додає особливого авторитету їхній думці, надає їм право виносити рішення на свій розсуд. А шейх-уль-іслам і муфтії можуть виносити рішення тільки виходячи із прецеденту, суворо дотримуючись шаріату.

На сьогоднішній день, послідовники різних шиїтських громад існують практично в усіх мусульманських країнах, однак на них припадає лише 10-15% від загальної кількості мусульман. Шиїтського віровчення дотримується переважна більшість мешканців Ірану та Азербайджану, більше половини населення Іраку, значна частина населення Лівану, Ємену, Бахрейн.

Висновки. Отже, триваючий по сьогоднішній день суніто-шиїтський конфлікт має глибокі історичні корені і сягає другої половини VII століття. Саме в цей період відбувається розкол ісламу на дві гілки сунітів і шиїтів. Принципова розбіжність між цими напрямками полягає у різному ставленні до основних догматичних засад ісламського віровчення. Так, суніти наполягають на беззастережному додержанні основних положень Корану і Суні. В свою чергу шиїти ж вводять в духовну традицію, на додаток до Корану і Суні, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів - духовних керівників громади. На сьогоднішній день є цілком очевидним, що нинішні догматичні відмінності між сунітами і шиїтами не є суттєвими і в цьому ми вбачаємо потенційну можливість у вирішення суніто-шиїтських суперечностей на рівні

основних догматів ісламського віровчення, що дозволить значно покращити суспільно-політичну та безпекову ситуацію в регіоні країн Близького та Середнього Сходу.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Hoyleland, R.** (2001) *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the coming of Islam*. London and New York, 30 p.
- Аляутдинов, Ш.** (2001). *Путь к вере и совершенству*. 2-е изд., М. 250 с.
- Асанбаев, М.** (2009) *Аравийские монархии : общество, власть и государство*. Алматы: Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, 208 с.
- Бартольд, В.** (2002). *Работы по истории ислама и Арабского халифата*. М., 790 с.
- Бибикова О.** (2019) КОРАН. *Универсальная научно-популярная энциклопедия Кругосвет*. Режим доступа: https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/KORAN.html.
- Большаков О.** (2000) История Халифата. В 4 томах. Том 1. Ислам в Аравии (570-633 гг.). *Восточная литература РАН*. М., 99 с.
- Большаков О.** (2000) История Халифата. В 4 томах. Том 2. Ислам в Аравии (570-633 гг.). *Восточная литература РАН*. М., 67 с.
- Грюнебаум Г.** (1988) *Классический ислам: Очерк истории, 600–1258гг.* М., 570 с.
- Еремеев Д.** (1990) *Ислам: образ жизни и стиль мышления*. М. : Политиздат. 288 с.
- Ихсаноглу Э.** (2013) *Исламский мир в новом веке. Организация Исламского сотрудничества*. М. : ИВ РАН, 416 с.
- Кепель Ж.** (2004) *Джихад: Экспансия и закат исламизма*. М.: Ладомир, 468 с.
- Коран** (2018) *Перевод смысла ятов и их краткое толкование*. Киев, Ассоциация мусульман Украины. 919 с.
- Крымский А.** (1904) *Об источниках и пособиях для истории Мухаммада*. М. 593 с.
- Лари Сайид Муджтаба Мусави.** (1999) *Основные положения ислама. Лекции по мусульманской догматике*. Баку. 465 с.
- Латигін Н.** (2016) «*Іслам: шлях крізь віки*». К.:Київський Національний торгово-економічний університет, 360 с.
- Миркина З.** (1995) *Великие религии мира*. М., 384 с.
- Сейранян Б.** (2013) *Становление государственности аравийских монархий (исторический аспект и модернизационные тенденции)*. М.: Институт востоковедения РАН, 180 с.
- Соловьёв В.** (1991) *Магомет. Его жизнь и религиозное учение*. Алма-Ата, 285 с.
- Шейх Усман аль-Хамис.** (2012) *Период из исламской истории от кончины Пророка до гибели Хусайна в 61 г.г.* Алма-Ата: Третье русское издание Издательский дом Свет Ислама, 313 с.

Максим Ходжин

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка
аспирант (Украина)

Религиозно-духовные истоки и исторические условия формирования современного суннито-шиитского конфликта в странах Ближнего и Среднего Востока

Аннотация. Целью статьи является освещение исторических условий и духовных истоков современного суннито-шиитского конфликта в арабских странах. **Методология** исследования основывается на сочетании общенаучных, специально - исторических и междисциплинарных методов исследования с учетом принципов, непредвзятости, системности, историзма, человекоцентризма и научности. **Научная новизна** заключается в попытке автора раскрыть основные исторические и духовно-догматические истоки современного суннито-шиитского конфликта в современных арабских странах с целью его будущего решения. При написании статьи нами был привлечен широкий круг источников научной литературы и исторических источников, в частности Корана и Сунны. **Выводы.** Суннито-шиитский конфликт имеет глубокие исторические корни и уходит ко второй половине VII века. В это время происходит раскол ислама на две ветви суннитов и шиитов. Принципиальное расхождение между этими направлениями заключается в разном отношении к основным догматическим устоям исламского вероучения. Так, сунниты призывают неукоснительно соблюдать Корану и Сунну. В свою очередь шииты же вводят в духовную традицию, в дополнение к Корану и Сунне, легенды и изречения халифа Али (Ахбар) и учение об имамах – духовных руководителях общины. На сегодняшний день совершенно

.....
очевидно, что нынешние догматические различия между суннитами и шиитами не существенны, что закладывает основы для разрешения суннито-шиитских противоречий на уровне основных догматов исламского вероучения.

Ключевые слова: ислам, Коран, Сунна, умма, шииты, сунниты, догмат.

Maxim P. Hodjin

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
postgraduate student (Ukraine)

Religious and Spiritual Origins and Historical Conditions of the Formation of the Modern Sunni-Shiite Conflict in the Middle East

Abstract. The aim of the article is to highlight the historical conditions and spiritual origins of the modern Sunni-Shiite conflict in the Arab countries. **The research methodology** is based on a combination of general scientific, special - historical and interdisciplinary research methods, taking into account the principles of impartiality, systematicity, historicism, human centrism and scientificity. **The scientific novelty** lies in the author's attempt to reveal the main historical and spiritual-dogmatic origins of the modern Sunni-Shiite conflict in modern Arab countries with a view to its future solution. In writing this article, we have drawn on a wide range of sources of scientific literature and historical sources, including the Qur'an and the Sunnah. **Conclusions.** The Sunni-Shiite conflict has deep historical roots and dates back to the second half of the seventh century. It is then that Islam splits into two branches of Sunnis and Shiites. The fundamental difference between these areas is the different attitudes to the basic dogmatic principles of Islamic doctrine. Yes, Sunnis call for strict adherence to the Qur'an and Sunnah. In turn, Shiites introduce into the spiritual tradition, in addition to the Qur'an and Sunnah, the legends and sayings of Caliph Ali (Ahbar) and the doctrine of imams - the spiritual leaders of the community. Today, it is clear that the current dogmatic differences between Sunnis and Shiites are not significant, which lays the groundwork for resolving Sunni-Shiite controversies at the level of the basic tenets of Islamic doctrine.

Key words: Islam, Koran, Sunnah, ummah, Shiites, Sunnis, dogma.

References:

- Alyautdinov, SH.** (2001). *Put' k vere i sovershenstvu* [The path to faith and perfection]. 2-ye izd., M. 250 s. [in Russian]
- Asanbayev, M.** (2009) *Araviyskiye monarkhii : obshchestvo, vlast' i gosudarstvo*. [Arabian monarchies: society, power and state] Almaty: Kazakhstanskiy tsentr gumanitarno-politicheskoy kon'yunktury, 208 s. [in Russian]
- Bartol'd, V.** (2002). *Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifate* [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate]. M., 790 s. [in Russian]
- Bibikova O.**(2019) *KORAN. Universal'naya nauchno-populyarnaya entsiklopediya Krugosvet*. [KORAN. Universal popular science encyclopedia Krugosvet.] Rezhim dostupu: https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/KORAN.html. [in Russian]
- Bol'shakov O.** (2000) *Istoriya Khalifata* [History of the Caliphate]. V 4 tomakh. Tom 1. Islam v Aravii (570-633 gg.). Vostochnaya literatura RAN. M., 99 s. [in Russian]
- Bol'shakov O.** (2000) *Istoriya Khalifata* [History of the Caliphate]. V 4 tomakh. Tom 2. Islam v Aravii (570-633 gg.). Vostochnaya literatura RAN. M., 67 s. [in Russian]
- Gryunebaum G.** (1988) *Klassicheskiy islam: Ocherk istorii, 600–1258gg.* [Classical Islam: An Outline of History, 600-1258.] .M.,570 s. [in Russian]
- Hoyland, R.** (2001) *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the coming of Islam*. London and New York, 30 p. [in English]
- Ikhsanoglu E.** (2013) *Islamskiy mir v novom veke. Organizatsiya Islamskogo sotrudnichestva* [Islamic world in the new century. Organization of Islamic Cooperation]. M. : IV RAN, 416 s. [in Russian]
- Kepel' ZH.** (2004) *Dzhikhad: Ekspansiya i zakat islamizma* [Jihad: The Expansion and Decline of Islamism]. M.: Ladomir, 468 s. [in Russian]
- Koran** (2018) *Koran. Perevod smysla yatov i ikh kratkoye tolkovaniye* [Koran. Translation of the meaning of yats and their brief interpretation]. Kiyev, Assotsiatsiya musul'man Ukrainy. 919 c. [in Russian]
- Krymskiy A.** (1904) *Ob istochnikakh i posobiyyakh dlya istorii Mukhammada*. [Об источниках и пособиях для истории Мухаммада.] M. 593 s. [in Russian]
- Lari Sayid Mudzhtaba Musavi.**(1999) *Osnovnyye polozheniya islama. Lektsii po musul'manskoj dogmatike* [Fundamentals of Islam. Lectures on Muslim dogmatics]. Baku. 465 s. [in Russian]
- Latigin N.**(2016) «*Islam: shlyakh kriz' viki*» [“Islam: the way through the ages”]. K.:Kiivs'kiy Natsional'niy torгово-yekonomichniy unіversitet, 360 s.[in Ukrainian].

- Mirkina Z.** (1995) *Velikiye religii mira* [Great religions of the world]. M., 384 s. [in Russian]
- Seyranyan B.** (2013) *Stanovleniye gosudarstvennosti araviyskikh monarkhiy (istoricheskiy aspekt i modernizatsionnyye tendentsii)* [The Formation of the Statehood of the Arabian Monarchies (Historical Aspect and Modernization Trends)]. M.: Institut vostokovedeniya RAN, 180 s. [in Russian]
- Sheykh Usman al'-Khamis.** (2012) *Period iz islamskoy istorii ot konchiny Proroka do gibeli Khusayna v 61 g.g.* [The period of Islamic history from the death of the Prophet to the death of Husayn in 61 AD.] Alma-Ata: Tret'ye russkoye izdaniye Izdatel'skiy dom Svet Islama, 313 s. [in Russian]
- Solov'yov V.** (1991) *Magomet. Yego zhizn' i religioznoye ucheniye* [Магомет. Его жизнь и религиозное учение]. Alma-Ata, 285 s. [in Russian]
- Yeremeyev D.** (1990) *Islam: obraz zhizni i stil' myshleniya.* [Islam: way of life and style of thinking.] M.: Politizdat. 288 s. [in Russian]

Статтю надіслано до редколегії 23.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.02.2022 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (1: 329.17 (438:470:477))

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-74-80>

Євген Сінкевич

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор

e-mail: e.sinkevych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-1644>

Архівні джерела про підтримку Січневого повстання 1863 -1864 рр. мешканцями Херсонської губернії Російської імперії та наслідки цих подій для визвольного руху

Анотація. Метою статті є розглянути вплив Січневого повстання 1863-1864 рр. на етнічних польських теренах на пожвавлення революційного і національно-визвольного руху на Херсонщині. **Методологія дослідження** ґрунтується на засадах об'єктивності, історизму, системності, аналітичної та синтетичної критики джерел. Метод історичної реконструкції посприяв складенню із розрізнених фактів цілісного уявлення про історію визвольних змагань українського і польського народів проти царизму. **Наукова новизна** полягає у спробі систематизувати наші знання про ситуацію на Херсонщині під час і після придушення Січневого повстання 1863-1864 рр. **Основні положення статті.** З перших днів свого існування Херсон, Миколаїв, Очаків, Одеса завдячуючи переселенській політиці царизму мали багатонаціональний характер. Національна та релігійна строкатість регіону вимагала задоволення насущних потреб мешканців. У 1849 році Херсон став центром католицької єпархії, яка охоплювала південь європейської частини Російської імперії. Впродовж всього XIX століття національно-визвольна боротьба та відстоювання власних національних інтересів стали змістом польського суспільно-політичного руху, потужним імпульсом у справі захисту національної культури, мови, традицій, релігії. Січневе повстання, ставши найбільш масовим з усіх польських національно-визвольних повстань, сприяло зростанню національної свідомості в середовищі все більш широких верств польської спільноти. **Висновки.** На переконання автора, Січневе повстання 1863-1864 рр. мало достатньо симпатиків на теренах Херсонської губернії, адже, на відміну від ситуації в Галичині, український та польський культурно-освітній рух не були конкурентами у боротьбі за власну державність. Не зважаючи на утиски і переслідування, які стали більш жорсткими після поразки Січневого повстання, національні рухи продовжували розгортатися і в наступні десятиліття. На різних етапах польська громада перебувала в пошуках нових, у тому числі ненасильницьких шляхів боротьби за відновлення втраченої державності. В останні десятиліття українські вчені не надавали особливої уваги проблемі впливу Січневого повстання на Південний регіон України.

Ключові слова: Січневе повстання, Херсонська губернія, костел, поляки.

Постановка проблеми. У результаті трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 роках терени на яких поляки сформувалися як нація опинилися під гнітом Пруссії, Австрії та Росії. З перших днів поневолення імперська політика царизму провадилася під лозунгом "поділяй та володарюй" і стала наріжним каменем упокорення поневолених народів. Польські території, після входження до складу Російської Імперії, стали постійним джерелом нестабільності для російської влади. Незважаючи на те, що Царство Польське в цей період функціонувало в більш вільних умовах, ніж інші імперські території, а саме: зростала чисельність населення, швидкими темпами розвивалися культура і економіка, все частіше проявлялося бажання відновлення країни в кордонах 1772 р. і здобуття незалежності. Відображенням цього прагнення стали Листопадове (1830) і Січневе (1863-1864) повстання, які справили значний вплив на пожвавлення революційного і національно-визвольного руху, в тому числі, й на теренах Херсонської губернії. Даний феномен донині залишався поза увагою дослідників.

Аналіз джерел та останніх досліджень. В основу даної статті автором покладено документи, виявлені в Центральному державному історичному архіві України, Державному архіві Херсонської області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Черкаської області, рукописному відділі НБУ ім. В.І.Вернадського, публікації працівників архівних установ [Клименко, 2018; Сінкевич, Ганченко, 2001], узагальнюючі праці науковців [Снитко, 1969; Першина, 1975; Кучеренко, 2001; Земський, 2011], ключові положення дисертаційного дослідження О. Білобровець [Білобровець, 2006].

Мета статті. Стаття присвячена впливу Січневого повстання 1863-1864 рр. на поживлення революційного і національно-визвольного руху на теренах Херсонської губернії.

Виклад основного матеріалу. На кінець XVIII століття Росія мала у своєму активі вихід до Балтійського та Чорного морів, підпорядковані землі так званої "Новоросії". Новоприєднані терени потребували ефективного господарського освоєння. Тому царизмом, окрім запрошення добровільних переселенців з інших країн, активно здійснювалося примусове переміщення населення з місць постійного проживання в імперії на степові простори Причорномор'я. Важливу роль у цій політиці відводили полякам. Особливо активізувалася переселенська політика із бунтівних районів, населених поляками після Листопадового (1830) і Січневого (1863) повстань. Однак, і на теренах на правому березі Дніпра переселенці розгортали послідовну боротьбу проти асиміляції та русифікаторської політики царської влади. На Правобережжі був чималий прошарок польського населення (485 тис. осіб, або 9,2%), зокрема дворянство, яке поділяло погляди й прагнення прихильників визвольного руху в самій Польщі. Характерно, що наприкінці XVIII – початку XIX століття на півдні імперії активно розбудовувалися міста, фортеці, верфі тощо. Згідно положень Маніфесту від 22 липня 1763 року про права, даровані іноземцям, останні у своїх колоніях – новостворених населених пунктах, могли будувати споруди для відправи свого культу (хоча на практиці це робилося й в багатонаціональних містах, зокрема у Херсоні), мати необхідну кількість священників. Католики могли безперешкодно будувати костели і каплиці. Однак їм заборонялися прямі зносини з папським престолом (тільки через Генеральну римо-католицьку консисторію Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ), вони не могли відкривати семінарії для підготовки священників і будувати монастирі. Так, у відповідності до законодавчих актів Російської імперії, у Херсоні наприкінці XVIII століття були зведені тимчасові глинобитні лютеранська церква і католицька капличка. Згодом на розі Католицької і Ерделівської вулиць був споруджений кам'яний костел Святого Миколая Біскупа.

Варто також зазначити, що у 1849 році Херсон став центром католицької єпархії, яка охоплювала південь європейської частини Російської імперії. Однак, не минуло і десяти років як Херсонську дієцезію змінила Тираспольська [Сінкевич, Ганченко, 2001: 177]. Одними із перших настоятелів римо-католицького костелу в Херсоні були Петро Контонович (1857-1859), Йосип Кроп (1859-1875) [ДАХО. Ф.Р. 1887. Оп.3. Спр. 714. Арк.21].

У другій половині XIX ст. відбулося поживлення культурно-освітніх та соціально-політичних процесів на півдні. Діяльність на культурно-освітній ниві не залежала від національної приналежності. Не були українцями ні Олександр Браунер, ні Софія та Олександр Русови. У 1862 – на початку 1863 років польські опозиційні діячі С. Голуб, Т. Козіна та інші утворили "Революційне агентство" в Одесі, яке ставило на меті практично об'єднати зусилля представників різних суспільних рухів у боротьбі з царизмом. 25 січня 1863 року жандарми здійснили обшуки та арешти в Одесі, що поклало край діяльності "Революційного агентства" [Першина, 1975: 50].

Січневе повстання, ставши найбільш масовим з усіх польських національно-визвольних повстань, сприяло зростанню національної свідомості в середовищі все більш широких верств польської спільноти. Беручи курс на залучення населення Київської, Подільської і Волинської губерній до польського національно-визвольного руху, його організатори ("червоні") виходили також із того, що тим самим вони зможуть у потрібний для них час відвернути певні сили царського війська від придушення повстання в Царстві Польському. Не останню роль у цьому процесі посідала польська громада в Херсонській губернії. Російський уряд жорстко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру або віддано до війська, а їх майно конфісковано. У Державному архіві Херсонської області нами виявлений конфіденційний лист на ім'я Херсонського губернатора стосовно необхідності встановлення таємного стеження за дворянином Владиславом Диновським, який за участь у Січневому повстанні за рішенням суду був покараний примусовим перебуванням у війську [ДАХО. Ф.1, Оп.1. Спр.43. Арк.78]. Таємне стеження за активними учасниками Січневого повстання було звичною практикою для царського охоронного відомства [ДАХО. Ф.1. Оп.1. Спр.39. Арк.35].

Видається цікавим лист начальника Херсонської губернії, де йдеться про наступне: «Обурлива польська пропаганда в останній час намагалася проникнути і в Херсонську губернію і шукала притулку в невеличкому колі тутешніх католиків: поміщиків, духовенства, медиків, чиновників, управителів та інших... виявлено в одного поміщика обурливі польські вірші...» [ДАХО. Ф.254. Оп.1. Спр. 1/3. Арк.12]. Влада настільки була налякана Січневим повстанням, що Херсонською губернією поширилися чутки про нібито наміри поляків здійснити підпали хлібних припасів та вчинити безлади. Після поразки і придушення повстання 1863-1864 рр. була заборонена поміркована культурно-освітня діяльність. Царизм скасував залишки автономії

Польського Королівства. Переслідування польських повстанців не обмежувалися 1864 роком. Вони продовжувалися ще декілька років поспіль.

У цій ситуації, в 1870-х роках, поляки брали активну участь у русі російського народництва, одним із найбільших центрів якого стала Одеса. Наприкінці 1877 – на початку 1878 років там діяв радикальний гурток під проводом І.М. Ковальського. До складу цього народницького осередку входили поляки М. Віташевський, Е. Вітен та В. Іллич-Світлич [Снитко, 1969: 177-178].

Ознайомлення з низкою фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві, насамперед з фондами жандармських управлінь Південноукраїнських губерній: “Головного жандармського управління Херсонської губернії” дає уявлення про політику царизму стосовно так званого “польського питання”. Із документів видно, що департамент поліції вимагав від своїх місцевих структур двічі на рік надсилати звіти про політичний стан в підпорядкованих їм місцевостях і в разі потреби доповідні записки та рапорти з окремих важливих питань. Щодня до департаменту надходили сотні документів від місцевих поліцейсько-жандармських органів. В архівних фондах департаменту поліції та його регіональних осередках – губернських жандармських управлінь, охоронних відділень і поліцейських установ – зберігається значний комплекс ділових матеріалів. Серед них увагу привертає звітно-довідна документація поліцейсько-жандармських органів. У цьому фонді знайшли відображення матеріали гласного і таємного нагляду поліції за окремими діями політичних та культурно-освітніх організацій. Так, із доносів сексотів поліції виходило, що настоятель костелу в Херсоні Йосип Кром достатньо активно використовував проповіді з метою зміцнити віру поляків у кращі прийдешні часи, шанувати мову власного народу, дотримуватися релігійних обрядів і культурних традицій [ЦДІА України. Спр. 3030. Арк.13]. Жандарми провадили пошуки Яна Костецького, якого підозрювали в організації однієї з революційних партій у південних губерніях імперії [ЦДІА України. Ф.385. Оп.1. Спр.43. Арк. 42-45].

Одним із ключових середовищ культурно-освітньої та суспільно-політичної діяльності у другій половині XIX ст. стали “Громади”. Вони об’єднували не тільки етнічних українців. Згодом, відомий дослідник О.Рябінін-Склярєвський багато уваги приділив біографіям діячів громадівського руху 1870-х років. Він подав інформацію про В. Мальованого, Є. Борисова, Я. Шульгіна, О. Андрієвського, Ф. Вовка та ін. [НБУ ІР. Спр.14756]. На жаль, автор не визначив внесок цих діячів у функціонування “Громади”. На його переконання, причиною арештів громадівців був саме “Указ 5 квітня 1879 року”, який надавав генерал-губернаторам права головнокомандуючих військового часу і ставив мету знищити “революційну хвилю”. Тому, найбільш активні діячі повстанського руху на Херсонщині були заарештовані та вислані із місць постійного проживання. Вивчаючи діяльність голови слідчої комісії в справах польського повстання А. Панютіна та тимчасового одеського губернатора Е. Тотлебена, не можна не відзначити жорстокість по відношенню до революціонерів-поляків. Так, за наказом Тотлебена було заслано в Східний Сибір 88 осіб, тоді як всі інші генерал-губернатори ініціювали заслання 42 осіб [Рябінін-Склярєвський, 1929: 9].

На переконання Ю.Земського, Січневе повстання 1863-1864 рр. в Українському Правобережжі не мало значних успіхів. Адже не підтримали його не лише українці, але й польська шляхта приєднувалася до виступу надзвичайно нерішуче. Серед причин такої пасивності був не лише природний страх (через непевність можливих наслідків повстання), але й неабияку роль зіграла структура польської спільноти, що мешкала в Правобережжі. Зокрема, значна диференційованість шляхти, із нездоланною різницею умов життя між магнатами та «обивателями» (як називали шляхтичів землевласників), з одного боку, й малоземельними та безземельними чиншовиками, що, часто, заробляли на життя важкою фізичною працею, з іншого боку [Земський, 2011: 28].

Після подій 1863-1864 рр. слідчі комісії сотнями «викривали причетність» заможних землевласників поляків й притягували їх до відповідальності, спочатку арештовуючи їхнє майно, а після «доказів» – конфісковуючи. Подібно тому, як події Листопадового повстання 1830 р. потягли за собою рішучу декласацію безземельної шляхти, Січневе повстання 1863-1864 рр. дало старт війні росіян із польськими землевласниками в Правобережній Україні [Бовуа, 1998: 21]. Указ імператора Олександра II від 7 серпня 1868 р. оголошував про звільнення майна звинувачуваних осіб, справи яких були припинені за Указом від 17 травня 1867 року [ДАЧО. Ф.91. Оп.1. Спр.4. Арк.70].

Поруч із поляками, зазнали переслідувань і українці. Валуєвський циркуляр 1863 року забороняв друк українською мовою навчальної і популярної літератури, що, звичайно, певною мірою загальмувало розвиток української культури. Характерно, що на відмінну від Галичини, українці та поляки південних теренів України не сприймали одне одного як конкурентів у боротьбі за власну державність. Так за свою активну підтримку українського громадського руху херсонський міський ветлікар Володимир Сінкевич був прозваний царськими філерами

“українофільствуючим поляком”. Поруч з українцями, від національного і соціального гноблення в однаковій мірі потерпали поляки, євреї та представники інших націй [Кучеренко, 2001: 95].

Характерно, що ще дореволюційні українські історики зробили свій внесок у дослідження визвольних змагань поляків. Зокрема, активно займалися цією проблемою М. Грушевський та М. Лозинський. Вони звертали увагу на значущість польського питання в Російській імперії, давали порівняльну характеристику польському й українському суспільним рухам, вводили до наукового обігу документальні свідчення гнобительської політики царизму стосовно українців, поляків та інших народів [Грушевський, 1906, Лозинський, 1908, Лозинський, 1909]. У радянській історіографії посилена увага до вивчення історії поляків, зокрема, суспільно-політичного життя після поразки Січневого повстання, припадає на 1960-1980-і роки. Участь поляків в революційно-народницькому русі знайшла своє відображення у праці Т. Снитко “Русское народничество и польское общественное движение (1865-1881)” [Снитко, 1969]. Історію польської соціал-демократії в період її становлення досліджував радянський історик Н. Пухлов [Пухов, 1968]. На жаль певна ідеологічна вмотивованість їх праць не дозволила розкрити сповна завдання, які перед собою ставили ці дослідники. Разом із тим, вони ввели до наукового обігу низку документів центральних архівів, які відображали заходи царизму спрямовані на придушення національно-визвольного руху загалом і польського зокрема.

Автори численних досліджень вказували, що не зважаючи на утиски і переслідування, які стали більш жорсткими після поразки Січневого повстання, національні рухи продовжували розгортатися і в наступні десятиліття. Чергова активізація повстанських настроїв і дій спостерігалася вже під час революції 1905-1907 років. Тільки в умовах спаду революції і наступу реакції культурно-освітній рух зазнав значних втрат та утисків і поступово перейшов до більш поміркованих, легальних форм діяльності. Як реакція на демократичний рух і національне відродження почали виникати різні чорносотенні й шовіністичні організації. Саме при допомозі даних організацій царизм намагався залякувати і придушувати національний рух усієї імперії і в Херсонській губернії зокрема. Російський шовіністичний рух посилювався з появою “Союзу русского народа”. Один із лідерів “Союзу” О. Савенков стояв на позиціях єдиного російського народу – звинувачував поступових діячів українського руху в “мазепинстві”. Він писав доноси Голові Кабінету Міністрів П. Столипіну про загрозу для імперії і шкідливість українського, польського та інших національних рухів для Російської імперії.

Наслідком такої діяльності “Союзу”, стала низка додаткових утисків і заборон. У доповіді, виголошеній 17 листопада 1911 року перед членами “Клубу російських націоналістів”, А. Стороженко особливу небезпеку для діючого режиму вбачав у діяльності українських та польських письменників, творчість яких він порівнював із “зловонним болотом”. На його думку, українська мова була нічим іншим, як перелицьованою польською і загалом українофільство, констатував А. Стороженко, як рух витікало з польських джерел і користувалося гарячою підтримкою поляків Росії [Стороженко, 1912: 56-57].

Цькування і переслідування не могли зупинити співпрацю українців і поляків південних губерній імперії. Восени 1911 року “Українська хата” розгорнула культурно-освітню роботу. Почалася підготовка до спектаклів та читання рефератів. Перша вистава за п’єсою “Наталка Полтавка” відбулася в Одесі 15 жовтня 1911 року в залі польського товариства “Огніско”. У свій час, українське товариство “Просвіта”, неодноразово надавало можливість для проведення різних заходів польському товариству. Більше того, членами української “Просвіти” та інших українських організацій були і поляки, зокрема Іван (Ян) Міодушевський – один із керівників польської громади в Одесі, засновник першої польської газети в Одесі – “Життя польське” [ДАОО. Ф.10, Спр.1, Арк.25].

Висновки. Підводячи підсумок, маємо констатувати, що діяльність поляків на теренах південних регіонів України під час Січневого повстання 1863-1864 рр. і після його придушення ще не достатньо досліджена. До певної міри сучасні підходи до вивчення польського суспільно-політичного руху на Правобережжі вдалося започаткувати у дисертаційному дослідженні “Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.” О.М. Білобровець [Білобровець, 2006]. Польський суспільний рух змінював свої форми і методи впродовж XIX – початку XX століть і став помітним явищем, яке позначилося на виникненні культурних, громадсько-політичних процесах на українських землях, на історичному розвитку регіону. Відомо, що активних учасників польських повстань, окрім Сибіру, засилали і в райони Північного Причорномор’я. Так на теренах Херсонщини виникли або поповнилися новими мешканцями польське поселення Дагмарівка, Цареводар, Преображенка та інші. Побут, культурно-освітня та суспільно-політична діяльність жителів цих сіл фактично ніким ще не досліджувалися.

На наше переконання Січневе повстання 1863-1864 рр. мало достатньо симпатиків на тернах Херсонської губернії, адже, на відміну від Галичини, український та польський культурно-освітній та національно-визвольний рух не були конкурентами в боротьбі за власну державність. Незважаючи на утиски і переслідування, які стали більш жорсткими після поразки Січневого

повстання, національні рухи продовжували розгортатися і в наступні десятиліття. На різних етапах польська громада перебувала в пошуках нових, у тому числі ненасильницьких, шляхів боротьби за відновлення втраченої державності. Останні десятиліття українські вчені не надавали особливої уваги проблемі впливу Січневого повстання на Південний регіон України.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література

Білобровець, О.М. (2006) *Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.* / Автореф... дис. канд. іст. наук. К. 19 с.

Бовуа, Д. (1998) *Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах.* К. : Критика. 334 с.

Грушевський, М. (1906) *З біжучої хвилі.* К. 126 с.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ДАХО. Державний архів Херсонської області.

ДАЧО – Державний архів Черкаської області.

Земський, Ю.С. (2011) Стратегія організації січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації. *Історичний архів. Наукові студії:* Зб. наук. праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 6. С.26-30.

Клименко, Т.А. (2018) До історії польського повстання 1863-1864 років (за документами Державного архіву Черкаської області) *Архіви України.* № 4. С.97-102.

Кучеренко, А.А. (2001) Діяльність та взаємодія українських і польських культурно-освітніх товариств півдня України на початку ХХ сторіччя *Південний архів. Іст. науки:* Збірн. наук. праць. Вип. 5. Херсон. С. 93-98.

Лозинський, М. (1908) *Польський і руський революційний рух і Україна.* К.: Ранок. 47 с.

Лозинський, М. (1909) *Польська народова демократія.* К.: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 35 с.

НБУ ІР. - Національна бібліотека України. Інститут рукопису.

Першина, З.В. (1975) *Очерки истории революционного движения на юге Украины.* Киев, Одесса. 250 с.

Пухлов, Н. (1968) *Из истории польской социал-демократической партии 1893-1904 гг.* М.: Наука. 253 с.

Рябінін-Скляревський, О.О. (1929) Революційна Одеса 1878 р. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН.* Ч. 4-5. С.8-9.

Сінкевич, І.Ю., Ганченко, Д.Л. (2001) Римо-католицький костел міста Херсона // *Південний архів. Історичні науки.* Вип. 5. С.176-184.

Снытко, Т. (1969) *Русское народничество и польское общественное движение (1865-1881).* М.: Наука. 162 с.

Стороженко, А.В. (1912) *Происхождение и сущность украинофильства.* К.: Тип. С.В. Кунженко. С. 56-57.

ЦДІА України – Центральний державний історичний архів України.

Евгений Синкевич

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Архивные источники о поддержке Январского восстания 1863-1864 гг. жителями Херсонской губернии Российской империи и последствиях этих событий для освободительного движения

Аннотація. *Целью статьи является рассмотреть влияние Январского восстания 1863-1864 гг. на этнических польских территориях на оживление революционного и национально-освободительного движения в Херсонской области. Методология исследования основывается на принципах объективности, историзма, системности, аналитической и синтетической критики источников. Метод исторической реконструкции способствовал составлению из разрозненных фактов целостного представления об истории освободительной борьбы украинского и польского народов против царизма. Научная новизна заключается в попытке систематизировать наши знания о ситуации в Херсонской области во время и после подавления Январского восстания 1863-1864 гг. Основные положения статьи. С первых дней своего существования Херсон, Николаев,*

Очаков, Одесса благодаря переселенческой политике царизма носили многонациональный характер. Национальная и религиозная пестрота региона потребовала удовлетворения насущных потребностей жителей. В 1849 году Херсон стал центром католической епархии, охватывавшей юг европейской части Российской империи. На протяжении всего XIX века национально-освободительная борьба и отстаивание своих национальных интересов стали содержанием польского общественно-политического движения, мощным импульсом в деле защиты национальной культуры, языка, традиций, религии. Январское восстание, став наиболее массовым из всех польских национально-освободительных восстаний, способствовало росту национального сознания в среде все более широких слоев польского общества. **Выводы.** По убеждению автора Январское восстание 1863-1864 гг. имело достаточно симпатиков в Херсонской губернии, ведь в отличие от ситуации в Галичине украинское и польское культурно-образовательное движение не были конкурентами в борьбе за собственную государственность. Несмотря на притеснения и преследования, которые ужесточились после поражения Январского восстания, национальные движения продолжали разворачиваться и в последующие десятилетия. На разных этапах польское общество находилось в поисках новых, в том числе не насильственных, путей борьбы за восстановление утраченной государственности. В последние десятилетия украинские ученые не уделяли особого внимания проблеме влияния январского восстания на Южный регион Украины.

Ключевые слова: Январское восстание, Херсонская губерния, костёл, поляки.

Eugene G. Sinkevych

Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Archival Sources on the Support of the January Uprising of 1863-1864 by the Inhabitants of Kherson Province of the Russian Empire and the Consequences for the Liberation Movement

Abstract. *The aim of the article is to shed light on the influence of the January Uprising of 1863-1864 on ethnic Polish territory on the revival of the revolutionary and national liberation movement in the Kherson region. The research methodology is based on the principles of objectivity, historicism, systematics, analytical and synthetic critique of sources. The method of historical reconstruction helped to compile from the scattered facts a holistic view of the history of the liberation struggle of the Ukrainian and Polish peoples against tsarism. Scientific novelty is an attempt to systematize our knowledge of the situation in the Kherson region during and after the suppression of the January Uprising of 1863-1864. The main provisions of the article. From the first days of its existence, Kherson, Mykolayiv, Ochakiv, and Odessa had a multinational character due to the tsarist resettlement policy. The national and religious diversity of the region required meeting the urgent needs of the inhabitants. In 1849, Kherson became the center of the Catholic Diocese, which covered the southern European part of the Russian Empire. Throughout the nineteenth century, the national liberation struggle and the defense of their own national interests became the content of the Polish socio-political movement, a powerful impetus for the protection of national culture, language, traditions and religion. The January Uprising, becoming the most massive of all Polish national liberation uprisings, contributed to the growth of national consciousness among a wider section of the Polish community. Conclusions. According to the author, the January Uprising of 1863-1864 had enough sympathizers in the Kherson province, because unlike the situation in Galicia, the Ukrainian and Polish cultural and educational movements were not competitors in the struggle for their own statehood. Despite the persecution and persecution that intensified after the defeat of the January Uprising, national movements continued to unfold in the following decades. At various stages, the Polish community was in search of new, including non-violent, ways to fight for the restoration of lost statehood. In recent decades, Ukrainian scholars have not paid much attention to the impact of the January Uprising on the southern region of Ukraine.*

Key words: January Uprising, Kherson Province, church, Poles.

References:

- Bilobrovecz` O.** (2006) Suspil'no-politychnyj rux polyakiv Pravoberezhnoyi Ukrayiny u 1863-1914 rr. [Socio-political movement of Poles in the Right Bank of Ukraine in 1863-1914.]/ *Avtoref...* dys. kand. ist. nauk. K. 19. [In Ukrainian]
- Bovua D.** (1998) Bytva za zemlyu v Ukrayini. 1863-1914. Polyaky v socio-etnichnyx konfliktax [Battle for land in Ukraine. 1863-1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. K. : Krytyka. 334. [In Ukrainian]
- CzDIA Ukrayiny`** – Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny [Central State Historical Archive of Ukraine]. [In Ukrainian]

-
- DACHO** – Derzhavnyj arxiv Kherkas`koyi oblasti [State Archives of Cherkasy region]. [In Ukrainian]
- DAOO** – Derzhavnyj arxiv Odes`koyi oblasti [State Archives of Odessa region]. [In Ukrainian]
- DAXO**. Derzhavnyj arxiv Khersons`koyi oblasti [State Archives of Kherson region]. [In Ukrainian]
- Grushevs`kyj M.** (1906) Z bizhuchoyi xvyli [From the traveling wave]. K. 126. [In Ukrainian]
- Klymenko T.** (2018) Do istoriyi pol`s`kogo povstannya 1863-1864 rokiv (za dokumentamy Derzhavnogo arxivu Cherkas`koyi oblasti) [To the history of the Polish uprising of 1863-1864 (according to the documents of the State Archives of Cherkasy region)] *Arxivy Ukrayiny*. 4. 97-102. [In Ukrainian]
- Kucherenko A.** (2001) Diyal`nist` ta vzayemodiya ukrayins`kyyh i pol`s`kyyh kul`turno-osvitnix tovarystv pivdnya Ukrayiny na pochatku XX storichchya [Activities and interaction of Ukrainian and Polish cultural and educational societies in the south of Ukraine in the early twentieth century]. *Pivdennyj arxiv. Ist. nauky*. Zbirn. nauk. prac. Vyp. 5. Kherson. 93-98. [In Ukrainian]
- Lozyns`kyj M.** (1908) Pol`s`kyj i rus`kyj revolyucijnyj rux i Ukrayina [Polish and Russian revolutionary movement and Ukraine]. K.: Ranok. 47. [In Ukrainian]
- Lozyns`kyj M.** (1909) Pol`s`ka narodova demokratiya [Polish People's Democracy]. K.: Drukarnya 1-oyi Kyivs`koyi drukars`koyi spilky. 35. [In Ukrainian]
- NBU IR.** – Natsionalna biblioteka Ukrainy. Instytut rukopysu [National Library of Ukraine. Manuscript Institute]. [In Ukrainian]
- Pershina Z.** (1975) Ocherki istorii revolyutsionnogo dvizheniya na yuge Ukrainy [Essays on the history of the revolutionary movement in the south of Ukraine] Kiev, Odessa. 250. [In Russian]
- Pukhlov N.** (1968) Iz istorii polskoy sotsial-demokraticheskoy partii 1893-1904 gg. [From the history of the Polish Social Democratic Party 1893-1904.] M.: Nauka. 253. [In Russian]
- Ryabinin-Sklyarevs`kyj O.** (1929) Revolyucijna Odesa 1878 r. [Revolutionary Odessa in 1878] *Visnyk Odes`koyi komisiyi krayeznavstva pry VUAN*. Ch. 4-5. 8-9. [In Ukrainian]
- Sinkevych I., Ganchenko D.** (2001) Rymo-katolyc`kyj kostel mista Khersona [Roman Catholic Church of Kherson]. *Pivdennyj arxiv. Istorychni nauky*. Vyp. 5. 176-184. [In Ukrainian]
- Snytko T.** (1969) Russkoe narodnichestvo i polskoe obshchestvennoe dvizhenie (1865-1881) [Russian populism and the Polish social movement (1865-1881)]. M.: Nauka. 162 [In Russian]
- Storozhenko A.** (1912) Proiskhozhdenie i sushchnost ukrainofilstva [Origin and essence of Ukrainophilism]. K.: Tip. S.V. Kunzhenko. 56-57. [In Russian]
- Zems`kyj Yu.** (2011) Strategiya organizaciyi sichnevogo povstannya 1863-1864 rr. v Pravoberezhnij Ukrayini ta pereshkody v yiyi realizaciyi [Strategy for the organization of the January Uprising of 1863-1864 in the Right Bank Ukraine and obstacles to its implementation]. *Istorychnyj arxiv. Naukovi studiyi*. Zb. nauk. prac`. Mykolayiv: ChDU im. Petra Mogyly. Vyp. 6. 26-30. [In Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 30.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 4.03.2022 р.

Ігор Фареній

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: fareniy_igor@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

Концепція «демократичної, селянсько-міщансько-козацької революції 1648 – 1649 рр.» академіка Покровського

Анотація. Мета статті – розкрити погляди відомого історика першої третини ХХ ст. М. Покровського (1868 – 1932) на події середини ХVІІ ст. в Україні. **Методологія дослідження:** Сучасна історіографія твердить про революційний характер подій середини ХVІІ ст. в Україні. Аналогічні позиції були висловлені в історичній науці ще на початку минулого століття і служать орієнтиром для сучасних дослідників. Однак, погляди М. Покровського на цю проблему не беруться до уваги. Тому історико-генетичний метод покладений у з'ясування витоків концепцій революційних перетворень в Україні середини ХVІІ ст. За наслідками його використання був проведений аналіз наукової спадщини М. Покровського. **Наукова новизна** статті полягає у з'ясуванні поглядів відомого історика першої третини ХХ ст. М. Покровського (1868 – 1932) на події середини ХVІІ ст. в Україні, які раніше спеціально не вивчалися. **Висновки:** Події в Україні середини ХVІІ ст. М. Покровський ідентифікував як буржуазну революцію. У якості буржуазного класу вчений розглядав козацтво, яке способом свого життя було пов'язане з товарно-грошовими відносинами. Соціальні стремління селянства М. Покровський також оцінював як буржуазні. При цьому інтереси козацтва і селянства, за версією вченого, були принципово відмінними. Відрізнялася й хронологія, територіальна локація та організація козацьких і селянських виступів. Але протягом 1648 – 1649 рр. існував альянс козацтва і селянства проти польсько-шляхетської влади. У наступний період козацтво взяло курс на перетворення своєї верстви у привілейований феодальний стан, протиставило себе селянським масам, і козацька і селянська революції розійшлися у напрямках свого розвитку. Польський уряд, за версією вченого, шукав можливості примирення з козацтвом, однак спроби виявилися невдалими. Союз Богдана Хмельницького з Російською державою М. Покровський пояснював існуванням загрози альянсу Польщі і Росії проти України.

Ключові слова: М. Покровський, селянська революція, козацька революція, Богдан Хмельницький, ХVІІ ст.

Постановка проблеми. Останні десятиріччя подарували чимало цікавих наукових інтерпретацій подій середини ХVІІ ст. в Україні. Домінантну позицію, очевидно, посіла концепція Української національної революції 1648 – 1676 рр., яка докладно розроблена у науковій літературі [Смолій & Степанков, 1998; Смолій & Степанков, 1999; Гуржій, 2021]. Помітно затребуване щодо подій ХVІІ ст. в Україні й поняття «козацька революція» [Яковенко, 1997: 201; Яковенко, 2008: 259–260; Яковенко, 2009; Вирський, 2001; Вирський, 2009; Вирський, 2012; Скитиба, 2021].

Аналіз останніх досліджень. На жаль, у процесі визначення соціального і національного характеру Хмельниччини та використанні для цього відповідного історіографічного ресурсу не усі наукові напрацювання мобілізовані. Зокрема, звертає на себе увагу теоретична спадщина у свій час авторитетного в СРСР і за його межами історика Михайла Миколайовича Покровського. У своїх працях академік дав чітке визначення характеру соціальних перетворень часів Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. При цьому «Енциклопедія історії України» відзначає, що Покровський «намагався об'єктивно відтворити важливі аспекти історії України та українсько-рос. відносин 17 ст.» [Симоненко, 2011: 319]. Сучасна наукова література називає погляди вченого «Осібною теорією», яка демонструвала концептуальну відмінність від підходів решти російських істориків [Земський & Дуб, 2016: 201]. Водночас спеціального аналізу і докладного викладу бачення відомим вченим історичної долі України в ХVІІ ст. у науковій літературі, очевидно, досі не проводилося.

Одним із підходів Покровського до розгляду подій середини ХVІІ ст. в Україні була його концепція селянської революції. В сучасній науковій літературі подібна теоретико-методологічна платформа використовується для пояснення суспільних процесів початку ХХ ст. [Kornovenko, 2018; Kornovenko et al., 2018], щоправда без врахування витоків цієї концепції, пов'язаних з

науковою працею названого вченого над історичною реальністю XVII ст. Тому буде справедливим нагадати про призабуте бачення відомих подій, висловлене ще у 10-х – 20-х рр. минулого століття, академіком М. М. Покровським. Збережені наукові праці вченого створюють умови для з'ясування його концептуальних поглядів на сутність революційних перетворень часів Хмельниччини.

Мета статті – розкрити погляди відомого історика першої третини XX ст. М. М. Покровського на події середини XVII ст. в Україні.

Виклад основного матеріалу. Події середини XVII ст. в Україні М. Покровський розглядав у контексті власного концептуального бачення аграрно-капіталістичної еволюції східнослов'янської спільноти. Остання, за його версією, може відбуватися лише на базі селянського господарювання. «... в России капитализм в сельском хозяйстве может развиваться, только опираясь, в первую голову, на своеобразное русское фермерство, на русского мелкого сельского производителя. Пока крестьянин не станет таким свободным мелким сельским производителем, в России не будет почвы для развития капитализма в туземных условиях», – говорив М. Покровський [Покровский, 1924: 7–8].

Крім специфіки аграрно-капіталістичної еволюції, проблема Хмельниччини розглядалася вченим у межах його методологічного підходу, що відобразився в категорії «стержень» історичного поступу – тобто, визначальної проблеми суспільного розвитку, яка розвивається і зумовлює усі інші події і процеси впродовж тривалої епохи. Одним з таких стрижнів в історії східних слов'ян М. Покровський вважав стремління селянства до господарської самостійності, яке стабільно проявлялося впродовж декількох століть. «... стремление русского крестьянина стать мелким самостоятельным производителем...» – «Это есть стержень всей русской аграрной истории, начиная, по крайней мере, с XVI века, если не раньше», – говорив історик. Однак, у силу певних історичних обставин на шляху соціально-економічних ідеалів буття селянства постало поміщицьке господарство, підтримуване державною владою. Така суспільна суперечність викликає революційну боротьбу селянства – «развертывается, – за словами М. Покровського, – ... длинный ряд крестьянских революций: Смутное время, революция Б. Хмельницкого на Украине, восстание Стеньки Разина и, наконец, Пугачевский бунт к концу XVIII века» [Покровский, 1924: 8–9], а далі «с конца XVIII века через весь XIX и ... выразилась в крестьянских выступлениях 1905 и 1907 гг. и наконец в окончательном срыве крепостнического государства в 1917 и 1918 гг.» [Покровский, 1921: 41].

Концепція «крестьянской революции» – також засадничий підхід до пояснення сутності Хмельниччини. Тривала у часі боротьба селянства за реалізацію свого ідеалу економічного буття, за версією М. Покровського, мала самодостатній революційний характер, спрямований на фермерсько-капіталістичний шлях аграрного розвитку. Цикл селянських революцій також виступає «основным стержнем всего русского революционного движения» у його національній формі [Покровский, 1924: 7].

Складовою циклу селянських революцій була і «революция Хмельницкого на Украине» [Покровский, 1924: 9], а точніше – «демократическая, крестьянско-мещанско-казацкая революция 1648 – 1649 гг.» [Покровский, 1935: 67].

В основі цієї революції, за поглядами М. Покровського – конфлікт двох соціально-економічних укладів господарювання – козацького і феодално-кріпосницького. При цьому господарська діяльність козацтва ідентифікувалась як така, що безпосередньо пов'язана з товарно-грошовими відносинами. Серед її галузей – торгівля, а також полювання та рибальство і воєнна здобич, продукти яких перетворювалися в товари. М. Покровський навіть говорить про «национальный промысел» козаків, який полягав у походах на татар і здобуття воєнної здобичі. Цей «национальный промысел» принципово наступав на інтереси польського панства, оскільки заважав збуту продукції з їхніх маєтків. За словами М. Покровського: «морские разбои низовых казаков лишали крупное польское землевладение ближайшего рынка для продуктов его имений» [Покровский, 1935: 58–62].

В основі революції також був «антагонизм мелкого и крупного землевладения». Перше було представлено козацтвом, друге – польськими поміщиками. М. Покровський писав, що «В казачестве и польских помещиках мы видим двух классовых противников внутри одного и того же общества». При цьому М. Покровський обережно зазначав, що козацьку земельну власність «можно бы назвать «буржуазной»» [Покровский, 1935: 52–53].

Вказані соціально-економічні протиріччя тривалий час, з кінця XVI ст., породжували політичне протистояння козацтва з польсько-шляхетською державою. М. Покровський стверджував, що кожного разу козацький рух розвивався за схожим сценарієм. Завжди всьому передувала заборона поляками «национального промысла», яка спонукає козаків «выгребаться» кверху, в направлении Киева», де вони знаходять собі союзників у «крепостном крестьянстве и озлобленном мещанстве». Але далі повсталі доходили розуміння, що інтереси їх не тотожні, і приблизно в цей же час «на сцене появляется медленно мобилизуемая коронная

армія». У результаті, повсталі «капітулюють». Однак, придушення повстання не призводило до знищення тих соціальних факторів, які його породжували, бо і надалі «остається казачество, ... остаются панские имена с их барщиной ... остается уния». Як наслідок, за словами М. Покровського, «казацкая революция стала своего рода *perpetuum mobile*» [Покровский, 1935: 57–63 та ін.].

До релігійного фактору у визріванні Хмельниччини М. Покровський, очевидно, ставився скептично. Фраза: «Врагами православия очень быстро оказывались все, у кого было что взять» [Покровский, 1935: 61] – якнайкраще передає його оцінку релігійних почувань тодішніх українців.

Безпристрасно намагався ставитися М. Покровський до польських правлячих кіл Речі Посполитої. За його висновками, «министры и генералы Речи Посполитой, можно думать, искренно желали быть умеренными». Однак, як вказує історик, сподівання «польского правительства найти среднюю линию среди ... отчаянной борьбы двух крайностей, экономически исключавших друг друга, была полнейшей утопией», і «делали решительный взрыв все неизбежнее». Політика пошуків компромісного замирення породила не лише «*perpetuum mobile*» козацької революції, а й зробила правлячі кола Польщі, за словами М. Покровського, «акушерами истории» [Покровский, 1935: 63–64].

Вчений вказував на вирішальну помилку польської влади – «ординацію» 1638 р. Вона позбавила козацтво не лише адміністративних прав та спровокувала свавілля польської шляхти, а й водночас, поставивши усі категорії козаків у рівні умови, сконсолідувала їх на ґрунті розуміння того, що ««легальная борьба» ... невозможна» [Покровский, 1935: 65–66].

Ще одним фактором, що зумовив успіхи повстання, стали домовленості з кримськими татарами. Історик відзначав, що козацтво починаючи з 1620-х рр. мало досвід співробітництва з Кримською ордою, поступаючи на воєнну службу до місцевих можновладців. Однак, Б. Хмельницький відкрив новий напрям співпраці з татарами. «... никогда раньше крымцы не приходили на Украину бороться за казацкие вольности», – відзначав М. Покровський. При цьому Б. Хмельницький добре розумів у чому полягає інтерес татар, і «За участие татар в игре приходилось платить несколькими десятками тысяч украинской молодёжи, которая пошла на невольничьи рынки Средиземного моря и Малой Азии» [Покровский, 1933: Т. 2: 145; Покровский, 1935: 66–67].

Врешті-решт, «Казацкая буржуазия, в лице Богдана Хмельницкого, подняла знамя восстания против польского феодализма», – пояснював сутність Хмельниччини М. Покровський. Однак, ця «буржуазия» «была в своих лозунгах демократичнее своей социальной сущности», оскільки на певний час підбрала «поспольство». М. Покровський відзначав, що «Казацкая буржуазия» зробила це як і «всякая другая буржуазия» [Покровский, 1935: 52–53].

Вчений констатував, що селянський рух проти польсько-шляхетської влади був автономним по відношенню до дій козацтва, та у часі виступи селянства випереджали Б. Хмельницького і обидві групи повсталі охоплювали різні території. Організаційно селянські і козацькі виступи, на думку М. Покровського, не були пов'язані між собою і мали власних лідерів. На рівні окремих населених пунктів на чолі селянства стояли священнослужителі. «Почти в каждом погроме мы видим в качестве руководителя православного священника», – так писав про це М. Покровський. Були й лідери помітно більшого масштабу – полковники М. Кривоніс та Д. Нечай. А загалом повсталі селяни не мали «социально ничего общего с казачеством» [Покровский, 1935: 62–71]. За такими позиціями вченого – його концепція селянської революції – самодостатньої революційної боротьби селянства, яка відкриває шлях «туземного мужичьего капитализма» – тобто, капіталізму на базі дрібної приватної власності, виток якого, як він вказував, «уходят в XVI столетие» [Покровский, 1924: 8–10]. У змісті відомої праці М. Покровського «Русская история в самом сжатом очерке» сюжет про події в Україні середини XVII ст. фігурує під промовистим заголовком «хлопская революция» [Покровский, 1934: V].

Водночас Богдан Хмельницький, як пише М. Покровський, «руководился ... насущными интересами того класса, который представлял, – буржуазии казацкой и неказацкой» [Покровский, 1935: 71]. Але два самостійних революційних потоки, представлені селянством і козацтвом, вочевидь взаємодіяли між собою. «Хлопское движение ..., – за словами вченого, – было ... использовано Хмельницким». «Восставшие крестьяне ... в глазах казацкого предводителя были бунтовщиками», – стверджував історик, однак «они били поляков». М. Покровський вважав, що Б. Хмельницький добре розумів роль селянського фактора для «успеха политического». Не було проігноровано й міщанство та вище православне духовенство. Покровський, взагалі, стверджував, що релігійні питання – «борьба с унией была ... мещанским делом». Тобто заради міщанських та церковно-православних інтересів Б. Хмельницький звертав на них увагу [Покровский, 1935: 68–70].

Однак, широкий соціальний альянс тримався недовго – до 1649 р. І загалом «Войны Б. Хмельницкого с поляками, – як пише М. Покровський, – резко распадаются на два периода: демократическую, крестьянско-мещанско-казацкую революцию 1648 – 1649 гг. и чисто казацкие

..... кампанії послуючих лет». При цьому історик наполягав, що «Разрыв Богдана с «чернью» служит гранью обоих периодов и ... меткой его наивысшего успеха». Як можна судити з текстів праць історика, поразка під Збаражем зумовила офіційну відмову Б. Хмельницького від боротьби за селянські інтереси. Він погодився на те, щоб «хлопы пахали» [Покровский, 1933: Т. 2: 149–150]. Хоча і потому революційна боротьба усіх соціальних сил в автономному порядку не припинилася, і М. Покровський щодо подальшого періоду говорив про «казацко-крестьянскую революцию» [Покровский, 1934: 61].

Між тим, розрив з «чернью» мав наслідком інтенсифікацію пошуків покровителів за межами України – спочатку «татарского, турецкого, шведского или московского союза», а згодом ставав «неизбежным союз с одной из «великих держав» восточной Европы»: Росії чи Швеції [Покровский, 1935: 67, 71].

М. Покровський незвично, як для сучасної історичної літератури, пояснював міжнародні альянси гетьмана Хмельницького. На основі певного кола документів історик констатував широкий спектр контактів гетьмана із різними країнами: Туреччиною, Угорщиною та Швецією. При цьому до Росії, як він писав, «личные симпатии Хмельницкого и руководящих кругов казачества ... вовсе и не лежали». Водночас значні сподівання гетьман мав до Швеції, і у певні часи «шведский союз был большею реальностью, чем московский». До альянсу з Москвою гетьман прийшов, як зазначав М. Покровський, внаслідок «своего рода «естественного отбора»». Причиною союзу з Росією – стала боязнь консолідації Москви з Варшавою проти Б. Хмельницького. Цю версію історик обстоював не на підставі формальної логіки, а на основі аналізу ряду документів. «Казацкое государство» притягувало до себе втікачів з Росії, що робило його небезпечним, особливо в період, коли «казацкая революция ... была и крестьянской». М. Покровський вказував, що Б. Хмельницькому був об'єктивно потрібний якщо не «московский союз», то «по крайней мере, благожелательный нейтралитет Московского государства». Більш того, проблему можливого альянсу Польщі і Росії проти України, на думку М. Покровського, вирішували й наступники Хмельницького, часом шукаючи на цьому шляху порозуміння з поляками [Покровский, 1935: 72–74].

З боку Російської держави М. Покровський заперечував етнокультурні мотиви у наданні допомоги Україні чи претензіях на її територію. Він писав, що ще за часів Івана III «... московская дипломатия отправлялась не от великорусского национализма». Причину претензій на Україну і Білорусь вчений бачив у тому, «что московский великий князь прямой потомок Владимира Всеволодовича Мономаха, когда-то державшего всю Русскую Землю» [Покровский, 1925: 78–79].

Розглядаючи етнічні аспекти Хмельниччини, М. Покровський не уник і констатації громадянської війни в роки Хмельниччини. На стороні поляків билосся «сколько угодно русских», людей «русской крови и, по большей части, русского языка», – писав М. Покровський. Він вказував, що уся шляхта Волині, Поділля, Галичини і Білорусі виступили проти повсталіх співвітчизників [Покровский, 1935: 72].

Соціальне протистояння козацької старшини, з одного боку, та селянства і козацтва з іншого – також сторінка відносин між співвітчизниками та відносинами з іншими країнами. При цьому, незважаючи на визнання буржуазного характеру Хмельниччини, історик наголошував на невгамовному устремлінні козацтва до набуття прав привілейованої феодальної верстви. М. Покровський не пояснював причини такої трансформації чи верифікації соціальних прагнень «казацкой буржуазии». Однак, виходячи з логіки тексту його праць пов'язано це було із зовнішніми орієнтаціями гетьманської влади, що викликало наслідування певної моделі суспільного ладу, яке, у свою чергу, провокувало неспроможність її утвердження без сторонньої іноземної допомоги. Водночас у констатації феодальних устремлінь козацтва, очевидно, й переоцінка М. Покровським, так би мовити, рівня буржуазної сутності козацької верстви.

Між тим, як би там не було, а історик зазначав, що «Казачи меньше всего желали, чтобы права и вольности войсковые сделались общим достоянием». Водночас і про інтереси союзників – «городской буржуазии» – також подбали, підтримуючи для неї права міського самоврядування [Покровский, 1935: 77–78]. За таких умов селянська революція залишалася поза свого визнання з боку гетьманської влади. При цьому М. Покровський говорить про її вражаючі результати – «Паны были сметены народной революцией ... чисто». Однак, «Казачество, использовав хлопское восстание в борьбе с Польшей, вовсе не собиралось закреплять результаты этого восстания», – підкреслював історик. Силою устремлінь козацтва згадані «Паны» знов «понадобились», і як наслідок «пришлось их завести заново». [Покровский, 1935: 76–77].

Історик вказував, що вже в роки гетьманування Хмельницького з перспективами «мужицкого капитализма» розпочалася цілеспрямована боротьба. А остання одразу стала вимагати зовнішньої допомоги, а з тим і зумовлювала «Постепенное превращение казацкого государства в московскую провинцию ...» [Див.: Покровский, 1935: 71–90]. Щоправда, і втрата

результатів «народної революції», і втрата суверенітету помітно розтягнулися в часі. Але «Казацкая Украина Хмельницкого за сто лет успела превратиться в такую же дворянскую страну, какою было Московское государство XVIII ст.» [Покровский, 1935: 87].

Висновки. Оцінка М. Покровським подій середини XVII ст. в Україні ґрунтується на врахуванні соціально-економічних факторів, що було закономірно зумовлено його теоретико-методологічними переконаннями. За сучасними мірками, наявна недооцінка релігійних передумов та й соціальні наслідки Хмельниччини для селянства у його працях видаються надто скромними. А роль «черни» в успіхах у період до 1649 р. Богдана Хмельницького – перебільшеною, оскільки історик намагався пояснити приголомшливі успіхи повсталых на початку «війни з поляками» та складнощі подальших часів участю народних мас. Помітне й перебільшення буржуазної сутності козацтва. Водночас погляди М. Покровського на події середини XVII ст. – не лише набуток історії історичної науки, не історіографічний релікт. Вони не виглядають архаїчно з огляду на те, що ще 1990-х рр. провідні історики характеризували Хмельниччину як буржуазно-демократичну революцію [Гуржій, 1993: Вип. I: 138], а концепція селянської революції, застосована у її поясненні також відноситься до набутків сучасності [Кондрашин, 2008]. Зрештою, твердження в сучасній авторитетній науковій літературі про те, що «метою боротьби, яка розпочалася в Україні в 1648 р., було: ... ліквідувати модель соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на великому й середньому феодальному землеволодінні, фільварково-панщинній системі господарства, закріпаченому чи феодально залежному селянстві, й утвердити нову, основу якої становила дрібна козацька й селянська власність на землю ..., праця вільної людини», а також про «переростання соціальної боротьби в Селянську війну 1648 – 1652 рр., яка завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин» та провідну «роль у розвитку революції козацтва – стану дрібних землевласників фермерського типу» [Смолій & Степанков, 1998: №3: 6-7, 9] не входить у сувору суперечність з положеннями М. Покровського ні про характер революційності тих подій, ні з його концепцією селянської революції.

Неоднозначність ставлення до Російської держави – також характерна риса нинішнього погляду на міжнародні орієнтації гетьманської адміністрації.

Слід відзначити безпристрасний стиль викладу М. Покровським своїх позицій щодо характеру Хмельниччини. У ньому мало емоцій й, так скажемо, нелінійне, а проблемне висвітлення теми. Вчений намагався бути об'єктивним і максимально точно відобразити умонастрої епохи, світогляд та устремління людей минулого, не прикрасити і не осучаснити історичне минуле. Водночас концепція М. Покровського «демократичної, селянсько-міщансько-козацької революції» – спроба пояснити події середини XVII ст. в Україні з позицій всесвітньоісторичних закономірностей і вмонтувати у загальносвітовий контекст історичного поступу. При цьому вчений відводив «революції Хмельницького на Україні», по суті, першість у просуванні по шляху побудови капіталістичного ладу, відкритті нової епохи в історії людства.

Оцінка М. Покровським подій в Україні середини XVII ст. також виходила з його методологічного підходу «стержнів» історичного поступу. Академік М. Покровський вважав, що визначальною тенденцією у капіталістичній трансформації аграрної економіки східнослов'янських народів є стремління селянства до самостійного ведення господарства на засадах економічної свободи, права власності на землю та результати своєї праці. Однак, спротив цьому з боку поміщицької верхівки зумовив цикл буржуазних за характером селянських революцій, який розпочався в XVI ст. і продовжився в наступні епохи. Серед цих селянських революцій М. Покровський виокремлював і «революцію Хмельницького на Україні».

М. Покровський у 1920-х рр. мав беззастережний авторитет серед громадськості. Тому запропонована М. Покровським концепція мала сильні позиції. Забуття концепції селянської революції, а з тим і «крест'янсько-міщансько-козацької революції 1648 – 1649 гг.» відбулося внаслідок репресій Й. Сталіна проти наукової школи М. Покровського в 1930-х рр., що безпосередньо позначається на позиціях концепції М. Покровського донині.

Подяка. Автор вдячний колегам-історикам та редколегії видання за моральну підтримку запропонованої наукової тематики та опублікування статті.

Фінансування. Автор не одержував фінансування для проведення досліджень з теми статті та її публікації.

Джерела та література:

- Вирський, Д.С.** (2001). Світова економічна система та козацька революція середини XVII ст. *Український селянин: зб. наук. праць*, (3), 103–106.
- Вирський, Д.С.** (2009). Полковник Михайло Криса – малознаний герой / антигерой Козацької революції. *Український історичний журнал*, 5, 65–70.
- Вирський, Д.С.** (2012). Анонімний «Катафалк рицарський» (1650 р.) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.). *Український історичний журнал*, 6, 169–184.

- Гуржій, О.І. (1993). Лівобережне та слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України (друга половина XVII – XVIII ст.). *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*, (1), 136–139.
- Гуржій, О.І. (2021). *Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII – XVIII ст.: соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 128 с.
- Земський, Ю.С., Дуб, С.К. (2016). На службі самодержавства: російська історіографія у формуванні модерної імперської ідеології. *Історичний архів*, 15, 197–204.
- Кондрашин, В. В. (2008). «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин: зб. наук. праць*, (11), 70–74.
- Kornovenko, S. (2018). A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Східноєвропейський історичний вісник*, 7, 104–110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975
- Kornovenko, S., Telvak, V., & Ilnytskyi, V. (2018). Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917 – 1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 4, No 3, 133–141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141>
- Покровский, М.Н. (1921). [Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г.]. *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов*, (1), 40–54.
- Покровский, М. (1924). *Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923 – 1924 гг.* Москва: Красная новь, 223 с.
- Покровский, М.Н. (1925). *Марксизм и особенности исторического развития России: сборник статей 1922 – 1925 гг.* Ленинград: Прибой, 144 с.
- Покровский, М.Н. (1933). *Русская история с древнейших времен* (в 4 т., Т.2). Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 327 с.
- Покровский, М.Н. (1934). *Русская история в самом сжатом очерке* (5-е изд.). Москва: Учпедгиз, 259 с.
- Покровский, М.Н. (1935). *Об Украине. Сборник статей и материалов*. Киев: Соцэкгиз Украины, 168 с.
- Симоненко, Р.Г. (2011). Покровський Михайло Миколайович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка. Т. 8, с. 319.
- Скитиба, І. (2021). Джерела з історії України періоду козацької революції середини XVII ст. *Одинадцяті Богданівські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: зб. наук. праць* (сс. 24–27). Черкаси: Вид. Ю.Чабаненко.
- Смолій В.А., Степанков, В.С. (1998). Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть. *Український історичний журнал*, 2, 3–24; 3, С.3–12.
- Смолій, В.А., Степанков, В.С. (1999). *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Альтернативи, 352 с.
- Яковенко, Н. (1997). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 380 с.
- Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна* (2-ге вид.). Київ: Критика, 472 с.
- Яковенко, Н. (2009). *Наталія Яковенко: Треба усунути плачі над «колоніальним статусом»*. 17.12.2009 [Ел. ресурс]. – Код доступу: <http://web.archive.org/web/20100211094034/http://www.zaxid.net/article/54963/>

Игорь Фарений

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Концепция «демократической, крестьянско-мещанско-казацкой революции 1648 – 1649 гг.» академика Покровского

Аннотация. Цель статьи – раскрыть взгляды известного историка первой трети XX ст. М. Покровского (1868 – 1932) на события середины XVII ст. в Украине. **Методология исследования:** Современная историография утверждает о революционном характере событий середины XVII ст. в Украине. Аналогичные позиции были высказаны в исторической науке еще в начале прошлого века и служат ориентиром для современных исследователей. Однако взгляды М. Покровского на эту проблему не учитываются. Поэтому историко-генетический метод положен в выяснение истоков концепций революционных преобразований в Украине середины XVII ст. По результатам его использования был проведен анализ научного наследия М. Покровского. **Научная новизна** статьи состоит в уяснении взглядов известного историка первой трети XX ст. М. Покровского (1868 – 1932)

на события середины XVII ст. в Украине, ранее специально не изучавшиеся. **Выводы:** События в Украине середины XVII ст. М. Покровский идентифицировал как буржуазную революцию. В качестве буржуазного класса ученый рассматривал казачество, образ жизни которого он считал связанным с товарно-денежными отношениями. Социальные устремления крестьянства Покровский также оценивал как буржуазные. При этом интересы казачества и крестьянства, по версии учёного, были принципиально отличными. Различалась и хронология, территориальная локация и организация казацких и крестьянских выступлений. Но в течении 1648 – 1649 гг. существовал альянс казачества и крестьянства против польско-шляхетской власти. В последующий период казачество взяло курс на превращение своего класса в привилегированное феодальное сословие, противопоставило себя крестьянским массам, и казацкая и крестьянская революции разошлись в направлениях своего развития. Польское правительство, по версии ученого, искало возможности примирения с казачеством, однако попытки оказались неудачными. Союз Богдана Хмельницкого с Россией Покровский объяснял существованием угрозы альянса Польши и России против Украины.

Ключевые слова: М. Покровский, крестьянская революция, казацкая революция, Богдан Хмельницкий, XVII ст.

Igor A. Farenij

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Concept of "Democratic, Peasant-Bourgeois-Cossack Revolution in 1648–1649" of Academician Pokrovskyi

Abstract. The purpose of the article is to reveal the views of the famous historian of the first third of the 20-th century M. Pokrovskyi (1868–1932) on the events of the mid-17th century in Ukraine. **The methodology of the research:** Modern historiography confirms the revolutionary nature of the events of the mid-XVIIth century in Ukraine. Similar positions were expressed in historical science at the beginning of the last century, and serve as a guide for modern researchers. However, M. Pokrovskyi's views on this issue are not taken into account. Therefore, the historical-genetic method is based on elucidating the origins of the concepts of revolutionary change in Ukraine in the mid-XVIIth century. As a result of its use, an analysis of M. Pokrovskyi's scientific heritage was conducted. **The scientific novelty** of the article is to clarify the views of the famous historian of the first third of the 20th century M. Pokrovskyi (1868–1932) on the events of the mid-17th century in Ukraine, which have not been specifically studied before. **Conclusions:** The events in Ukraine in the mid-XVIIth century M. Pokrovskyi identified as a bourgeois revolution. As a bourgeois class, the scholar considered the cossacks, a way of life associated with commodity-money relations. Pokrovskyi also assessed the social aspirations of the peasantry as bourgeois. At the same time, the interests of the cossacks and peasants, according to the scholar's view, were fundamentally different. The chronology, territorial location and organization of the cossack and peasant demonstrations also differed. But during 1648–1649 there was an alliance of cossacks and peasants against the Polish nobility. In the following period, the cossacks set out to transform their class into a privileged feudal state, opposed themselves to the peasant masses, and the cossack and peasant revolutions diverged in the directions of their development. According to the scholar's view, the Polish government was looking for opportunities to reconcile with the cossacks, but attempts were unsuccessful. Pokrovskyi explained Bohdan Khmelnytskyi's alliance with the Russian state by the existence of a threat from the Polish-Russian alliance against Ukraine.

Key words: M. Pokrovskyi, peasant revolution, cossack revolution, Bohdan Khmelnytskyi, XVIIth century.

References:

- Gurzhiy, O.I.** (1993). Livoberezhne ta slobids'ke kozactvo v zagal'nij strukturi feodal'nogo suspil'stva Ukrayiny (druga polovyna XVII–XVIII stolittya) [Left-bank and suburban Cossacks in the general structure of feudal society of Ukraine (second half of the XVIIth – XVIIIth centuries)]. *Ukrayins'ke kozactvo: vytoky, evolyuciya, spadshhyna* (u 3 vypuskax, Vypusk I) – *Ukrainian Cossacks: origins, evolution, heritage, (I)*, 136–139. [in Ukrainian].
- Gurzhiy, O.I.** (2021). *Zaxidna Yevropa ta Get'manshhyna v seredyni XVII–XVIII stolittya: social'no-ekonomichni analogiyi, zakonovirnosti, specyfika* [Western Europe and the Hetmanate in the middle of the XVIIth – XVIIIth centuries: socio-economic analogies, patterns, specifics]. Kyiv: Institute of History in Ukraine of the National Academy of Sciences in Ukraine, 128 p. [in Ukrainian].

-
- Kondrashyn, V.V.** (2008). "Krest`yanskaya revolyuciya v Rossyy. 1902–1922 godov": nauchnyj proekt y nauchnaya koncepciya (predvarytel`nye zametky) ["The Peasant Revolution in Russia. 1902–1922": scientific project and scientific concept (preliminary notes)]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovyx prac` – Ukrainian peasant: Coll. of scientific works*, (1), 70–74. [in Russian].
- Kornovenko, S.** (2018). A peasant component in the transition to the new economic policy (1921). *Schidnoevropeis`kyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*. 7. P.104-110. DOI: 10.24919/2519-058x.7.132975 [in English].
- Kornovenko, S., Telvak, V., & Ilnytskyi, V.** (2018). Evolution of peasant land tenure during the Ukrainian revolution of 1917–1921. *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 4, No 3, 133-141. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-133-141> [in English].
- Pokrovskiy, M.** (1924). *Ocherky russkogo revolyucionnogo dvizheniya XIX – XX vekov [Essays of Russian revolutionary movement during XIX - XX centuries]*. Moscow: Krasnaya virgin soil, 223 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1921). (Doklad na Vtorom Vserossyjskom s`ezde proletkul`tov. 18 noyabrya 1921 goda) [Report at the Second All-Russian Congress of Proletarian Cultural Figures. November 18, 1921]. *Byulleten` Vtorogo Vserossyjskogo s`ezda proletkul`tov – Bulletin of the 2nd All-Russian congress of proletarian culture*, (1), 40-54. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1925). *Marksyzm y osobennosty ystorycheskogo razvytyya Rossyy: sbornyk statej 1922–1925 godov [Marxism and Features of historical development in Russia]*. Leningrad: Surf, 144 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1933). *Russkaya ystoryya s drevnejshyx vremen (v 4 tomax, Tom 2) [Russian history from ancient times] (Vol. 2)*. Moscow: State Socio-Economic Publishing House, 327 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1934). *Russkaya ystoryya v samom szhatom ocherke. Yzdanye 5-e [Russian history in the most concise essay] (5th ed.)*. Moscow: Educational pedagogical publishing house, 259 p. [in Russian].
- Pokrovskiy, M.N.** (1935). *Ob Ukrayne. Sbornyk statej y materialov [About Ukraine. Collection of articles and materials]*. Kyiv: Socio-economical publishing house, 168 p. [in Russian].
- Skytyba, I.** (2021). Dzherela z istoriyi Ukrayiny periodu kozacz`koyi revolyuciyi seredyny XVII stolittya [Sources on the history of Ukraine during the Cossack revolution of the mid-XVIIth century]. *Odynadcyati Bogdanivs`ki chytannya: materialy Vseukrayins`koyi naukovoyi konferenciyi: zbirnyk naukovyx prac` (storinky 24–27) – The eleventh Bogdanivski readings: materials of the All-Ukrainian scientific conference: coll. scient. works (pp. 24–27)*. Cherkasy: Yu.Chabanenko Publishing. [in Ukrainian].
- Smolij, V.A., & Stepankov, V.S.** (1998). Ukrayins`ka nacional`na revolyuciya 1648–1676 rokiv kriz` pryzmu stolit` [Ukrainian national revolution of 1648–1676 through the prism of centuries]. *Ukrains`kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 3–24; 3, 3–12. [in Ukrainian].
- Smolij, V.A., & Stepankov, V.S.** (1999). *Ukrayins`ka nacional`na revolyuciya XVII stolit` (1648-1676 rokiv) [Ukrainian national revolution of the XVIIth century (1648–1676)]*. Kyiv: Alternatives, 352 p. [in Ukrainian].
- Symonenko, R.G.** (2011). Pokrovskiy Mykhailo Mykolayovych. *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny (Tom 8, storinka 319) [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 8, p. 319)*. Kyiv: Scientific opinion. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2001). Svitova ekonomichna systema ta kozacz`ka revolyuciya seredyny XVII stolittya [The world economic system and the Cossack revolution of the mid-XVIIth century]. *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovyx prac` – Ukrainian peasant: Coll. of scientific works*, (3), 103–106. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2009). Polkovnyk Myxajlo Krysa – maloznanyj geroj / antygeroj Kozacz`koyi revolyuciyi [Colonel Mykhailo Krysa is a little-known hero / antihero of the Cossack Revolution]. *Ukrains`kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 65-70. [in Ukrainian].
- Vyrskiy, D.S.** (2012). Anonimnyj "Katafalk rycers`kyj" (1650 roku) pro pochatok Kozacz`koyi revolyuciyi (kampaniya 1648 roku) [Anonymous "Knight's hearse" (1650) about the beginning of the Cossack revolution (campaign of 1648)]. *Ukrains`kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 169–184. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (1997). *Narys istoriyi Ukrayiny z najdavnishyx chasiv do kincy XVIII stolittya [Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the XVIIIth century]*. Kyiv: Genesis, 380 p. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2008). *Ukrayins`ka shlyaxta z kincy XIV – do seredyny XVII stolittya. Volyn` i Central`na Ukrayina. Vydannya druge [Ukrainian nobility from the end of the XIVth to the middle of the XVIIth century. Volyn and Central Ukraine] (2th ed.)*. Kyiv: Critique, 472 p. [in Ukrainian].
- Yakovenko, N.** (2009). *Nataliya Yakovenko: Treba usunuty plachi nad "kolonial`nym statusom". 17.12.2009 [Natalia Yakovenko: We need to stop crying over "colonial status". 17.12.2009] [El.*

resource]. – Access code: <http://web.archive.org/web/20100211094034/http://www.zaxid.net/article/54963/> [in Ukrainian].

Zemskyi, Y.S., & Dub, S.K. (2016). Na sluzhbi samodержavstva: rosijs`ka istoriografiya u formuvanni modernoyi impers`koyi ideologiyi [In the service of the autocracy: Russian historiography in the formation of modern imperial ideology]. *Istorychnyj arxiv – Historical Archive*, 15, 197–204. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 09.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.02.2022 р.

Тарас Батюк

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tatyuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-1506-2019>

Мирон Кордуба та Михайло Грушевський: спроба реконструкції інтелектуальних взаємин на зламі XIX-XX століть

Анотація. Метою статті є реконструкція інтелектуальних взаємин М. Кордуби та М. Грушевського, що мали важливий вплив на поступ української історіографії кінця XIX – початку XX ст. **Методологія дослідження** спирається на традиційне для історіографічних праць поєднання принципів (історизму й об'єктивності) і методів (загальнонаукових та спеціально-історичних) наукової праці. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного відтворення творчих контактів М. Кордуби та М. Грушевського протягом 1894-1914 рр. **Висновки.** Інтелектуальні взаємини М. Грушевського та М. Кордуби були надзвичайно насиченими протягом кінця XIX – початку XX ст. Тон цьому своєрідному діалогу задавав, зрозуміло, львівський професор, який став справжнім наставником для початкуючого вченого на шляху оволодіння секретами історичного фаху. Так, саме під керівництвом М. Грушевського М. Кордуба виробляє власну дослідницьку культуру; за його ініціативи та сприяння формував навички наукового рецензента та археографа. Зрештою, під впливом інтелектуальної харизми вчителя молодий учений зростає як свідомий своїх завдань український інтелігент. Втім, демократична постава М. Грушевського у спілкуванні з молоддю уможливила й певні зворотні інтелектуальні впливи. Вони, приміром, позначилися на намаганні М. Кордуби звернути вчителю увагу на евристичні можливості методологічних моделей, що їх пропонувала тогочасна історіографічна мода. Підсумком такого інтелектуального взаємозбагачення та фахової кооперації стала динамічна модернізація української гуманістики на початку XX ст., в якій досліджувані нами історики брали найактивнішу участь.

Ключові слова: М. Кордуба, М. Грушевський, інтелектуальні взаємини, львівська історична школа.

Постановка проблеми. В сучасній кордубіані ім'я Михайла Грушевського згадується доволі часто при реконструкції численних сюжетів інтелектуальної біографії визначного галицького дослідника. Зрештою, початок такої традиції до певної міри поклав сам М. Кордуба, котрий у багатьох текстах дослідницького та, особливо, мемуарного характеру, писав про чималий вплив на своє світосприйняття харизми творця львівської історичної школи. На жаль, подальша кордубознавча історіографія фактично облюбувала лише один дослідницький сюжет, хоча розлога джерельна база уможливлювала реконструкцію значного ширшого кола проблем. Йдеться про багаторазове та всебічне опрацювання проблеми грушевськознавчих студій М. Кордуби. Не відкидаючи важливість з'ясування цього аспекту рецептивної історіографії, відзначимо, що він фактично затулює інші важливі дослідницькі перспективи. У нашій статті хочемо привернути увагу колег до багатомірної проблеми впливу М. Грушевського на становлення та формування Кордуби-інтелектуала. При цьому ми зосередимося на періоді їхніх найбільш інтенсивних контактів протягом 1894-1914 рр.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база нашого дослідження містить різнопланові тексти. Найбільш інформативним джерелом для нас виступає взаємне листування М. Кордуби та М. Грушевського, опубліковане на взірцевому археографічному рівні Олегом Купчинським [Купчинський, 2016]. Надзвичайно корисними, у розрізі завдань нашого дослідження, є також численні грушевськознавчі праці М. Кордуби, сповнені чималою кількістю мемуарних сюжетів. Зрештою, згадаємо про низку опублікованих ділових документів, наприклад, каталог студентів М. Грушевського філософського факультету Львівського університету [Тельвак, 2021].

Проблематики інтелектуальних контактів М. Кордуби та М. Грушевського у тій чи іншій мірі торкалися більшість дослідників його творчості. Втім, як згадувалося вище, така увага здебільшого фокусувалася на рецептивному аспекті проблеми, тобто на грушевськіані галицького історика. Найбільше досліджуваного нами питання торкалися у своїх працях Олег

Піх [Піх, 2012 : 10-18], Віталій і Вікторія Тельваки [Тельвак & Тельвак, 2018] та Юрій Поліщук [Поліщук, 2019 : 130-155]. Чимало на цю тему йдеться у монографії про львівську історичну школу М. Грушевського Віталія Тельвака і Василя Педича [Тельвак & Педич, 2016 : 54-142]. Втім, згадані дослідники фокусувалися здебільшого на внеску М. Кордуби до осмислення феномену автора «Історії України-Руси», оминаючи увагою інтелектуальні взаємини вчителя та учня. Цим і зумовлена актуальність теми нашої розвідки.

Метою статті є реконструкція інтелектуальних взаємин М. Кордуби та М. Грушевського, що мали важливий вплив на поступ української історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Про М. Грушевського М. Кордуба дізнався, вочевидь, задовго до їхнього особистого знайомства. А вже вступивши до Львівського університету в 1893 р. молодий історик, подібно до інших галицьких українців, добре знав про оголошений конкурс на заміщення вакантної посади професора другої кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на історію Східної Європи, що по суті мала бути першою в анналах нашої культури університетською кафедрою історії України. Знав він також, що вибрана з професорів філософського факультету комісія віддала перевагу М. Грушевському, якого цісар і затвердив своїм рескриптом у квітні 1894 р. Відтоді українська студіююча молодь Львова з нетерпінням очікувала на приїзд найкращого вихованця київської школи Володимира Антоновича, щоб під його керівництвом фахово вивчати рідне минуле, адже до того часу українська історія як самостійний курс не викладалася. Як засвідчили подальші події, подібні очікування мав і М. Кордуба.

Особисто молодого професора та його майбутнього вихованця доля звела восени 1894 р. в оселі Олександра та Євгенії Барвінських, що її племінником і був М. Кордуба. Про цю знакову для себе подію 17 жовтня 1894 р. історик в деталях згадував через багато років: «Перше враження особи зовсім не відповідало образу, який витворився в моїй уяві. Низький, худощавий, з незвичайно буйною бородою, Грушевський з виду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівському терені. Мене представили професорови як його майбутнього ученика та вже сам титул «товаришу», з яким він до мене звернувся, звучав для мене з уст університетського професора непривично й бентежив мене» [Кордуба, 1916 : 795].

Приїзд М. Грушевського до Львова став визначною подією в інтелектуальному житті галицького краю. Історик вважався амбасадором Наддніпрянської України, що прибув з важливою місією модернізації всіх сфер культурного життя наддністрянської громади. З особливим завзяттям на появу М. Грушевського відреагувала молодь, слушно вважаючи, що він у першу чергу приїхав заради неї. М. Кордуба так передав цей піднесений настрій: «На виклади Грушевського записалося все, що причислялося до українства на університеті, отже не тільки студенти філософського факультету різних груп, але й правники й теологи – і йому прийшлося викладати у найбільшій залі» [Кордуба, 1916 : 795].

Подібно до інших своїх колег по Львівському університету, початкуючий історик також записався на всі предмети, що їх запропонував новоприбулий професор. Як свідчить деканатський каталог, М. Кордуба в 1894-1895 навчальному році відвідував лекції з таких предметів, як «Історія Русі, період давній», «Історія устрою і побут Великого Новгороду» та «Історіографія руська, період давній» [Тельвак, 2021 : 197-264]. Крім лекційних курсів, за тогочасними стандартами історичної освіти, молодий історик приймав участь у роботі наукового семінару М. Грушевського, який отримав назву «Історичні вправи» [Тельвак, 2016].

М. Кордуба надзвичайно рефлексивно поставився до викладів М. Грушевського, залишивши нам цікаві враження. Так, найбільше до смаку йому припала феноменальна ерудиція вчителя, особливо його глибока ознайомленість з російською історіографією, представники якої найбільше цікавилися українознавчою проблематикою. «Відкриттям Америки було для нас цитування цілої маси творів із російської історичної літератури, про існування яких ми досі не мали нагоди дізнатися, бо багату російську літературу й польські професори й управа університетської бібліотеки зовсім ігнорували, – писав початкуючий історик. – Тлом цілого першого курсу викладів було основне обговорення цілого норманського питання з повним науковим апаратом і ми всі відразу стали завзятими антинорманістами» [Кордуба, 1916 : 795].

Разом із тим, М. Кордуба вказував на певні недоліки лекцій М. Грушевського, що полягали у відмові від модної тоді театральності на викладах, коли професор риторичними прийомами намагався захопити свою аудиторію. Галицький історик згадував: «Викладав [М. Грушевський] строго річево, може дещо засухо. Говорив дуже бистро, ні на хвилину не зупиняючися, і ті споміж нас, слухачів, які записували його виклади, попадали часто в розпуку, не могли поспіти за професором» [Кордуба, 1916 : 795]. Незважаючи на цю специфіку, М. Кордуба зумів достосуватися до вчительової викладацької манери, свідченням чого були відмінні оцінки, котрі він отримав на іспитах.

Широкі знання молодого професора та його демократична постава у спілкуванні зі студентами, приєднали М. Грушевському чимале коло симпатиків, котрі продовжували вивчення секретів рідного минулого і поза університетськими стінами. До такого ближчого кола вихованців, запрошених львівським професором до неформального професійного спілкування у вільний час, потрапив і М. Кордуба [Тельвак & Педич, 2016 : 54-83]. Ці зустрічі, названі самим М. Грушевським *privatissima* (тобто приватні студії), мали чималий вплив на фахове становлення молодого історика, подібно, зрештою, як і на його колег. Присутній на таких неформальних зібраннях М. Кордуба згадував, що на них «виголошувалися та обговорювалися реферати про найновіші наукові публікації, дрібніші комунікати, причинки та більш обширні праці, котрі Грушевський після виправлення поміщав до «Записок» або у відділі рецензій, або в «Miscellaneach», або врешті серед статей» [Korduba, 1935 : 404]. Як знаємо, згадані *privatissima* стали важливою інституційною підставою львівської історичної школи М. Грушевського, одним із найбільш помітних представників якої став і М. Кордуба [Telvak, & Pedych & Telvak, 2021]. Про його приналежність до власної школи згадав у «Автобіографії» 1906 р. сам її творець: «[...] Ідучи в хронологічному порядку, були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крипякевич й ин.» [Грушевський, 1992 : 204].

Плакаючи наукову зміну, М. Грушевський найбільше уваги приділяв формуванню наукової культури студіюючої молоді. Насамперед, він наголошував на потребі аргументованої критичності до численних історіографічних новацій, котрими була багата тогочасна доба пізнього позитивізму. Такий урок довелося засвоїти і самому М. Кордубі. Це відбулося, за його спогадами, на одному із засідань студентського історичного гуртка, на якому початкуючий історик реферував модні тоді концепції. «Бажаючи заімпонувати товаришам, – згадував М. Кордуба, – я зробив у відчиті великий ужиток із начитаних теорій і розгромив історію в прах. Зовсім несподівано прийшов на відчит і Грушевський і забрав слово в дискусії. Замість знищити мене за репродукцію нахапаних без розбору й відповідного перетравлення теорій [...] висловив вдовolenне, що такі питання між нами обговорюються, бо від вияснення тих справ мусить залежати цілий дальший напрям і метода історичних дослідів. Потім проаналізував вихідну точку матеріалістичного й позитивістичного світогляду та, признаючи за ними деяке усраведливлення, виказав односторонні переборщення [...]. Говорив довго [...]. А що головне, – вернув мені захитану віру в солідність історичної науки» [Кордуба, 1916 : 796].

Провчившись два курси у Львові, восени 1895 р. М. Кордуба продовжив історичні студії у Віденському університеті, що було типовою у ті часи освітньою практикою. Відтоді розпочалося інтенсивне епістолярне спілкування галицького історика зі своїм учителем, яке тривало майже до останніх років життя останнього. Завдяки цим листам ми маємо унікальну можливість простежити особливості інтелектуальних взаємин двох діячів. У перші роки, тобто до переїзду М. Кордуби до Чернівців у 1900 р., в епістолярію виразно домінувала історіографічна проблематика.

Так, можемо з упевненістю говорити, що саме М. Грушевський надалі, хоча й був далеко від учня, значною мірою визначав коло його наукових інтересів. Зокрема, саме у спілкуванні з М. Грушевським М. Кордуба сформулював тему своєї докторської дисертації «Історія і відносини в Галицькому князівстві до половини XIII ст.». І хоча формальним керівником роботи був знаний австрійський медієвіст Макс Бюдінгер, чимало фахових порад галицький історик отримав від львівського вчителя. Ба більше, листи виразно вказують на те, що саме М. Грушевський допомагав відшліфувати молодому колезі науковий стиль. Так редагуючи на його прохання черговий рукопис, львівський професор дає такі фахові поради: «Що до Вашої статті [...], то користнійше було б зробити вказівки на конкретних прикладах, але не знаю чи побачу Вас по приїзді, то скажу: а) брак прозорости, важкий спосіб викладу: при виясненні якоїсь тези не вирізняє головну аргументацію і виводи від гадок вступних, побічних, першорядні аргументи не виставлені наперед в порівнянні з другорядними; в) трактується більш натяками, ніби річ загально відому, не дається повного і докладного представлення, а висовуються пункти суперечні або неясні, з того може вийти замість висліду цілої справи – «деякі уваги». Пишучи, Ви повинні уважати перед собою читача, що нічого про сю справу не знає, і Ви позбуваючи які небудь посторонні питання натяками, не можете позбувати так і питання [головні]; с) з цієї ж причини найбільш важні тексти, особливо де має вагу інтерпретація така чи інша, треба наводити (?) [...] – се потрібно для легшого орієнтування. Сі точки я підносив і хоч тепер острійше їх витикаю в місці, се для яснішого зрозуміння. Зверніть увагу на се надалі» [Купчинський, 2016 : 108].

Також зі згаданого взаємного листування ми дізнаємося, що під безпосереднім впливом М. Грушевського відбувалося становлення М. Кордуби як наукового рецензента. Саме львівський професор, що був довголітнім редактором найбільш авторитетного у той час

українознавчого видання «Записки НТШ», давав молодому колезі завдання з критичної оцінки біжучої україністики. Про це надзвичайно цікаво згадував сам М. Кордуба: «Нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довіря в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ин. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або іншу точку зору й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18-20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у «Записках»» [Кордуба, 1916 : 795].

Високо оцінивши перші рецензії М. Кордуби на українознавчі праці, редактор «Записок НТШ» звернувся до учня з відповідальною пропозицією готувати щорічні огляди новинок західноєвропейської історіографії. Цю роботу М. Грушевський, бажаючи підтримати фінансово незасібного учня, оплачував за вищим тарифом і нерідко значними авансами [Купчинський, 2016 : 115]. Відзначимо, що завдяки М. Грушевському наукова критика стала творчою пасією для М. Кордуби на все життя. Його захоплення новим професійним амплу передають слова з листа до вчителя: «Роботи дальшої в відділі рецензійнім підіймуся радо, яку лиш Високоповажний Пан Професор визначать, бо працю для спільного добра вважаю найкращою ціллю життя» [Купчинський, 2016 : 93]. М. Грушевський всіляко підтримував такий ідеалістичний запал молодшого колеги, відповідаючи: «Тішуся Вашою охотою до роботи».

Поряд із критико-бібліографічними зацікавленнями, М. Грушевський також значною мірою вплинув на формування Кордуби-археографа. Йдеться про те, що створивши в 1895 р. Археографічну комісію НТШ, львівський професор поставив перед нею надзвичайно амбітні завдання з пошуку, критичного опрацювання та видання документів, що мали уможливити створення академічної історії України. Реалізація цих завдань передбачала колективну працю, до якої М. Грушевський насамперед залучив вихованців своєї школи, втім, і М. Кордубу [Владага, 2012]. Для нього львівський професор визначив найбільш важливу з громадського і складну з наукового погляду добу Хмельниччини. У підсумку М. Кордуба видав солідний том документів, який став правдивою окрасою археографічної серії «Жерела до історії України-Руси» [Поліщук, 2019 : 130-155].

Як відомо, М. Кордубі не вдалося знайти працю у наукових інституціях Відня і він був змушений шукати можливість вчителювання на українських землях. В результаті пошуків роботи історик опинився у Чернівцях, де став професором місцевої утравістичної (двомовної) гімназії. Втім, нові обов'язки виявилися не до смаку молодому вченому, адже практично не залишали часу для науки. М. Кордуба так змалював обтяжливість свого педагогічного навантаження в листі до вчителя: «Я маю 24 годин тижнево. З того 13 фільольогічних. Тепер заслаб один з наших товаришів, професор Шпойнарівський, тяжко захорував і взяв відпустку на довший час. Через се й дістав нових 5 годин тижнево і то фільольогічних і маю тепер крім сего 5 пак зошитів що тижня до поправи» [Купчинський, 2016 : 177]. Втім, М. Грушевський, як досвідчений психолог і мудрий наставник, закликав учня не опускати рук і працювати за будь-якої можливості. Закликаючи М. Кордубу до оптимізму, львівський професор наголошував: «Не падайте духом. Скиньте пиху з серця й серед рутинних обставин і перешкодів старайтеся бути культурним робітником. Се можливо» [Купчинський, 2016 : 127].

Про неабияку емоційну близькість М. Грушевського до М. Кордуби говорить той промовистий факт, що львівський професор намагався не лише плекати фахові компетенції свого учня, але й виховувати його як свідомого своїх завдань громадянина. Для прикладу наведемо реакцію М. Грушевського на чутки про легковажну поведінку М. Кордуби у Відні та витрачання ним на розваги отриманих від НТШ коштів. У листі до учня старший колега пише: «А тепер я мушу ще виповнити один дуже прикрий обов'язок щодо Вас. Мені кілька разів по повороті довелось чути, що Ви маєте репутацію гуляки, що вічно пропадаєте по ресторанах [...] etc. Я не вірю відразу того рода поголокам, але вже саме істнованне їх міні дуже прикро. Ви розуміється можете міні відповіти, що до того нема діла, але думаю – не зробіте сього. Ви належали до невеликого числа моїх справжніх учеників, за котрих я завсіди памятав і по зможі опікувався і сподівався пожитку для нашої бідної суспільности Тож міні було б прикро махнути на Вас рукою» [Купчинський, 2016 : 133]. Далі львівський професор змальовує колезі власний ідеал українського вченого: «[...] Робота наукова завсіди вимагає певного аскетизму від чоловіка, і хто занадто пильнує кнайпи не може бути солідним робітником, відданим праці й народним інтересам, яких вимагає Русь. Знаю, що Відень звичайно пожирає наші руські сили й перетворює їх в безплідних циників, але від Вас я сподівався й сподіваюся більшої сили спротивлення. Коли всі мої страхи за Вас безосновні, тим ліпше. Можу лише жадати, щоб вони ніколи не мали основи!». Свій лист учений завершує наголошенням на важливості формування

цілком відвертих взаємин: «У всякім разі скажете мині в відповідь щирю правду!» [Купчинський, 2016 : 133-134]. Цікаво, що така прямолінійність М. Грушевського була сприйнята М. Кордубою як знак особливо дружнього ставлення. Відповідаючи на щойно згаданий лист, він зазначив: «Ви дали справді доказ, ще один більше, прихильності, коли написали мені про се» [Купчинський, 2016 : 135]. Відвзаємнюючи відвертість учителя, М. Кордуба докладно змалював йому своє напівголодне віденське життя.

Насамкінець, для повноти нашої реконструкції відзначимо, що не тільки М. Грушевський у досліджуваній час впливав на свого вихованця, але й молодий історик наважувався давати іменитому колезі корисні фахові поради та навіть полемізувати з ним. Для прикладу задаємо рецензію М. Кордуби на перший том «Історії України-Руси», яка вийшла на шпальтах авторитетного у наукових колах часопису «Věstník Slovanských Starožytosti». Відзначимо, що це була перша в тогочасній науці ґрунтовна спроба критичного аналізу головної праці М. Грушевського. В цьому критичному відгуку М. Кордуба, серед іншого, закинув автору недооцінювання тогочасних теоретичних новинок і порадив глибше запізнатися з їхніми евристичними можливостями. Так, погодившись із М. Грушевським щодо бідності джерел для повної реконструкції української історії раннього середньовіччя, він відзначив, що «звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим[іром] Лямпрехт у своїй історії Німеччини» [Кордуба, 1899 : 67]. З інших же критичних відгуків М. Кордуби на вчителеві праці можна зробити висновки про поступовий відхід галицького історика від антинорманізму наставника та визнання більшої слушності аргументів його опонентів у питанні ґенези давньоруської державності.

Висновки. Як засвідчив наведений матеріал, інтелектуальні взаємини М. Грушевського та М. Кордуби були надзвичайно насиченими протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тон цьому своєрідному діалогу задавав, зрозуміло, львівський професор, який став справжнім наставником для початкуючого вченого на шляху оволодіння секретами історичного фаху. Так, саме під керівництвом М. Грушевського М. Кордуба виробляв власну дослідницьку культуру; за його ініціативи та сприяння формував навички наукового рецензента та археографа. Зрештою, під впливом інтелектуальної харизми вчителя молодий учений зростав як свідомий своїх завдань український інтелігент. Втім, демократична постава М. Грушевського у спілкуванні з молоддю уможливила й певні зворотні інтелектуальні впливи. Вони, приміром, позначилися на намаганні М. Кордуби звернути вчителеву увагу на евристичні можливості методологічних моделей, що їх пропонувала тогочасна історіографічна мода. Підсумком такого інтелектуального взаємозбагачення та фахової кооперації стала динамічна модернізація української гуманістики на початку ХХ ст., в якій досліджувані нами історики брали найактивнішу участь. Насамкінець відзначимо, що проведене дослідження актуалізує реконструкцію взаємин М. Грушевського та М. Кордуби протягом наступного міжвоєнного двадцятиліття.

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Владига, О.** (2012). Михайло Грушевський – голова Археографічної комісії НТШ. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XVI. С. 283-294.
- Грушевський, М.** (1992). Автобіографія, 1906. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. К.: Веселка. С. 197-213.
- Кордуба, М.** (1899). Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т.1. *Věstník Slovanských Starožytosti*. Svazek III. S. 65-68.
- Кордуба, М.** (1916). Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини). *Вісник СВУ*. Ч. 128. С. 795-796.
- Купчинський, О.**, упор. (2016). *Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби*. Львів. 424 с.
- Піх, О.** (2012). *Мирон Кордуба (1876–1947)*. Львів. 72 с.
- Поліщук, Ю. А.** (2019). *Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець*. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко. 274 с.
- Тельвак, В.** (2016). «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Випуск 19/20. С. 313-322.
- Тельвак, В. В. & Тельвак, В. П.** (2018). Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Випуск 42. С. 118-142.
- Тельвак, В. & Педич, В.** (2016). *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів: Світ. 440 с.

Тельвак, В. (2021). Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Випуск 3. С. 197-264.

Korduba, M. (1935). Michał Hruszewskýj jako uczoney. Wspomnienia. *Przegląd Historyczny*. № XII. S. 389-406.

Telvak, V. & Pedych, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. Vol. 20. P. 239–261.

Тарас Батюк

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Мирон Кордуба и Михаил Грушевский:
попытка реконструкции интеллектуальных отношений на рубеже XIX-XX веков**

Аннотация. Целью статьи является реконструкция интеллектуальных отношений М. Кордубы и М. Грушевского, которые имели важное влияние на развитие украинской историографии конца XIX – начала XX в. **Методология исследования** опирается на традиционное для историографических работ сочетание принципов (историзма и объективности) и методов (общенаучных и специально исторических) научного труда. **Научная новизна** статьи состоит в попытке комплексной реконструкции творческих контактов М. Кордубы и М. Грушевского на протяжении 1894-1914 гг. **Выводы.** Интеллектуальные отношения М. Грушевского и М. Кордубы были чрезвычайно насыщенными на протяжении конца XIX – начала XX в. Тон этому своеобразному диалогу задавал, разумеется, львовский профессор, ставший настоящим наставником для начинающего ученого на пути овладения секретами исторической профессии. Так, именно под руководством М. Грушевского М. Кордуба формировал собственную исследовательскую культуру; при его инициативе и содействии формировал навыки научного рецензента и археографа. В конце концов, под влиянием интеллектуальной харизмы учителя молодой ученый рос как сознательный украинский интеллигент. Впрочем, демократический тон М. Грушевского в общении с молодежью сделал возможным и определенные обратные интеллектуальные влияния. Они, например, сказались на попытке М. Кордубы обратить внимание учителя на эвристические возможности методологических моделей, которые предлагала тогдашняя историографическая мода. Итогом такого интеллектуального взаимообогащения и профессиональной кооперации стала динамичная модернизация украинской гуманистики в начале XX ст., в которой исследуемые нами историки принимали самое активное участие.

Ключевые слова: М. Кордуба, М. Грушевский, интеллектуальные отношения, львовская историческая школа.

Taras V. Batiuk

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

**Myron Korduba and Mykhailo Hrushevsky:
an Attempt to Reconstruct Intellectual Relations At the Turn of the 19 – 20-th Centuries**

Abstract. The article aims to reconstruct the intellectual relations between M. Korduba and M. Hrushevsky, which had an important influence on Ukrainian historiography of the late XIX - early XX centuries. **The research methodology** is based on traditional principles (historicism and objectivity) and general and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article is an attempt to comprehensively reproduce the creative contacts of M. Korduba and M. Hrushevsky during 1894-1914. **Conclusions.** The intellectual relations between M. Hrushevsky and M. Korduba were highly intense during the end of the XIX - the beginning of the XX century. The tone of this dialogue was set, of course, by a Lviv professor who became a real mentor for a novice scientist and helped him master the secrets of the historical profession. Thus, under M. Hrushevsky's leadership, M. Kordub developed his own research culture. Hrushevsky's initiative and assistance helped him form the skills of a scientific reviewer and archeographer. After all, under the influence of the intellectual charisma of the teacher, the young scientist became a Ukrainian intellectual, aware of his tasks before him. However, the democratic attitude of M. Hrushevsky in communication with young people allowed some reverse intellectual influences. They, for example, affected the efforts of M. Korduba to draw teachers' attention to the heuristic possibilities of

.....
methodological models offered by the historiographical fashion of the time. The result of such intellectual mutual enrichment and professional cooperation was the dynamic modernization of Ukrainian humanities in the early twentieth century. The historians under study in this article took the most active part.

Key words: M. Korduba, M. Hrushevsky, intellectual relations, Lviv historical school.

References:

- Hrushevskiy, M.** (1992). Avtobiohrafiiia, 1906 [Autobiography, 1906]. *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho – The Great Ukrainian: Materials on the life and work of M. S. Hrushevskiy*. K.: Veselka. S. 197-213. [in Ukrainian]
- Korduba, M.** (1899). Hrushevskiy Mykhailo. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 1 [Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Russia. Vol. 1]. *Věstnik Slovanských Starožytosti*. Svazek III. S. 65-68. [in Ukrainian]
- Korduba, M.** (1916). Pryzid prof. Hrushevskoho do Lvova (osobysti spomyny) [Arrival of prof. Hrushevsky to Lviv (personal memories)]. *Visnyk SVU – Bulletin of SVU*. Ch. 128. S. 795-796. [in Ukrainian]
- Korduba, M. (1935)**. Michał Hruszewskýj jako uczony. Wspomnienia [Mykhailo Hrushevskiy as a scientist. Memories]. *Przegląd Historyczny*. № XII. S. 389-406. [in Polish]
- Kupchynskiy, O., comp.** (2016). *Vzaiemne lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Myrona Korduby [Correspondence between Mykhailo Hrushevsky and Myron Korduba]*. Lviv, 424 p. [in Ukrainian]
- Pikh, O.** (2012). *Myron Korduba (1876–1947)*. Lviv. 72 s. [in Ukrainian]
- Polishchuk, Yu. A.** (2019). *Myron Korduba yak istoriohraf, arkheohraf i dzhereloznavets [Myron Korduba as a historian, archeographer and source researcher]*. Cherkasy : Vyd. Yu. Chabanenko. 274 s. [in Ukrainian]
- Telvak, V. & Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. Vol. 20. P. 239–261. [in English]
- Telvak, V. & Pedych, V.** (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho [Mykhailo Hrushevsky Lviv Historical School]*. Lviv: Svit, 440 s. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2016). «Istorychni vpravy» Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: spoba rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevsky's "Historical Exercises" at Lviv University: An Attempt at Reconstruction]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia – Ukrainian Archaeographic Yearbook. New series*. Vypusk 19/20. S. 313-322. [in Ukrainian]
- Telvak, V.** (2021). Studenty Mykhaila Hrushevskoho na filosofskomu fakulteti Lvivskoho universytetu (za dekanatskym katalohom) [Students of Mykhailo Hrushevsky at the Faculty of Philosophy of Lviv University (according to the dean's office catalog)]. *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela – Mykhailo Hrushevsky. Studies and sources*. Vyp. 3. S. 197-264. [in Ukrainian]
- Telvak, V. V. & Telvak, V. P.** (2018). Mykhailo Hrushevskiy v istoriohrafichnii spadshchyni Myrona Korduby [Mykhailo Hrushevsky in the historiographical heritage of Myron Korduba]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia «Istoriia» – Problems of the humanities. History Series*. Vypusk 42. S. 118-142. [in Ukrainian]
- Vladyha, O.** (2012). Mykhailo Hrushevskiy – holova Arkheohrafichnoi komisii NTSh [Mykhailo Hrushevsky is the chairman of the Archaeological Commission of the NTSh]. *Drohobyttskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Regional Studies*. Vyp. XVI. S. 283-294. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 12.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.02.2022 р.

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2215>

ResearcherID: M-7241-2016 (<http://www.researcherid.com/rid/M-7241-2016>)

Другий Зимовий похід Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу розвитку знань, узагальнення, кількісний, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення в сучасній вітчизняній історіографії історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р., з'ясовано концептуальні підходи та прийоми, що використовувались сучасними вітчизняними фахівцями з метою наукової реконструкції цієї героїчної сторінки національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність України. **Висновки.** Аналіз історіографічного доробку сучасних українських істориків засвідчив, що ними було чимало зроблено для вивчення досліджуваної теми. Залучивши до наукового обігу раніше закриті архівні матеріали, як вітчизняні, так і зарубіжні, у тісній співпраці із закордонними колегами, науковці незалежної України відкинули ненаукові, політично заангажовані висновки радянської історіографії про Другий Зимовий похід як зрежисовану іноземними імперіалістами авантюру української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, спрямовану на повалення в Україні робітничо-селянської влади, повернення її до рук буржуазії та поміщиків. Були усунуті певні недоліки української зарубіжної історіографії з даної проблеми, серед яких неточності, слабка джерельна основа, помітний мемуарний відтінок при висвітленні багатьох епізодів даного походу. Вітчизняні фахівці чітко довели, що Другий Зимовий похід був героїчною спробою інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР спільно з повсталим українським народом відновити незалежну українську державність. Показано, що Цивільне керування Партизансько-Повстанського Штабу здійснило серйозну організаційну роботу, спрямовану на підготовку відновлення влади УНР, але низка об'єктивних та суб'єктивних факторів зумовили поразку рейду, що негативно відбилась на подальшій долі національно-визвольної боротьби українського народу. Разом з тим, здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що попри чималі досягнення вітчизняних істориків у вивченні даної теми, не всі її аспекти отримали всебічне висвітлення. Низка з них потребує подальшого наукового аналізу та інтерпретації, що потребує суттєвого розширення і оновлення джерельної бази.

Ключові слова: сучасна вітчизняна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Постановка проблеми. Важливим чинником відродження України є пробудження національної свідомості українського народу. Адже лише національно свідомий, патріотично налаштований громадянин здатний до невтомної праці, спрямованої на подальшу розбудову незалежної Української держави, її захист від посягань зовнішніх ворогів. Це завдання є особливо важливим в сучасних умовах, коли відбувається збройна та інформаційна агресія Російської федерації проти України, яка поставила під загрозу національний суверенітет і територіальна цілісність нашої держави. Серед комплексу завдань, спрямованих на патріотичне виховання українського народу, передусім його молодого покоління, важливе місце посідає пропаганда героїчних сторінок боротьби українців за українську державність. Однією з таких сторінок є масштабна повстансько-визвольна кампанія Армії УНР доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., яка розпочалась більш як 100 років тому – 25 жовтня 1921 р. і увійшла в історію під назвою Другий Зимовий похід (інша її назва – Листопадовий рейд). Він мав за мету скоординувати повстанські дії в окупованій більшовиками Україні, повалити радянський режим і відродити владу УНР в Україні. Але через низку складних і несприятливих обставин похід закінчився трагічно – підняти загальноукраїнське збройне повстання не вдалося, а 359 вояків Волинської групи були розстріляні більшовиками біля містечка Базар. Проте виявлені

учасниками Листопадового рейду героїзм і самопожертва в ім'я відродження української державності, їх патріотизм і любов до України назавжди залишилися взірцем виконання обов'язку перед народом і державою.

Така героїчна сторінка військової історії українського народу як Другий Зимовий похід завжди викликала значний інтерес сучасних вітчизняних дослідників. Написана низка наукових праць – статті, колективні та індивідуальні монографії, дисертаційні дослідження. Проте, попри значне просування у вивченні цієї теми вітчизняними фахівцями, не всі її аспекти досліджені рівноцінно. Існують різні концептуальні підходи до висвітлення обставин підготовки рейду, етапів його розгортання, причин поразки. Мають місце розходження фактологічного плану – стосовно чисельності учасників походу, стану збройного оснащення усіх трьох повстанчих груп, певних епізодів бойових дій, їх конкретних дат. Неоднозначними є оцінки ключових постатей Листопадового рейду.

Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, їх сучасного прочитання на основі принципу об'єктивності та історизму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У вітчизняній історіографії на сьогодні відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок сучасних українських істориків, присвячений Другому Зимовому походу. Правда, окремі дослідники, робили певні спроби узагальнити дослідження вітчизняних фахівців з даної проблеми. Але їх висновки часто були досить стислими і фрагментарними [Павленко, 1999 : 16; Файзулін, 2008а : 6, Дмитрієва, 2015 : 201], подекуди набуваючи анотаційного характеру, до того ж містячи суперечливі висновки [Натикач, Ковальчук, 2006 : 34, 35]. Деякі дослідники таборової проблематики взагалі ігнорували цю героїчну сторінку еміграційного періоду Армії УНР, попри того, що сама назва їх праць до цього зобов'язувала [Таравська, 2019].

Але варто звернути увагу на одну з останніх наукових розвідок історіографічного плану, присвячену таборовій проблематиці, а саме статтю І. Срібняка [Срібняк, 2019b]. Для нас, зокрема, важливим є ґрунтовний аналіз та висновок її автора щодо рівня дослідження цієї проблеми М. Павленком, тим паче, що низка аспектів, які досліджував М. Павленко, прямо чи побічно торкались історії Листопадового рейду 1921 р. І. Срібняк віддав належне науковим зусиллям даного автора, відзначивши, що його монографія є важливим кроком у вивченні історії таборового періоду Армії УНР. Разом з тим, у статті І. Срібняка зроблено слушний висновок про те, що на сьогодні згадувана книга М. Павленка вже жодним чином не відповідає сучасному рівню досліджень таборової проблематики [Срібняк, 2019b : 203–204].

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Виклад основного матеріалу. З моменту здобуття Україною незалежності у 1991 р. розпочався якісно новий етап у дослідженні багатьох аспектів військової історії українського народу, в т.ч. і такої її героїчної сторінки як Другий Зимовий похід. Вітчизняні історики отримали не лише доступ до раніше заборонених архівних матеріалів та праць закордонних істориків, а й можливість історіописання, не озираючись на вказівки партійних органів.

Слід наголосити, що після певного періоду накопичення і узагальнення фактологічного матеріалу, його осмислення з нових методологічних позицій, вже з середини 90-х рр. ХХ ст. з'являються праці, у яких висвітлюється історія Листопадового рейду. Серед них – спогади учасників рейду, а також наукові розвідки, підручники, у яких події Другого Зимового походу розглядаються в рамках більш широкого кола порушених питань.

Починаючи з другої половини 90-х рр. ХХ ст., проблеми військової історії УНР активно досліджує І. Срібняк. У 1997 р. дослідник видрукував монографію «Обеззброєна, але не скорена». У ній, з використанням широкого кола нових архівних матеріалів, інших джерел, в рамках аналізу багатогранної діяльності Партизансько-Повстанського Штабу як національного центру протибільшовицького руху опору, стисло розглянуто й етапи підготовки Другого Зимового походу, його хід та наслідки. Автор уточнив деякі цифрові дані, які стосувались чисельності повстанських груп у структурі УПА, а також їх склад. Зокрема, він зазначає, що Волинська група за своїм складом була власне не бойовою згуртованою одиницею, а представляла собою «згорнуті апарати і штаби кількох частин, зокрема Київської дивізії, Управління цивільного керування, штабу II Повстанської групи, які мали становити собою кістяк справжньої армії» [Срібняк, 1997а : 101]. Автор робить висновок, що з огляду на недостатню підготовленість походу з військової точки зору, він не міг принести тих результатів, на які розраховувало командування ППШ – підняти Всеукраїнське повстання в Україні [Срібняк, 1997а : 102].

Важливою віхою у дослідженні Листопадового рейду стала кандидатська дисертація П. Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр.», у якій цій події відведено окремий розділ. Окрім спогадів колишніх учасників рейду, автор використовує й матеріали радянських архівів, які стали доступними після краху СРСР. Це дозволило досліднику більш детально висвітлити етапи підготовки походу, чітко сформулювати завдання кожної з

повстанських груп. З'явилися нові прізвища учасників походу, яких не було у працях попередніх авторів. При цьому П. Стегній відверто написав, що при формуванні Повстанської Армії принципу добровільності дотримувались не завжди [Стегній, 2000 : 159].

Висвітлюючи детально перебіг Листопадового рейду, П. Стегній, як й інші дослідники, прагне з'ясувати причини, які призвели до його краху. Проте, чітких відповідей на це питання автор у дисертації не дає. Подекуди превалюють припущення, деякі висновки позначені декларативністю, робляться на підставі лише спогадів колишніх учасників рейду, які часто висловлювали з конкретних аспектів походу протилежні думки.

Недостатньо аргументованими, на нашу думку, є твердження автора про надмірні політичні амбіції Ю Тютюнника, його прагнення захопити владу в Україні. Саме ці амбіції, пише автор, «штовхнули більш 1,5 тис. вояків на дійсно, як назвав його О. Вишнівський, «самогубний рейд». У якості аргументу П. Стегній посилається на наявність у складі Волинської групи великого обозу і великої кількості цивільних людей, які мали закріпити владу Ю. Тютюнника [Стегній, 2000 : 161].

Зрозуміло, є певні підстави звинувачувати ген. Ю. Тютюнника у надмірному честолюбстві і самовпевненості, що призвело до серйозних тактичних помилок. Адже він виступив у похід без врахування ані стратегічної ситуації в Україні, яка різко змінилася на осінь 1921 р., ані готовності самої УПА з точки зору матеріальної забезпеченості до такого виступу. Але це, на нашу думку, не є підставою звинувачувати його у прагненні за будь-яку ціну захопити владу в Україні. Слабким у цьому плані є аргумент про наявність у його обозі цивільних чиновників з різних сфер державного управління. Адже успішне звільнення українських земель від більшовиків повинно було супроводжуватись організацією нової влади на місцях, яка покінчить з анархією, забезпечить ефективне функціонування економічної сфери, розв'язання важливих соціальних проблем на місцях, а за умови успішного завершення всієї акції – буде основою для створення управлінської вертикалі по всій країні.

Дисертація П. Стегнія, попри вищеназвані певні недоліки, була важливим внеском у вивчення Листопадового рейду. Вона актуалізувала дану проблему, спричинила дискусії з багатьох питань наступними вітчизняними істориками. Зокрема, до розгляду спірних питань, пов'язаних з рейдом, активно підключається С. Литвин. У монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» (2001 р.) він наводить низку документів, які, на його думку, спростовують твердження деяких дослідників про непоінформованість Головного Отамана щодо подій Другого Зимового походу, заперечують звинувачення на адресу Ю. Тютюнника у тому, що він нібито прагнув використати похід для захоплення влади в Україні [Литвин, 2001 : 422 – 433].

Віднайдені С. Литвином у архівах України нові документи дозволили йому не лише відтворити перебіг Листопадового рейду, а й акцентувати додаткову увагу на окремих причинах його поразки. Одна з них – шкідлива діяльність більшовицької агентури, якій вдалося укорінитися не лише у ППШ, а й у близькому оточенні С. Петлюри. Завдяки цьому, радянська сторона мала повну інформацію про приготування і всі плани походу, структуру військ, матеріальні й людські ресурси УПА [Литвин, 2001 : с. 436].

С. Литвин погоджується з точкою зору як українських зарубіжних, так і вітчизняних істориків, й щодо наявності низки об'єктивних чинників, які призвели до поразки Листопадового рейду [Литвин, 2001 : 438]. Водночас, досить спірною, на нашу думку, є теза автора про тактику більшовиків щодо нейтралізації відділів Ю. Тютюнника та М. Палія, які готувались до походу в Україну. Він вважає, що більшовики могли зосередити значну кількість своїх військ на запланованих до переходу ділянках кордону і тим самим не допустити прориву УПА на територію УСРР. «Але вони, пише С. Литвин, – обрали тактику заманювання похідних груп у пастку та нанесення нищівного удару, чим і досягли своєї мети...» [Литвин, 2001 : 436]. Проте В. Солдатенко, аналізуючи вищеназану працю С. Литвина, заперечив, що більшовики вдалися до тактики заманювання повстанського війська в Україну з метою його розгрому. На його думку, шукаючи причини поразки рейду, потрібно, перш за все, звернути увагу на рівень його організаційно-технічної підготовки [Солдатенко, 2007 : 543]. Виходячи з цих позицій, В. Солдатенко аналізує вжиті С. Петлюрою важливі кроки для забезпечення успіху рейду в Україну. На підставі вивчення низки документів дослідник дійшов, на наш погляд, цілком правомірних висновків: зазначені кроки не могли забезпечити успіх рейду. «Починати реорганізацію армії в дні, коли її треба кидати в бій – на такі кроки зважиться мало який військовий діяч: такі справи за кілька днів не робляться. А відрядження досвідчених бойових генералів для виконання означених завдань – взагалі важко кваліфікувати з погляду воєнно-політичного моменту» [Солдатенко, 2007 : 544].

У середині першого десятиріччя ХХІ ст. вітчизняні історики продовжують дослідження історії Листопадового рейду, свідченням чого є поява нових публікацій. Зокрема, слід назвати монографію В. Савченка «Дванадцять війн за Україну», а також монографію «Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд». У праці В. Савченка події Листопадового рейду розглядаються в

окремому розділі «Мала війна» 1921 року. Петлюрівські повстанці». Проте, більша частина розділу присвячена підготовці до рейду, висвітленню повстанського руху в Україні весною та восени 1921 р. Зокрема, автор, використовуючи нові архівні документи, склав таблицю, яка дає чітку уяву про райони дислокації загонів повстанців, прізвища отаманів, які очолювали ці загони, кількість повстанців, політичну спрямованість цих загонів [Савченко, 2006 : 392–396]. Але сам рейд у праці висвітлюється досить стисло, висновки про його наслідки та причини поразки суттєвих новацій не містять.

Щодо монографії «Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд» за редакцією О. Веремійчика, то вона була укладена за матеріалами кількох книг, виданих раніше, а саме – праць В. Вериги, Б. Лепкого, Б. Тимошенка, Р. Коваля, ін. авторів. Оскільки нові джерела у монографії практично відсутні, у ній в основному детально викладаються вже відомі події Листопадового рейду. Але позитивним моментом даної праці є те, що у ній акцентується увага на тих аспектах історії походу, які суперечливо трактуються в сучасній вітчизняній історіографії. Зокрема, автор торкається обіцянки поляків озброїти чотири дивізії української армії й пропустити їх в Україну в «слухний час», складних взаємовідносин С. Петлюри та Ю. Тютюнника, обставин розстрілу 359 українських вояків під м. Базар тощо [Веремійчик, 2006 : 21, 22, 105]. Відповіді на ці дискусійні питання у монографії досить стислі, але їх постановка зумовила подальші творчі пошуки аргументованих відповідей на них вітчизняних істориків.

Активізації досліджень історії Листопадового рейду на початку XXI ст. сприяла, перш за все, подальша публікація документальних джерел, які стосуються цієї події. В першу чергу, варто звернути увагу на документальні публікації М. Ковальчука. Зокрема, у 2006 р. він повернувся до такого історичного джерела з історії рейду, як доповідь начальника штабу Повстанської Армії полковника Ю. Отмарштейна Головному Отаману С. Петлюри про підсумки повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Потреба у такому кроці пояснюється тим, що першодрук праці, здійснений редакцією «Літопису Червоної Калини» у 1930 р., був неповним, без кількох останніх сторінок. Пошукова праця М. Ковальчука дозволила йому віднайти в польському архіві повнотекстовий оригінал доповіді і опублікувати його. Відсутні у першодруці аркуші якраз містили висновки полковника про хиби в організації Листопадового рейду, які потрібно врахувати на майбутнє [Ковальчук, 2006а : 67–77].

Робота у польських архівах дозволила М. Ковальчуку видрукувати у 2006 р. ще одну документальну розробку, яка містила раніше невідомі 8 листів С. Петлюри до Ю. Тютюнника за період з червня по жовтень 1921 р. [Ковальчук, 2006b : 56–66]. Зокрема, у листах є чимало нової інформації про підготовку Другого Зимового походу, вона дозволяє більш предметно розглянути ті аспекти проблеми, які не мають в історичній літературі однозначного трактування. Серед них – стратегія походу, поінформованість Головного Отамана про його підготовку, шляхи встановлення та зміцнення української влади на звільнених від більшовиків територіях, взаємини С. Петлюри з керівником ППШ ген. Ю. Тютюнником, який очолив похід, та ін. Важливим в цьому плані є лист № 8 С. Петлюри до Ю. Тютюнника, датований жовтнем 1921 р. У ньому Головний Отаман, повідомляючи генерала про ухвалу наради Президії Ради Міністрів та представництва Армії УНР від 28 серпня 1921 р., дає вказівку розпочати реалізацію плану Всеукраїнського антибільшовицького повстання, чітко формулює його завдання. Текст листа також свідчить, що С. Петлюра тримав в полі зору підготовку походу, знав і візував необхідні для цього документи, вимагав від ген. Ю. Тютюнника їх виконання, а, отже, твердження деяких істориків про певну відстороненість Головного Отамана від організації походу, його слабку поінформованість про цей процес, є безпідставними [Ковальчук, 2006b : 62, 63].

Цей та інші листи С. Петлюри, наведені М. Ковальчуком, спростовують, на наш погляд, й досить поширене твердження про те, що Ю. Тютюнник взяв з собою в обоз цивільних спеціалістів з різних ділянок державного життя лише з метою встановлення і закріплення особистої влади в Україні. Вони засвідчують, що питання організації влади на звільнених від більшовизму територіях були важливою складовою плану Всеукраїнського збройного повстання, до їх підготовки залучались різні відомства Державного Центру УНР в екзилі. Даний висновок підтверджують матеріали й інших документальних видань. Так, у 2007 р. А. Кентій частково опублікував матеріали слідчої справи, заведеної більшовицькими спецслужбами на вісьмох осіб, що належали до керівного складу Повстанської Армії. Поряд з іншими матеріалами публікація містила важливу інформацію щодо участі цивільного керівництва у Другому Зимовому поході [Кентій, 2007 : 124–134].

В цьому аспекті варто також виділити ґрунтовну розробку В. Василенка (2008 р.), написану за документами Галузевого державного архіву служби безпеки України. Важливим аспектом його роботи є характеристика розроблених напередодні Листопадового рейду керівниками Цивільного керування ППШ близько 10 наказів та інструкцій, які мали регулювати тимчасову діяльність повстанської влади в Україні [Василенко, 2008 : 158–163].

Всебічно проаналізувавши вищеназвані документи, В. Василенко наголошує, що вони «засвідчують проведення ЦК ППШ серйозної організаційної роботи, спрямованої на підготовку відновлення влади УНР [Василенко, 2008 : 163].

Серед важливих документальних розробок, присвячених Другому Зимовому походу, слід назвати й публікацію В. Власенка «Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 – 1923 рр.)». Вона містить низку документів, які проливають світло на деякі аспекти підготовки і виступу Бессарабської групи, яка відповідно до плану рейду повинна була виступити першою. Група ж виступила лише 18 – 19 листопада 1921 р., тобто вже після розгрому основних сил. Вітчизняні історики в переважній більшості висловлюють лише припущення щодо причин такого розвитку подій. Серед них – протистояння між С. Петлюрою та Ю. Тютюнником, перешкодження виступу з боку румунського керівництва, яке боялось спровокувати на відповідні дії більшовицьку сторону. Проте, наведені у публікації В. Власенка документи свідчать, що є й інші причини запізненого виступу Бессарабської групи, його невдачі. Серед них – слабка організаційна робота Штабу Південної групи військ, низький фаховий рівень багатьох його співробітників, слабка фінансова дисципліна тощо [Власенко, 2008 : 147 – 153].

Деякі матеріали щодо Листопадового рейду містить й збірник «Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали» (2008 р.). Зокрема, це доповідь таємного співробітника «Закордоту», також пояснювальна записка колишнього сотника УНР Нестеренка, завербованого українськими чекістами, які засвідчили, що нехтування конспірацією, слабка робота контррозвідки ППШ дозволили більшовицьким спецслужбам контролювати процес підготовки рейду, здійснити низку заходів, які в значній мірі звели його результати нанівець. Крім того, обидва документи свідчать про наявність певного політичного протистояння між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, що виявилось і в процесі підготовчої роботи до рейду. Так, таємний агент ЧК у повідомленні від 21 червня 1921 р. зазначає, що спочатку С. Петлюра взагалі хотів особисто замість Ю. Тютюнника очолити всю компанію по підготовці і здійсненню рейду [Бажан, Власенко, Кентій, 2008 : 104]. В свою чергу, сотник О. Нестеренко не тільки підтверджує факт суперництва між С. Петлюрою і Ю. Тютюнником, а й пояснює, з яких, на його думку, мотивів вони розходились. Петлюра, вважав Тютюнник, попав під вплив командуючого армією генерала Омеляновича-Павленка, який, спираючись на підтримку більшості офіцерів, відверто виступав за союз із Скоропадським і Петрушевичем – ставлениками української буржуазії. Такий союз Тютюнник вважав смертельно небезпечним для справи боротьби з Радянською владою. Але, пише Нестеренко, «усвідомлюючи, що рух повстанських сил на Україну повинен очолюватись Петлюрою, Тютюнник сказав, що «я їх обох терплю, усвідомлюючи на теперішній час цю необхідність» [Бажан, Власенко, Кентій, 2008 : 99].

Поява низки документальних видань, опрацювання матеріалів спецфондів, які після отримання Україною незалежності були частково відкриті для дослідників, зумовили появу присвячених Листопадовому рейду досліджень, здійснених на дисертаційному рівні. У 2005 р. Т. Плазовою була захищена кандидатська дисертація, окремий (четвертий) розділ якої був присвячений безпосередньому перебігу Другого Зимового походу. Запровадивши в науковий обіг низку нових архівних документів, Т. Плазова уточнила хронологію деяких подій під час підготовки і проведення рейду. Проте, її висновки щодо причин провалу рейду не несуть суттєвої новизни. Вони скоріше є узагальненою квінтесенцією поглядів на цю проблему, висловлених її попередніми вітчизняними дослідниками – О. Рубльовим та О. Реєнтом, І. Срібняком, П. Стегнієм та ін. Відчувається брак джерел з історії Листопадового рейду, які були запроваджені у науковий обіг лише у наступні роки.

Разом з тим, заслуговує на увагу висновок автора щодо наслідків поразки рейду для екзильного уряду УНР. У дисертації справедливо зазначається, що, з одного боку, «катастрофа Листопадового рейду завдала дошкульного удару по еміграційних структурах УНР, змусила їх у найближчому майбутньому докорінно переглянути стратегію своєї подальшої боротьби». А з іншого – «культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром у листопаді 1921 р., став важливим чинником ідейного згуртування української еміграції, символом нескореності нації у її змаганнях за незалежність» [Плазова, 2005 : 20].

У 2004 р. С. Боганом була захищена кандидатська дисертація «Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках». Перебіг бойових дій Бессарабської групи в цій губернії, як складової частини Листопадового рейду 1921 р., дослідник коротко розглядає в рамках четвертого розділу дисертації. Він відзначає, що два відділи групи вступили в запеклі бої з радянськими військами після її переходу українсько-румунського кордону в районі Тирасполя, але змушені були відступити на територію Румунії. У роботі окремо не аналізується причини невдачі виступу Бессарабської групи, але автор вважає позитивним той факт, що командири груп зуміли зберегти значну частину ввіреного їм особового складу [Боган, 2004 : 13]. На нашу думку, таке твердження є досить сумнівним, оскільки в Румунію повернулось лише 85 із 187 вояків групи (45%). До того ж, як свідчить історик Я. Файзулін, в покарання за участь у наступі на

Тирасполь відділу Й. Пшонника за рішенням Надзвичайної трійки Одеської губчека був проведений публічний розстріл десятків повстанців в низці сіл та в Тирасполі [Файзулін, 2011b : 382].

Сам Я. Файзулін у 2008 р. захистив кандидатську дисертацію, яка є комплексним дослідженням Другого Зимового походу [2008a]. Автором до аналізу було залучено низку нових архівних документів, що дозволило більш глибоко висвітлити питання, пов'язані з підготовкою рейду і Всеукраїнського антибільшовицького повстання. Дослідник уточнив низку бойових епізодів під час Листопадового рейду, зробив об'єктивні висновки щодо причин поразки рейду, його наслідків для подальшої національно-визвольної боротьби українського народу. Пізніше Я. Файзулін спільно з В. Скальським, використовуючи як матеріали дисертації, так і нововіднайдени документи з колишніх радянських архівів, підготували публікацію «Герелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР», у якій уточнили деякі аспекти підготовки цього походу. Зокрема, авторами було доведено, що протягом 1921 р. в Україні діяло 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів, у лавах яких перебувало близько 40 тис. чоловік [Файзулін, Скальський, 2008 : 13]. Це свідчило про масштабність партизанського руху на окупованих українських землях, а отже, і про сприятливі можливості для успішного здійснення загального антибільшовицького повстання, але ними ППШ як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, не зумів скористатися.

Після захисту вищеназваних дисертацій інтенсивність наукових досліджень Другого Зимового походу знижується, але не припиняється. Протягом 2009 – 2021 рр. вийшла певна кількість публікацій, які, як правило, торкаються окремих аспектів історії рейду, або її ключових персоналій. Узагальнені праці (переважно статті) друкуються в основному до ювілейних дат. Так, 19 листопада 2011 р. у школі села Базар Житомирської області, біля якого у 1921 р. було розстріляно 359 українських вояків, відбулась науково-практична конференція «Пам'ять про героїв – священна», присвячена останньому героїчному чині українських вояків. Чотири доповіді, виголошені на ній, були згодом надруковані у фаховому виданні з української історії. Зокрема, комплексний аналіз воєнно-політичних обставин Другого Зимового походу здійснив у своїй доповіді проф. С. Литвин. Автор супроводжував свій виступ демонстрацією мапи рейду, світлинами із зображенням козаків та старшин, що брали у ньому участь. За змістом доповідь значною мірою повторює основні ідеї, викладені автором у своїх більш ранніх працях – монографії «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана», окремих статтях. Але важливим моментом його доповіді є констатація того факту, що деякі аспекти Листопадового рейду і до сьогодні суперечливо трактуються в сучасній вітчизняній історіографії. Серед них – питання про відповідальність Ю. Тютюнника за поразку рейду. С. Литвин не заперечує загальновідомих прорахунків, яких припустився генерал у підготовці рейду, погоджується з висновками вітчизняних фахівців й про надмірну амбітність, честолюбство, самовпевненість Ю. Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки при підготовці походу [Литвин, 2011b : с. 21–22]. Проте, дослідник, спираючись на чітко викладені у статті військово-політичні обставини підготовки і проведення рейду, дійшов обґрунтованого, на наш погляд, висновку про те, що вищеназвані закиди на адресу Ю. Тютюнника хоча і є небезпідставними, але не були визначальними для негативних підсумків рейду [Литвин, 2011b : 22].

Певною мірою із виступом С. Литвина на конференції перегукується й доповідь В. Кучера «Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду». Аналізуючи причини невдачі походу Волинської групи, дослідник, вважає що Ю. Тютюнник, окрім інших, припустився ще одного прорахунку, а саме: не прислухався до думки полковника Отмарштейна, командирів обох бригад групи, які радили отаману не зупинятися на відпочинок у селі Малі Миньки Овруцького повіту, а пройти ще 10 кілометрів та переправитися через річку Уж і там зникнути у болотистій місцевості. Зупинка у Малих Миньках, пише В. Кучер, «була серйозною помилкою генерала Ю. Тютюнника, яка призвела у подальшому до поразки Листопадового рейду» [Кучер, 2011 : 39].

Своєрідним підсумком обговорення багатьох питань Листопадового рейду на конференції стала доповідь Я. Файзуліна «Історичні джерела про Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки» [Файзулін, 2011c : 42–48]. Він не лише підвів певні підсумки дослідження Листопадового рейду у сучасній вітчизняній історіографії, а й здійснив ґрунтовний аналіз наявних в Україні історичних джерел для його подальшого вивчення. На підставі аналізу Я. Файзулін дійшов висновку про те, що історія Другого Зимового походу має під собою широкую джерельну базу, репрезентовану опублікованими документами, архівними матеріалами, мемуарними джерелами і періодичною пресою. Водночас, дослідник звертає увагу на низку проблем, які постають перед вітчизняними істориками на дослідницькій ниві: розпорошеність архівних документів, некомплектність газет, суб'єктивізм спогадів і газетних публікацій. «Все це, – правомірно наголошує він, – вимагає від дослідників належної професійної підготовки, володіння методологією опрацювання різних видів джерел, вміння застосовувати комплексний підхід і критичний аналіз історичних джерел» [Файзулін, 2011c : 48].

У подальшому Я. Файзулін продовжив дослідження історії Листопадового рейду, підготувавши у 2011 р. статтю, присвячену участі Бессарабської повстанської групи у цьому рейді. Стаття відрізняється ґрунтовним аналізом етапів підготовки та конкретних епізодів участі Бессарабської групи у Листопадовому рейді 1921 р. Цього досягнуто за рахунок залучення автором нових архівних документів, в першу чергу, архівно-кримінальних справ, які були відкриті більшовицькими органами держбезпеки проти учасників національно-визвольного повстанського руху 20-х рр. ХХ ст. Звертаючись знову до причин поразки повстання на Півдні України, Я. Файзулін вважає, що головною серед них є відверто слабка робота штабу Бессарабської групи на чолі з ген. Гулим-Гуленком по її підготовці до виступу. Штаб групи, зазначає автор, не лише із запізненням взявся за формування власне своїх збройних структур, а й не виконав й інше, тісно пов'язане з попереднім завданням, – організувати на закріпленій за ним території глибоко законспіровану підпільну мережу, сформувати за кордоном чисельні повстанські групи, які після виступу Бессарабського відділу мали прилучитися до Всеукраїнського збройного повстання. «Як наслідок, – пише Я. Файзулін, – провести масштабний антибільшовицький виступ не вдалося» [Файзулін, 2011b : 384].

У 2018 р. до питання про підготовку та участь Бессарабської групи у Другому зимовому поході у 2018 р. знову повернувся вітчизняний дослідник таборового періоду Армії УНР І. Срібняк, який спільно з М. Палієнко підготував статтю з цієї проблеми. Автори залучили низку нових документів, які зберігаються в Національній установі ім. Оссолінських у Вроцлаві (Польща), що дозволило глибше прояснити певні аспекти проблеми. Важливим моментом, на нашу думку, є певне зміщення акцентів в позитивну сторону в оцінці діяльності командувача Південної групи полковника А. Гулого-Гуленка, оскільки подекуди окремі дослідники покладали виключно на нього значну відповідальність за невдалий перебіг рейду групи. Між тим, автори статті, спираючись на нововіднайдені архівні документи, показали, що Головний отаман С. Петлюра високо цінував внесок полковника у боротьбу за відновлення державності України. Зокрема, за поход в запілля ворога взимку-навесні 1921 р. «серед дуже тяжких обставин, за персональну бойову хоробрість і організаційно-державні заслуги в справі організації повстання» С. Петлюра нагородив полковника А. Гулого-Гуленка «рангою генерал-хорунжого армії УНР з старшинством з часу переходу р. Збруч» [Срібняк, Палієнко, 2018 : 261]. Дослідники, фактично заперечили висновки Я. Файзуліна про те, що Гулий-Гуленко в переддень виступу Бессарабської групи не організував на закріпленій за ним території глибоко законспіровану підпільну мережу. Навпаки, пишуть автори, нові архівні документи свідчать, що полковник А. Гулий-Гуленко, готуючись до рейду в Україну, доклав значних зусиль для створення ефективної підпільної інфраструктури, встановлення сталого контакту з підпільними повстанськими організаціями та партизанськими загонами на півдні України. Зрештою, завдяки діяльності ППШ, зусиллям В. Гулого-Гуленка, інших старшин, наголошують автори, «у 1921 р. практична вся територія Південно-Західної України була просякнута уенерівським підпіллям» [Срібняк, Палієнко, 2018 : 263]. Проаналізувавши підсумки рейду Бессарабської групи, автори статті чітко визначили низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які завадили їй виконати поставлені перед нею завдання в повному обсязі [Срібняк, Палієнко, 2018 : 266].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що вітчизняні фахівці приділили значну увагу вивченню історії останнього героїчного чину Армії УНР, що перебувала у таборах для інтернованих у Польщі та Румунії – Другого Зимового походу. Значно збагатилась джерельна база дослідження, що дало можливість чітко сформулювати завдання, які ставились перед учасниками походу, змалювати його загальний перебіг, участь кожної Повстанської групи в бойових діях, визначити причини, які призвели до поразки рейду. Були відкинуті як ненаукові, політично вмотивовані висновки радянської історіографії про Листопадовий рейд як спробу української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, підтримуваної іноземними імперіалістами, повалити в Україні владу робітників і селян, знову повернути її до рук буржуазії і поміщиків. Доведено, що виступивши у героїчний похід, Армія УНР прагнула підняти Всенародне українське повстання і спільно з патріотами повалити антинародну більшовицьку владу, відновити українську державність.

Разом з тим, аналіз наукової літератури, присвяченої Другому Зимовому поході, свідчить, що попри значну історіографію, ще не всі аспекти, навіть фактичні, цієї непересічної події в історії героїчної боротьби українського народу висвітлені всебічно. У працях вітчизняних істориків продовжують зберігатись певні розходження щодо чисельності повстанських відділів, які мали виступити у похід, строків їх комплектування, структури. Це стосується й деяких епізодів бойових дій під час походу, зокрема, причин невдачі Волинської групи при штурмі Коростеня, обставин оточення Волинської групи під Малими Миньками, що завершилась трагедією під Базаром. Потребують подальшого дослідження й такі аспекти, як причини несвоечасного виступу Бессарабської групи у похід, факти зловживань у фінансовій сфері керівниками Штабу Південної групи. Так остаточно і не з'ясовані причини вбивства активного

учасника Другого Зимового походу, його начальника Штабу полковника Ю. Отмарштейна. В частині публікацій спостерігається певна ідеалізація, надмірна «романтизація» та «героїзація» Другого Зимового походу.

Таким чином, для вітчизняних дослідників Другого Зимового походу є ще чимале поле для наукового пошуку, а отже, можливість представити у всій повноті цей останній героїчний і одночасно трагічний акорд історії боротьби УНР за власну незалежність.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Боган, С. М.** (2004). *Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Одеса, 20 с.
- Василенко, В.** (2008). Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД*, Київ, 1–2 (30–31), С. 150–154.
- Веремійчик, О.** (упоряд.). (2006). *Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 248 с.
- Власенко, В.** (2008). Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919 – 1923 рр.). *Пам'ятки: археографічний щорічник*, 8, С. 129–160.
- Дмітрієва, Я. А.** (2015). Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 44(2), С. 200–203.
- Кентій, І. В.** (2008). До історії Листопадового рейду 1921 р. частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в Україну (документи ЦДАГО України про долю групи учасників рейду). *Архіви України*, 3–4 (261), С. 124–134.
- Ковальчук, М.** (упоряд.). (2006а). Доповідь начальника полкового Повстанчого штабу УНР полковника Ю. Отмарштейна Головному отаманові про рейд української повстанчої армії проти більшовиків у листопаді 1921 р. *Військово-історичний альманах*. Київ: Центральний музей збройних сил України, 2 (13). С. 67–79.
- Ковальчук, М.** (2006б). «На вас покладається обов'язок підняти та скерувати загальне повстання українського народу». Невідомі листи С. Петлюри до Ю. Тютюнника (червень – жовтень 1921 р.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 13, С. 56–66.
- Кучер, В.** (2011). Юрій Тютюнник на чолі Листопадового рейду. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 32–41.
- Литвин, С.** (2001а). *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 640 с.
- Литвин, С.** (2011б). Воєнно-політичні обставини Другого Зимового походу Армії УНР. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 7–23.
- Лозицький, В. С., Бажан, О. В., Власенко, С. І., & Кентій, А. В.** (упоряд.). (2008). *Українська політична еміграція 1919 – 1945: Документи і матеріали*. Київ: Парламентське видавництво, 928 с.
- Натикач, П., & Ковальчук, І.** (2006). Історіографія Другого зимового походу. *Шляхами творення української державності: боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках (до 85-річчя Другого Зимового Походу)*: матеріали регіональної науково-практичної конференції (сс. 32–36). Житомир.
- Павленко, М. І.** (1999). *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 352 с.
- Плазова, Т. І.** (2005). *Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920 – 1921)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – Військова історія). Львів, 20 с.
- Савченко, В. А.** (2006). Дванадцять війн за Україну. Харків: Фолио, 415 с.
- Солдатенко, В.** (2007). *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ: Світогляд, 621 с.
- Срібняк, І., & Палієнко, М.** (2018). Уенерівська конспірація в Бессарабії: створення підпільних структур та їх організаційно-бойова діяльність на півдні України (1921 р.). *Русин*, 3 (53), С. 254–274.
- Срібняк, І.** (1997а). Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). Київ – Філадельфія: Вид-во імені Олени Теліги, 187 с.
- Срібняк, І.** (2019б). Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні» історіографічного доробку польських та українських істориків за останню чверть століття. Ред.

I. Спібняк. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (сс. 200–212). Warszawa-Toruń.

Стегній, П. А. (2000). Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Кременчук, 230 с.

Таравська, Я. (2019). Українська військова еміграція в Чехословаччині, Румунії та балканських країнах (1921–1939 рр.): історіографічний нарис. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość* (сс. 229–233). Warszawa-Toruń.

Файзулін, Я., & Скальський, В. (2008). *Перелогі Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 40 с.

Файзулін, Я. М. (2008а). *Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 років* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 – Українознавство). Київ, 16 с.

Файзулін, Я. (2011b). Бессарабська повстанська група в Другому Зимовому поході Армії УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 6, С. 367–388.

Файзулін, Я. (2011с). Історичні джерела про Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки. *Воєнна історія*, 5 (59), С. 42–50.

Николай Стопчак

Винницький торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університета

доктор історических наук, професор (Україна)

Второй Зимний поход Армии УНР: современная отечественная историография

Аннотация. *Целью статьи является комплексный анализ историографического наследия современных украинских историков, касающегося истории Второго Зимнего похода Армии УНР в 1921 г. Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности и системности. При решении поставленных задач использованы общенаучные и специальные методы исследования: историографического анализа и синтеза развития знаний, обобщения, количественный, историко-сравнительный, хронологический, ретроспективный и др. Научная новизна работы заключается в комплексном анализе состояния изучения в современной отечественной историографии истории Второго Зимнего похода Армии УНР в 1921 г., выяснены концептуальные подходы и приемы, которые использовались современными отечественными историками с целью научной реконструкции этой героической страницы национально-освободительной борьбы украинского народа за государственную независимость Украины. Выводы.* Анализ историографического наследия современных украинских историков засвидетельствовал, что ими было немало сделано для изучения исследуемой темы. Включив в научный оборот ранее закрытые архивные материалы, как отечественные, так и зарубежные, в тесном сотрудничестве с историками из других европейских стран, ученые независимой Украины отбросили как научно несостоятельные и политически заангажированные выводы советской историографии о Втором Зимнем походе как организованной иностранными империалистами авантюре украинской буржуазно-националистической контрреволюции, направленной на свержение в Украине рабоче-крестьянской власти, возвращение ее в руки буржуазии и помещиков. Были устранены определенные недостатки украинской зарубежной историографии по данной проблеме, среди которых – неточности, слабая источниковая база, заметный мемуарный оттенок при освещении многих эпизодов данного похода. Отечественные специалисты четко показали, что Второй Зимний поход был героической попыткой интернированной в польских и румынских лагерях Армии УНР вместе с восставшим украинским народом возродить независимую украинскую государственность. Показано, что Гражданское управление Партизанско-повстанческого Штаба осуществило серьезную организационную работу, направленную на подготовку восстановления власти УНР, однако ряд объективных и субъективных факторов обусловили поражение рейда, что негативно отразилось на дальнейшей судьбе национально-освободительной борьбы украинского народа. Вместе с тем, осуществленный историографический анализ показал, что, невзирая на достаточно весомые достижения отечественных историков в изучении данной темы, не все ее аспекты получили всестороннее освещение. Ряд из них нуждается в дальнейшем научном анализе и интерпретации, что невозможно без существенного расширения и обновления источниковой базы.

.....
Ключевые слова: современная отечественная историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход, трагедия под Базаром.

Mykola V. Stopchak

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The Second Winter Campaign of the Army of Ukrainian People Republic: Modern Domestic Historiography

Abstract. *The article focuses on a comprehensive analysis of the historiographical work of modern Ukrainian historians on the history of the Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People Republic in 1921. The methodological basis of the study covers the principles of historicism, objectivity and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis and synthesis of knowledge development, generalization, quantitative, historical-comparative, chronological, retrospective, etc. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive analysis of the state of study in current national historiography of the history of the Second Winter Campaign of the UPR Army in 1921, clarifies the conceptual approaches and techniques used by modern national experts. Conclusions. The analysis of the historiographical achievements of current Ukrainian historians has shown that they have done a lot to study the research topic. Having brought into scientific circulation previously closed archival materials, both national and foreign, in close cooperation with foreign colleagues, scholars of independent Ukraine rejected the unscientific, politically biased conclusions of Soviet historiography about the Second Winter Campaign directed by the foreign imperialist to overthrow the workers 'and peasants' power in Ukraine, to return it to the hands of the bourgeoisie and the landlords. Certain shortcomings of Ukrainian foreign historiography on this issue have been eliminated, including inaccuracies, a weak source base, and a noticeable memoir in covering many episodes of this campaign. National experts have clearly proved that the Second Winter Campaign was a heroic attempt of the UPR Army interned in Polish and Romanian camps together with the insurgent Ukrainian people to restore independent Ukrainian statehood. It is shown that the Civil Administration of the Partisan-Insurgent Headquarters carried out serious organizational work aimed at preparing for the restoration of UPR power, but a number of objective and subjective factors led to the defeat of the raid, which negatively affected the further national liberation struggle of the Ukrainian people. At the same time, the historiographical analysis showed that despite the considerable achievements of national historians in studying this topic, not all its aspects were comprehensively covered. A number of them require further scientific analysis and interpretation, which requires significant expansion and updating of the source base.*

Key words: *current national historiography, historiographical process, Ukrainian military emigration, interned Army of the Ukrainian People Republic, Second Winter Campaign, Bazar' tragedy.*

References:

- Bohan, S. M.** (2004). *Povstanskyi rukh v Odeskii hubernii u 1920 – 1923 rokakh* [Insurgent movement in the Odessa province in 1920 – 1923] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Dmitriieva, Ya. A.** (2015). *Problema internovanykh voiakiv UNR: stan naukovoï rozrobky temy v suchasniï ukrainiskii istoriohrafii* [Problem of interneer warriors of UNR: the state of scientific development of theme in modern Ukrainian historiography]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of historical faculty of the Zaporizhzhya national university*, 44(2), 200–203. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya., & Skalskyi, V.** (2008). *Perelohy Ukrainskoi revoliutsii: Druhyy Zymovyy pokhid Armii UNR* [Perelogi of the Ukrainian Revolution: The Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 40 p. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya. M.** (2008a). *Druhyy Zymovyy pokhid v konteksti natsionalno-vyzvolnoi borotby 1917 – 1921 rokiv* [The Second Winter Campaign in the Context of the National Liberation Struggle of 1917–1921] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Faizulin, Ya.** (2011b). *Bessarabska povstanska hrupa v Druhomu Zymovomu pokhodi Armii UNR* [Bessarabian insurgent noise in the Second Winter march on the UNR Army]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917– 1921*, 6, 367–388. [in Ukrainian].

- Faizulin, Ya.** (2011c). Istorychni dzherela pro Druhyi Zymovyi pokhid Armii Ukrainsoi Narodnoi Respubliky [Historical sources about the Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic] *Voienna istoriia – Military History*, 5 (59), 42–50. [in Ukrainian].
- Kentii, I. V.** (2008). Do istorii Lystopadovoho reidu 1921 r. chastyn Armii UNR pid komanduvanniam Yu. Tiutiunnyka v Ukrainu (dokumenty TsDAHO Ukrainy pro doliu hrupy uchashnykiv reidu) [To history of the November raid in 1921 parts of Army UHP under the command of Y. Tyutyunnik to Ukraine (documents of ЦДАГО of Ukraine are about the fate of group of participants of raid)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 3–4 (261), 124–134. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M.** (2006a). «Na vas pokladaietsia oboviazok pidniaty ta skeruvaty zahalne povstannia ukrainskoho narodu». Nevidomi lysty S. Petliury do Yu. Tiutiunnyka (cherven – zhovten 1921 r.) [«You will have a duty to raise and guard the general uprising of the Ukrainian people». Unknown Letters S. Petliura to Y. Tyutyunnik (June – October 1921)]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military historical almanac*, Kyiv, 13, 56–66 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M.** (Comp.). (2006b). Dopovid nachalnyka polkovoho Povstanchoho shtabu UNR polkovnyka Yu. Otmarshteina Holovnomu otamanovi pro reid ukrainskoi povstanchoi armii proty bilshovykiv u lystopadi 1921 r. [The report of the head of the regimental rebellion headquarters of the UNR Colonel Y. Markstein Main Atamanov about the raid of the Ukrainian Insurgent Army against the Bolsheviks in November 1921]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – The military-historical almanac*, 2 (13), 67–79 [in Ukrainian].
- Kucher, V.** (2011). Yurii Tiutiunnyk na choli Lystopadovoho reidu [Uriy Tyutyunnik at the head of the November raid]. *Voienna istoriia – Military history*, 5 (59), 32–41 [in Ukrainian].
- Lytvyn, S.** (2001a). *Sud istorii: Symon Petliura i petliuriana [Court of History: Simon Petliura and Petlianian]*. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 640 p. [in Ukrainian].
- Lytvyn, S.** (2011b). Voienno-politychni obstavyny Druhoho Zymovoho pokhodu Armii UNR [Military and political circumstances of the Second Winter Campaign of the UNR Army]. *Voienna istoriia – Military History*, 5 (59), 7–23 [in Ukrainian].
- Lozyskyi, V. S., Bazhan, O. V., Vlasenko, S. I., & Kentii, A. V.** (Comps.). (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919 – 1945: Dokumenty i materialy [Ukrainian political emigration 1919 – 1945: Documents and materials]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 928 p. [in Ukrainian].
- Natykach, P., & Kovalchuk, I.** (2006). Istoriohrafiiia Druhoho zymovoho pokhodu [Historiography of the Second Winter Campaign]. Materials of conference '06: *Shliakhamy tvorennia ukrainskoi derzhavnosti: borotba ukrainskoho narodu za derzhavnu nezalezhnist v 1917–1921 rokakh (do 85-richchia Druhoho Zymovoho Pokhodu)*. (pp. 32–36). Zhytomyr. [in Ukrainian].
- Pavlenko, M. I.** (1999). Ukrainski viiskovopoloneni i internovani u Polshchi, Chekhoslovachchyni ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919– 1924 rr.) [Ukrainian prisoners of war and internees in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of the authorities and the conditions of stay (1919 – 1924)]. Kyiv, 352 p. [in Ukrainian].
- Plazova, T. I.** (2005). *Ukrainskyi partyzansko-povstanskyi shtab ta yoho uchast v orhanizatsii antybilshovytskoi borotby v Ukraini (1920 – 1921) [Ukrainian partisan-insurgent headquarters and its participation in the organization of the anti-Bolshevik struggle in Ukraine (1920 – 1921)] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Lviv. [in Ukrainian].
- Savchenko, V.** (2006). *Dvenadtsat voyn za Ukrainu. [Twelve wars for Ukraine]* Harkov: Folio, 415 p. [in Russian].
- Soldatenko, V.** (2007). *Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoi doby [Vynnychenko and Petliura: Political Portraits of the Revolutionary Age]*. Kyiv: Svitohliad, 621 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Paliienko, M.** (2018). Uenerivska konspiratsiia v Bessarabii: stvorennia pidpilnykh struktur ta yikh orhanizatsiino-boiova diialnist na povidni Ukrainy (1921 r.) [Wener's conspiracy in Bessarabia: the creation of underground structures and their organizational and combat activities in southern Ukraine (1921)]. *Rusyn – Rusyn*, 3 (53), 254–274. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (1997a). Obezzbroiena, ale ne skorena. Internovana Armii UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921 – 1924 rr.) [Disarmed, but not subdued. The interned Army of the Ukrainian People's Republic in the camps of Poland and Romania (1921–1924)]. Kyiv – Filiadelfiia: Vyd-vo imeni Oleny Telihy. 187 p. [in Ukrainian].
- Sribniak, I.** (2019b). Internovana armii UNR v Polshchi (1921–1924 rr.): «blysk i zlydni» istoriohrafichnogo dorobku polskykh ta ukrainskykh istorykiv za ostanniu chvert stolittia [The interned army of the Ukrainian People's Republic in Poland (1921–1924): «brilliance and poverty» of the historiographical work of Polish and Ukrainian historians for the last quarter of a century]. (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].
- Stehni, P. A.** (2000). Selianski povstannia v Pravoberezhnii chastyni USRR u 1921 – 1923 rr. (na materialakh petliurivskoho rukhu) [Peasant uprisings in the Right Bank part of the USSR in 1921 –

.....
1923 (on the materials of the Petliurist movement)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Taravska, Ya. (2019). *Ukrainska viiskova emihratsiia v Chekhoslovachchyni, Rumunii ta balkanskykh krainakh (1921–1939): istoriohrafichniy narys* [Ukrainian military emigration to Czechoslovakia, Romania and the Balkans (1921–1939): a historiographical essay] (I. Sribniak, Ed). *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* (pp. 200–212). Warszawa-Toruń. [in Ukrainian].

Vasylenko, V. (2008). *Dokumentalni svidchennia pro pidhotovku v Ukraini zahalnoho antybilshovytskoho povstannia ta vidnovlennia UNR (1921 r.)*. [Documentary evidence of the preparation in Ukraine of a general anti-Bolshevik uprising and the restoration of the UNR (1921). *From the archives of the VUCHK –GPU – NKVD – From the archives of ВУЧК – GPU – НКВД, Kyiv, 1–2 (30-31), 150–154.* [in Ukrainian].

Veremiichuk, O. (Comp.). (2006). *Druhyi Zymovyi pokhid, abo Lystopadovyi reid* [The Second Winter Campaign, or November Raid]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 248 p. [in Ukrainian].

Vlasenko, V. M. (2008a). *Dokumenty i materialy Nadzvychnoi dyplomatychnoi misii UNR v Rumunii (1919 – 1923 rr.)* [Documents and materials of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Romania (1919 – 1923)] / *Pamiatky: arkhеоhrafichniy shchorichnyk – Sights: archeographic yearbook*, 8, 129–160. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2022 р.

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: tuchinsky_v@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>
ResearcherID: M-7080-2018

Богдан Левченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)
e-mail: bogdanlev1997@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9963-5513>

**Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка
у складі УРСР 1924-1940 рр.: історіографія**

Анотація. Метою статті є дослідження та характеристика наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків приурочених Молдавській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці – національно-державному утворенню, що існувало у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки протягом 1924-1940 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальних науково-дослідницьких принципах історизму, об'єктивності, науковості та спеціальних історичних методах історіографічного, логічного та джерелознавчого аналізу, а також нарративному та проблемно-хронологічному. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у ній проведено комплексне дослідження наукового доробку українських та молдовських вчених проблем, пов'язаних із утворенням, особливостями соціально-економічного та етнонаціонального розвитку, а також ліквідації Молдавської Автономної Республіки. **Висновки.** Історіографію обраної проблеми можна розділити на кілька основних періодів. Перший із них складають праці радянських дослідників. Виходячи із методологічних засад, якими вони користувалися, можна зауважити, що предметом їх досліджень були історичні передумови утворення Республіки та її успіхи у справі соціалістичного будівництва. Значну увагу в їх працях приділено національно-культурному будівництву, розвитку освіти та культури. Другий період охоплює праці сучасних українських вчених. Саме на початку 1990-х рр. склалися сприятливі умови для об'єктивного вивчення раніше невідомих та замовчуваних сторінок історії МАРСР. Це стосується передусім дослідження справжніх причин її створення, національного складу населення, масових репресій міжвоєнного періоду, а також зовнішньополітичних передумов ліквідації Автономної Республіки у 1940 р. До третього етапу ми відносимо науковий доробок істориків Республіки Молдови. Його характерною рисою є дослідження державотворчих процесів, що відбувалися в Республіці та їх вплив на формування національної свідомості молдовського населення. До четвертого слід віднести праці дослідників Придністровської Молдавської Республіки. Ними активно вивчаються красназавчі проблеми історії МАРСР та історія окремих населених пунктів регіону. Методологічні принципи, якими вони користуються дають підстави вважати їх частиною проросійської та відкрито антимолдовської історіографії.

Ключові слова: МАРСР, історіографія, джерелознавство, історіографічна концепція, наукова школа, національна політика, міжнаціональні відносини, політична боротьба.

Постановка проблеми. У 2024 р. виповниться 100 років з часу утворення на лівобережжі Дністра Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, що перебувала у складі УРСР протягом 1924-1940 рр. Утворення Молдавської АРСР на території, де завжди переважало українське населення, зумовлювалось не інтересами місцевих молдован, а бажанням приєднати Бессарабію до складу СРСР і поширити ідеї більшовицької революції на Південь Європи. Ліквідація Автономної Республіки у 1940 р. та приєднання невеликої частини її території до новоствореної МРСР призвело у кінці 1980-х рр. до виникнення Придністровської проблеми, яка у сучасних умовах створює реальну загрозу суверенітету та незалежності України і залишається далекою до свого вирішення. Не зважаючи на наявність певної кількості праць вітчизняних та зарубіжних дослідників вказаної проблеми, історія Молдавської Автономної Республіки і сьогодні залишається маловідомою сторінкою

національно-територіального будівництва та україно-молдовських взаємин у міжвоєнний період і викликає значний науковий інтерес.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Головними джерелами для нашого аналізу були опубліковані документи і матеріали. Однак, варто зауважити про те, що дослідник історії Молдавської Автономної Республіки може використати вкрай мало опублікованих документальних джерел. У різний час було видано лише два невеликі за обсягом збірники документів [Сборник документов, 1964; Сборник официальных ..., 1993]. Найбільш цікавим із них є документальне видання «Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования МАССР», що був виданий у 1964 р. Книга містить близько п'ятидесяти ідеологічно витриманих документів переважно постанови та рішення вищих органів більшовицької партії та органів державної влади, що стосувалися утворення Автономної Республіки [Сборник документов, 1964].

Першу спробу дослідити історіографію вказаної проблеми здійснили на початку у 1970-х рр. історики Молдови [Мохов, 1973]. Окремі аспекти історіографії політичного та етнокультурного розвитку МАССР розглядаються у дослідженні О. Рафальського [Рафальский, 2000]. Актуальні проблеми утворення Автономної Республіки в сучасній молдовській історіографії досліджуються у науковій розвідці О. Галущенко [Галущенко, 2003]. Особливий інтерес викликає дисертаційне дослідження Ю. Бабюха, що містить характеристику надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії обраної нами теми [Бабюх, 2012]. Однак вказані праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Молдавської Автономної Республіки, що охоплюють передумови та політичні процеси її утворення. Цим і зумовлена актуальність теми дослідження.

Мета статті. Автори публікації ставлять за мету дати характеристику найважливіших праць українських та зарубіжних істориків, у яких досліджуються політичні передумови, а також основні етапи та наслідки утворення Молдавської Автономної Республіки, особливості її соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку у складі УРСР.

Виклад основного матеріалу. Першими розпочали дослідження історії Автономної Республіки в період її існування партійні та радянські керівники УРСР та МАССР – І. Криворуков, Н. Черлюнчакевич та ін. У їхніх пропагандистських публікаціях визначено основні цілі та завдання утворення Молдавської Автономної Республіки – бути державним утворенням, до якого невдовзі мають приєднатися молдовани Бессарабії. Особливо цікавим є дослідження секретаря Одеського обкому більшовицької партії Н. Черлюнчакевича, у якому автор характеризує чисельність та національний складу населення Придністров'я. За його даними, загальна кількість населення МАССР на час її створення складала 538 151 особу. Із них молдован – 184919 осіб або лише 34,3% населення Республіки [Криворуков, 1933; Черлюнчакевич, 1925].

Окремі проблеми національної політики та міжнаціональних відносин на території лівобережного Придністров'я досліджуються у працях А. Буценка, А. Хоменка та В. Дембо [Буценко, 1928; Хоменко, 1929; Дембо, 1930]. Вказані автори значну увагу приділяють розвитку освіти серед молдовського населення Республіки та створенню у Тирасполі 1929 р. учительського інституту. Національно-культурному будівництву в Автономній Республіці присвячена також публікація Л. Печеної [Печена, 1931]. У ній упереджено та тенденційно дано порівняльну характеристику культурного розвитку МАССР та Бессарабії, що перебувала у складі Румунії. Наведена автором інформація про успіхи у справі освіти та культури Автономної Республіки носить відверто пропагандистський характер, а тому її цінність викликає у сучасних дослідників певні сумніви.

На початку 1930-х рр. інтерес до вивчення історії Автономної Республіки послабився. Це зумовлювалося тим, що у 1934 р. було встановлено дипломатичні відносини між СРСР та Румунією, а тому приєднання Бессарабії до Радянського Союзу було на деякий час відкладено. У 40-х рр. ХХ ст. з'явилося кілька невеликих за обсягом і значенням наукових розвідок із вказаної проблеми. Із них нашу увагу привернула праця А. Дольника [Дольник, 1945]. У ній подано характеристику економічного та політичного становища Бессарабії у складі Румунії у 1918-1940 рр. Однак автор акцентує увагу на радянсько-румунських взаєминах як головному зовнішньополітичному фактору, що призвів до утворення МАССР.

Окремі питання пов'язані із утворенням Автономної Республіки знайшли своє відображення у монографії Ф. Омельчука [Омельчук, 1950]. Нашу увагу. Зокрема, привернув її розділ «Політичні та економічні передумови утворення Молдавської АРСР», в якому глибоко характеризується соціально-економічне та політичне становище Придністров'я на початку 1920-х рр.

Дослідження історії МАССР значно активізувалися на початку 1970-х років, напередодні святкування 50-річчя утворення Автономної Республіки. Значне коло питань щодо передумов, підготовки та утворення Молдавської Автономної Республіки знайшли своє відображення у

працях молдовських істориків. Зокрема у дослідженні С. Афтенюка, що охоплює період 1917-1941 рр., характеризуються політичні фактори утворення Республіки [Афтенюк, 1971]. О. Лазарєв пов'язує утворення МАРСР із необхідністю посилення революційного руху в Бессарабії та приєднанню її території до СРСР [Лазарєв, 1985]. Найбільшу цінність із доробку істориків Молдови складає монографія А. Репіди. Вперше у радянській історіографії автор провів комплексне дослідження внутрішніх та зовнішніх факторів утворення Автономної Республіки, глибоко проаналізував доступні на той час історичні джерела, зокрема рішення Політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця й форми державності молдован України. У праці вперше міститься історіографічна довідка, у якій з позиції радянської історіографії характеризуються праці дослідників історії Молдавської Автономної Республіки [Репида, 1974].

Дослідженням історії Придністров'я напередодні утворення МАРСР активно займалася З. Іванова [Іванова, 1979; 1984]. В її працях глибоко проаналізовано соціально-економічне та політичне становище Придністров'я у підготовчий період утворення Автономної Республіки, дано характеристику національного складу населення регіону. Використовуючи матеріали перепису населення 1926 р., автор приходять до висновку, що на території Придністров'я, у період виникнення Республіки, українці складали 35%, молдовани – 25%, росіяни – 16%, євреї – 8% населення. Характеризуючи джерельну базу дослідження, З. Іванова зазначає, що значна її частина загинула в період Другої світової війни, а часті адміністративні зміни, що відбувалися в Придністров'ї у 1920-х рр., ускладнюють можливості зібрати об'єктивні статистичні дані.

Окремі проблеми державного будівництва на початковому етапі існування МАРСР досліджуються у колективній праці А. Сурилова та Н. Стратулата [Сурилов, 1967]. У монографії С. Брисякіна та М. Ситника історія Автономної Республіки подається через призму міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР у 1920 – початку 1940-х рр. та їх вплив на утворення влітку 1940 р. МАРСР [Брысякин, 1969]. У праці Б. Візера, з позицій радянської історіографії, подано характеристику радянського будівництва на території Придністров'я у період утворення Автономної Республіки та показано політику коренізації, що активно проводилася серед молдован регіону [Визер, 1977].

З істориків Республіки Молдови варто відзначити також монографію Ф. Левензона, в якій досліджується «Бессарабське питання» в радянсько-румунських взаєминах та його вплив на утворення Автономної Республіки [Левинзон, 1974]. Значну увагу автор приділяє характеристиці діяльності «Товариства Бессарабців», відділення якого було утворено в багатьох країнах світу. Окремі аспекти діяльності рад різних рівнів Придністров'я в період утворення Республіки досліджуються у праці А. Романа [Роман, 1985].

Із українських істориків важливі питання історії МАРСР досліджував у цей час В. Лисенко [Лисенко, 1974]. У його публікаціях утворення Автономної Республіки характеризується як результат «мудрої національної політики комуністичної партії», автор намагається показати її утворення як наслідок волевиявлення молдовського народу Придністров'я, якого насправді не було, а національний рух молдован так і не сформувався. Однак варто відзначити й деякі позитивні сторони досліджень В. Лисенка. У його публікаціях вперше введено в науковий обіг значну кількість раніше невідомих джерел – документів Державних архівів України Росії та Молдови, подано цікаву історіографічну довідку. На особливу увагу заслуговує характеристика дискусії, що розгорнулася у керівництві більшовицької партії щодо форми та місця утворення Автономної Республіки. При цьому автор вперше використав як джерело листування між двома ініціаторами утворення республіки Г. Котовським та М. Фрунзе.

Відомий радянський історик, архівіст та лінгвіст В. Шишмарьов [Шишмарев, 1975]. у своїй ґрунтовній праці, виданій у 1975 р., подає цікаву історичну довідку україно-молдовських взаємин на Півдні України, характеризує етнічний склад населення та його вплив на формування території Молдавської Автономної Республіки. Цінність його роботи зумовлюється тим, що він широко використовував архівні матеріали, які були втрачені в період німецько-радянської війни.

У радянській історіографії 1970-1980-х рр. робились окремі спроби дослідити розвиток промисловості та сільського господарства Молдавської Автономної Республіки. Зокрема, у невеликій науковій розвідці І. Моїсєєва [Моисеев, 1977] характеризується створення матеріально-технічної бази сільського господарства Республіки та формування мережі МТС. На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговує цікава за змістом праця В. Шем'якова [Шем'яков, 1969] в якій розкриваються основні етапи проведення культурних перетворень в МАРСР, зокрема розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

Окремі проблеми історії Молдавської Автономної Республіки досліджують науковці та краєзнавці самопроголошеної і ніким не визнаної Придністровської Молдавської Республіки. Методологічні підходи, якими вони керуються, дають підстави авторам віднести їх праці до

радянської історіографії. У публікації Б. Бомешко [Бомешко, 1996] характеризуються політичні передумови утворення Автономної Республіки. Колективна монографія Н. Бабилунги та Б. Бомешка [Бабилунга, Бомешко 1998] присвячена характеристиці історичних коренів виникнення сучасної проблеми Придністров'я. На думку авторів, саме утворення МАРСР на території де молдовське населення не складало більшості заклало глибинні етнополітичні передумови виникнення Придністровської проблеми [Бабилунга, Бомешко 2003]. У жовтні 2004 р. в Тирасполі відбулася Міжнародна конференція «Приднестровская государственность: история и современность (К 80-летию образования МАССР)». У матеріалах конференції [Сборник материалов, 2004] досліджуються різноманітні аспекти утворення та діяльності Автономної Республіки. Значне місце історії МАРСР відводиться у багатотомному виданні з історії Придністровської Молдавської Республіки [История Приднестровской..., 1996].

Після розпаду СРСР та утворення на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Першими таку спробу здійснили В. Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук [Боєчко, Ганжа, Захарчук 1994]. Їх дослідження присвячено адміністративним змінам, що відбулися у Придністров'ї в період утворення Молдавської Автономної Республіки та становленню адміністративного кордону між УРСР та МАРСР, який остаточно було визначено лише у 1926 р. Окремі аспекти україно-молдовських взаємин в Автономній Республіці розглядаються у статті С. Гусева та М. Цибенка [Гусев, Цибенко 1992]. Монографія О. Данильченка [Данильченко, 1993] присвячена економічному та етнополітичному становищу етнічних груп Півдня України на початку 20-х рр. XX ст. Значна увага в ній приділяється характеристиці молдовського населення лівобережного Придністров'я та міжнаціональним відносинам у регіоні.

Цікавим сучасним дослідженням проблеми утворення МАРСР є стаття В. Боєчка [Боєчко, 1994]. Утворення Молдавської Автономної Республіки автор пов'язує із зовнішньою політикою СРСР, зокрема із розв'язанням «Бессарабського питання». За короткий проміжок часу дане питання тричі обговорювалось на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У – 8, 12 серпня та 4 вересня 1924 р. Як доречно вважає В. Боєчко, утворення МАРСР стало результатом тогочасної внутрішньої національно-державної політики більшовицької партії, що призвело до виникнення в середині 1920-х рр. цілої низки автономних республік, національних округів та автономних областей. Зовнішньополітичний чинник став визначальним у створенні Молдавської Автономної Республіки, законодавчому оформленні її статусу в межах УРСР. Водночас потреба розширення території Автономної Республіки до меж, які охоплювали усе Лівобережжя Дністра, зумовило об'єднання його частини з переважаючим українським населенням. За цих обставин більшість у новоутвореній Молдавській АРСР становили не молдовани, а українці. Однак молдовське населення лівобережжя Дністра дістало змогу мати свою національно-культурну автономію.

Монографія Л. Якубової [Якубова, 2000] присвячена дослідженню соціально-економічних та політичних процесів у середовищі національних меншин УРСР в 20-30 рр. XX ст. Вагоме місце у праці посідає характеристика соціальних трансформацій у середовищі молдовської національної меншини України в умовах втілення більшовицької програми коренізації, на зміну якої у 30-х рр. почала активно запроваджуватися політика русифікації національних меншин. На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговує інформаційно насичена та змістовна публікація Т. Кияка [Кияк, 2002]. Автор подає широку історичну ретроспективу українсько-молдовських взаємин з найдавніших часів до початку XXI ст. Значну увагу в статті приділено подіям українсько-молдовських взаємин періоду утворення та існування МАРСР 1924-1940 рр. У науковій розвідці подано динаміку чисельності молдовського населення Автономної Республіки, досліджено взаємовідносини та взаємопливи обох етносів у місцях їх спільного проживання.

Актуальні питання україно-молдовсько-румунських взаємин досліджуються у цікавій за змістом та постановкою проблем публікації відомого сучасного українського історика С. Кульчицького [Кульчицький, 2013]. Автор проводить цікаві історичні паралелі між МАРСР та сучасними відносинами між Республікою Молдовою та проросійською Придністровською Молдавською Республікою.

У публікації В. Орлика [Орлик, 2000] зроблено вдалу спробу дослідити найважливіші праці представників зарубіжної історіографії з історії молдовської національної меншини України 20-30-х рр. XX ст.

На увагу дослідника історії МАРСР заслуговують наукові розвідки В. Тучинського, С. Білоуса та Т. Фічори [Тучинський, 2016; 2007; Білоус, 2012; Фічора, 2010]. У них подається характеристика джерел та літератури, досліджуються соціально-економічні, демографічні та політичні процеси, що відбувалися в Республіці, а також події, пов'язані з її ліквідацією у 1940 р.

Окремі проблеми історії молдован Півдня України та Молдавської Автономної Республіки знайшли своє відображення у сучасних дисертаційних дослідженнях. Нашу увагу привернули зокрема дисертації В. Орляндського, І. Вишні та О. Садовніка [Орляндський, 1992; Вишня, 2018; Садовнік, 2020]. Вказані автори в нових геополітичних реаліях критично оцінюють

національну політику більшовицької партії в 1920-х рр. Виникнення МАРСР вони пов'язують із намаганням якомога швидше приєднати Бессарабію до СРСР. Значну увагу в роботах приділено історії Автономної Республіки у контексті сучасної проблеми Придністров'я.

Особливий інтерес у дослідника проблеми викликає дисертація Ю.Бабюха «Молдавська АРСР в складі УРСР: формування території та національний склад населення» [Бабюх, 2012]. Її автор зробив вдалу спробу дослідити причини, якими керувалися лідери більшовицької партії при створенні МАРСР, проаналізував основні принципи формування території Республіки та охарактеризував національні процеси, що відбувалися в Автономній Республіці у загальноукраїнському контексті.

Не можна залишити поза увагою і сучасні дослідження істориків Республіки Молдови. Із значної кількості публікацій з окресленої теми відзначимо праці О. Галущенка [Галущенко, 2001]. Особливий інтерес викликає його публікація «Утворення МАРСР: сучасний погляд історика» [Галущенко, 2014], в якій із залученням широкого кола раніше не відомих джерел показано справжню мету утворення Автономної Республіки у контексті національної політики більшовицької партії початку 1920-х рр. У наукових розвідках В. Іченка [Иченко, 2013; 2014] досліджується діяльність громадських організацій в суспільно-політичному житті МАРСР, особливо у сфері ліквідації не писемності та формування мережі народної освіти. Монографія А. Стратієвського [Стратиевский, 2001] присвячена маловивченій сторінці історії Автономної Республіки – голодомору 1932-1933 рр. Цінність роботи зумовлюється тим, що автором широко використано раніше не доступні документи і матеріали Архіву громадсько-політичних організацій Республіки Молдови.

У монографії Л. Репіди [Репида, 2008] досліджуються головні віхи становлення державності молдовського народу, починаючи від створення Молдавського князівства і завершуючи проголошенням незалежності у 1991 р., а тому історія МАРСР розглядається у контексті молдовського національного державотворення. Автор розглядає Автономну Республіку як перехідний етап до утворення у 1940 р. МРСР. На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговують також найновіші узагальнюючі публікації з історії Молдови [История Республики..., 2002; Стати..., 2014]. У них значне місце приділяється міжвоєнному періоду історії молдовського народу, коли територія Бессарабії перебувала у складі Румунії, а на лівобережжі Дністра існувало молдовське автономне утворення.

Історії україно-молдовських взаємин була присвячена Міжнародна науково-практична конференція, що відбулася в Одесі у 2003 р. У матеріалах конференції [Збірник наукових праць, 2003] значна увага приділяється міжнаціональним відносинам в МАРСР, зокрема у сфері освіти та культури.

Висновки. Підсумовуючи викладений у статті матеріал, зауважимо, що багато проблем історії МАРСР були предметом досліджень істориків як України, так і Молдови. Однак в оцінці подій радянська історіографія не була об'єктивною. Історики радянської доби не мали можливості використовувати значну кількість документальних джерел, що проливали світло на справжні причини утворення Автономної Республіки. У працях 1920-1980-х рр. зовсім не відображено головних епізодів боротьби у керівництві більшовицької партії та держави з питання утворення Республіки. Радянська історіографія свідомо завищувала чисельність молдаван лівобережного Придністров'я. Загальна орієнтація радянської історичної науки на висвітлення лише позитивних фактів післяжовтневої історії спричинила замовчування багатьох суперечливих питань, що мали місце в період утворення та існування МАРСР, зокрема голодомору 1932-1933 р. та масових репресій 1930-х рр.

Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Проте сучасні дослідники основну увагу звертають на вивчення внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Республіки. Багато важливих проблем соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку МАРСР і досі залишаються поза увагою дослідників як України так і Молдови.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редакційної колегії журналу за фахові консультації, надані під час підготовки статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Асоціація учених Молдови ім. Н. Милеску-Спэтару (2002). *История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней* (изд. 2-е, перераб. и доп.). Кишинёв: «Etap-Poligraf», 360 с.

Афтенюк, С. Я. (1971). *Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа*. Кишинев.

-
- Бабилунга, Н.В., Бомешко, Б.Г.** (1998). *Приднестровский конфликт: исторические, демографические, политические аспекты*. Тирасполь: РИО ПТУ, 87 с.
- Бабилунга, Н. В., Бомешко Б. Г.** (2003). *Феномен Приднестровья*. Тирасполь: РИО ПТУ, 336 с.
- Бабюх, Ю.А.** (2012). *Молдавська АРСР в складі УРСР: формування території та національний склад населення (1924–1940 рр.)*. (дис. канд. іст. наук). Київ: Інститут історії України НАН України, 219 с.
- Білоус, С.В.** (2012). Утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки У складі УРСР 1924 р.: причини і наслідки у контексті сучасної проблеми Придністров'я. *Наукові записки Полтавського національного університету імені М.Короленка. Серія Історія та географія*. Вип. 45. С. 27–35.
- Боєчко, В.Д.** (1994). Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки і «Бессарабське питання». *Проблеми історії України: факти, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ. Вип. 3. С.25–32.
- Боєчко, В. Д., Ганжа, О.І., Захарчук, Б.І.** (1991). *Формування державних кордонів України (1917–1940 рр.)*. Київ.
- Бомешко, Б. Г.** (1996). *Образование Молдавской АССР*. Тирасполь.
- Брысякин, С., Сытник, М.** (1969). *Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа*. Кишинев.
- Буценко, А.** (1928). *Радянське будівництво серед національних меншин УСРР*. Харків.
- Визер, Б. К.** (1977). *Советское строительство в левобережных районах Молдавии (1921-1924)*. Кишинев: Штиинца, 381 с.
- Вишня, І. А.** (2018). *Українсько-молдовські відносини у 1991-2014 рр.* Дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук). Київ, 223 с.
- Галущенко, О. О.** (2003). Актуальные проблемы образования МАССР в современной историографии. *Ежегодный исторический альманах Приднестровья*. Тирасполь. 6. С.72–78.
- Галущенко, О. С.** (2001). *Население Молдавской АССР (1924–1940 гг.)*. Кишинёв: Тип. Акад. Наук, 48 с.
- Галущенко, О. С.** (2014). Образование Молдавской АССР: современный взгляд историка. *Проблемы национальной стратегии*. №5(26). С. 202–218.
- Гусев, С. О., Цибенко, М. М.** (1992). З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920-1930 рр.). *Український історичний журнал*. № 2. С.45–57.
- Данильченко, О. П.** (1993). *Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст.* Київ.
- Дембо, В.** (1930). *Республіка без столиці*. Харків.
- Дольник, А.** (1945). *Бессарабия под властью румынских бояр (1918–1940 гг.)*. Москва.
- Збірник наукових праць** (2003). *Українсько-молдавські відносини: минуле та сучасне*. Збірник наукових праць VI Міжнародної наукової конференції. Одеса: Хвиля, 187 с.
- Иванова, З. М.** (1979). *Левобережные районы Молдавии в 1918–1924 гг. Исторический очерк*. Кишинев.
- Иванова, З. М.** (1984). *Культурное строительство в левобережной Молдавии в первые годы Советской власти (1918–1924 гг.)*. Кишинев.
- История Приднестровской Молдавской Республики** (1996). В 2-х т. Тирасполь. Т.1.
- Иченко, В. В.** (2014). Роль общественных организаций в деле становления народного образования Молдавской АССР (1924–1927 гг.). *Русин*. 2. С. 285–295.
- Иченко, В. В., Матвейчук, А. Е.** (2013). Общественные организации Молдавской автономии в 1924–1926 гг. (этнический аспект). *Русин*. 3. С. 102–106.
- Кияк, Т.** (2002). Молдово-румуно-українські взаємини. *Україна дипломатична*. Вип. 2. Київ. С. 519–557.
- Криворуков, І.** (1933). *На рубежі загарбаної землі. Дні боротьби за радянську Бессарабію*. Харків.
- Кульчицький, С.** (2013). *Румунія і Молдова: дві країни, одна нація*. Інститут історії України. Вип. 7. С. 85–102.
- Лазарев, А. М.** (1985). *Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии*. Кишинев.
- Левензон, Ф.** (1974). *Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос*. Кишинев.
- Лисенко, В. Г.** (1974). Утворення і розвиток МАРСР у складі УРСР (1920–1940 рр.). *Український історичний журнал*. №. 9. С.46–54.
- Лисенко, В. Г.** (1974). *Шляхом братерського єднання (До 50-річчя утворення Молдавської РСР)*. Київ.
- Моисеев, И. К.** (1977). Вклад рабочего класса в развитие материально-технической базы коллективных хозяйств Молдавской АССР (1933–1937 гг.). *Известия АН МССР*. №. 2. С.31–42.

- Мохов, Н., Ролкер, Б., Царанов, В.** (1973). *История, археология, этнография Молдавской ССР.: Указатель советской литературы 1918–1968*. Кишинев.
- Омельчук, Ф. С.** (1950). *Развитие социалистической культуры Молдавской АССР*. Кишинев.
- Орлик, В.** (2000). Дослідження проблем суверенітету молдаван в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. в зарубіжній історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 6. С. 46–50.
- Орляндский, В. С.** (1992). *Национальные меньшины Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы* (Дис. ... канд. ист. наук.) Киев.
- Печена, Л.** (1931). *Два табори – дві політики. Національно-культурне будівництво в АМСРР та становище в окупованій Бессарабії*. Тирасполь.
- Рафальський, О. О.** (2000). *Національні меншини України у ХХ ст. Історіографічний нарис*. Київ.
- Репида, Л. Е.** (1974). *Образование Молдавской АССР*. Кишинев.
- Репида, Л. Е.** (2008). *Суверенная Молдова: история и современность. Акад. наук Респ. Молдова. Ин-т культурного наследия. Центр этнологии*. Кишинёв: Tipografia Centrală, 384 с.
- Роман, А.** (1985). *Власть трудящихся. Советы Молдавии в 1917–1941 гг.* Кишинев.
- Садовник, О. В.** (2020). *Придністровський конфлікт в період 1988–2014 рр.* Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 221 с.
- Сборник документов** (1964). *Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования МАССР и создания Коммунистической партии Молдавии.* - Кишинев, 1964;
- Сборник материалов** (2004). *Приднестровская государственность: история и современность (К 80-летию образования МАССР)*. Тирасполь.
- Сборник официальных документов** (1993). *Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики*. Тирасполь.
- Стати, В.** (2014). *История Молдовы* (2-е, доп. и отред. изд.). Кишинёв: Arva Color, 482 с.
- Стратиевский, А. В.** (2001). *Голод 1932-1933 гг. в Молдавской АССР*. Кишинёв: СЕТИНИ, 98 с.
- Сурилов, А., Стратулат, Н.** (1967). *О национально-государственном самоопределении молдавского народа*. Кишинев.
- Тучинський, В. А.** (2007). Чисельність та національний склад населення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1924–1940 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 12. С. 136–140.
- Тучинський, В. А.** (2016). Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі УСРР 1924-1940 рр.: до питання про історичні корені виникнення сучасної проблеми Придністров'я. *Київські історичні студії*. 1. С. 27–31.
- Фічора, Т. І.** (2010). Історична складова Придністровського конфлікту. *Сумська старовина*. 31. С. 50–61.
- Хоменко, А.** (1929). *Національний склад людності УСРР*. Харків.
- Черлунчакевич, Н.** (1925). *Национальный состав Советской Украины*. Харьков.
- Шемяков, В. М.** (1969). *Культурная революция в Советской Молдавии (1924–1940)*. Кишинев.
- Шишмарев, В. Ф.** (1975). *Романские поселения на Юге России*. Ленинград.
- Якубова, Л.** (2000). *Етнічні меншини УСРР у I половині 20-х рр. ХХ ст.* Київ.

Виталий Тучинский

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Богдан Левченко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
аспирант (Украина)

Молдавская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе УССР 1924-1940 гг.: историография

Аннотация. Целью статьи является исследование и характеристика научных трудов отечественных и зарубежных историков приуроченных Молдавской Автономной Советской Социалистической Республике – национально-государственному образованию, что существовало в составе Украинской Советской Социалистической Республики на протяжении 1924-1940 гг. **Методология исследования** основывается на общих научно-исследовательских принципах историзма, объективности, научности и специальных исторических методах историографического, логического и источниковедческого анализа, а также нарративном и проблемно-хронологическом. **Научная новизна** работы состоит в

.....
том, что в ней проведено комплексное исследование научного наследия украинских и молдавских ученых проблем, связанных с образованием, особенностями социально-экономического и этнонационального развития, а также ликвидации Молдавской Автономной Республики. **Выводы.** Историографию выбранной проблемы можно разделить на несколько основных периодов. Первый из них составляют труды советских исследователей. Исходя из методологических основ, которыми они пользовались, можно заметить, что предметом их исследований были исторические предпосылки образования Республики и ее успехи в деле социалистического строительства. Значительное внимание в их трудах уделено национально-культурному строительству, развитию образования и культуры. Второй период охватывает труды современных украинских ученых. Именно в начале 1990-х гг. сложились благоприятные условия для объективного изучения ранее неизвестных и умалчиваемых страниц истории МАССР. Это касается прежде всего исследования подлинных причин ее создания, национального состава населения, массовых репрессий межвоенного периода, а также внешнеполитических предпосылок ликвидации Автономной Республики в 1940 г. К третьему этапу мы относим научное наследие историков Республики Молдова. Его характерной чертой является исследование процессов, которые происходили в Республике и их влияние на формирование национального сознания молдавского населения. К четвертому мы склонны отнести труды исследователей Приднестровской Молдавской Республики. Ими активно изучаются краеведческие проблемы истории МАССР и история отдельных населенных пунктов региона. Методологические принципы которыми они пользуются дают основания считать их частью пророссийской и антимолдавской историографии.

Ключевые слова: МАССР, историография, источниковедение, историографическая концепция, научная школа, национальная политика, межнациональные отношения, политическая борьба.

Vitalii A. Tuchynskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bohdan O. Levchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic within the USSR 1924-1940: historiography

Abstract. The article aims to study and characterize the scientific works of domestic and foreign historians dedicated to the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic - a nation-state entity that existed as part of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during 1924-1940. **The research methodology** is based on the general research principles of historicism, objectivity, scientificity, and special historical methods of historiographical, logical, and source analysis, as well as narrative and problem-chronological. **The scientific novelty** of the work is that it conducted a comprehensive study of the scientific achievements of Ukrainian and Moldovan scientists' problems related to the formation, features of socio-economic and ethno-national development, as well as the liquidation of the Autonomous Republic of Moldova. **Conclusions.** The historiography of the chosen problem can be divided into several main periods. The first of them is the work of Soviet researchers. Based on the methodological principles they used, it can be noted that the subject of their research was the historical preconditions for the formation of the Republic and its success in socialist construction. Considerable attention in their works is paid to national and cultural construction, development of education, and culture. The second period covers the works of modern Ukrainian scientists. In the early 1990s, favourable conditions were created for an objective study of the previously unknown and hidden pages of the history of MASSR. This applies primarily to the study of the real reasons for its creation, ethnic composition, mass repressions of the interwar period, as well as foreign policy preconditions for the liquidation of the Autonomous Republic in 1940. The third stage includes the scientific work of historians of Moldova. Its characteristic feature is the study of state-building processes that took place in the Republic and their impact on the formation of the national consciousness of the Moldovan population. To the fourth, we tend to include the works of researchers of the Pridnestrovian Moldavian Republic. They actively study the local lore problems of the history of MASSR and the history of individual settlements in the region. The methodological principles they use give grounds to consider them part of pro-Russian and openly anti-Moldovan historiography.

Key words: MASSR, historiography, source studies, historiographical concept, scientific school, national politics, interethnic relations, political struggle.

References:

- Aftenyuk, S. Ya.** (1971). *Leninskaya natsional'naya politika Kommunisticheskoy partii i obrazovanie sovetskoj gosudastvennosti moldavskogo naroda* [Leninist national policy of the Communist Party and the formation of the Soviet statehood of the Moldovan people]. Kishinev. [In Russian].
- Assocziacziya ucheny`kh Moldovy` im. N. Milesku-Spe`taru** (2002). *Istoriya Respubliki Moldova. S drevnejshikh vremen do nashikh dnei (izd. 2-e, pererab. i dop.)* [History of the Republic of Moldova. From ancient times to the present day (2nd ed., revised and added)]. Kishinyov: «Elan-Poligraf», 360 p. [In Russian].
- Babilunga, N. V., Bomeshko, B. G.** (1998). *Pridnestrovskij konflikt: istoricheskie, demograficheskie, politicheskie aspekty* [Transnistrian conflict: historical, demographic, political aspects]. Tiraspol': RIO PTU, 87 p. [In Russian].
- Babilunga, N. V., Bomeshko, B. G.** (2003). *Fenomen Pridnestrov`ya* [The phenomenon of Transnistria]. Tiraspol': RIO PTU, 336 p. [In Russian].
- Babiukh, Yu. A.** (2012). *Moldavska ARSR v skladi URSSR: formuvannia terytorii ta natsionalnyi sklad naseleennia (1924–1940 rr.)* [Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic as a part of the Ukrainian SSR: formation of the territory and national composition of the population (1924–1940)]. dys. kand. ist. nauk. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 219 p. [In Ukrainian].
- Bilous, S. V.** (2012). *Utvorennia Moldavskoi Avtonomnoi Radianskoj Sotsialistichnoi Respubliki U Skladi URSSR 1924 r.: Prychyny i naslidky u konteksti suchasnoi problemy Prydnistrovia* [Establishment of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic As part of the USSR in 1924: Causes and consequences in the context of the current Transnistrian problem.]. *Naukovi zapysky Poltavskoho natsionalnogo universytetu imeni M.Korolenka. Seriya Istorii ta heohrafiia*. Vyp. 45. P. 27–35. [In Ukrainian].
- Boiechko, V. D.** (1994). *Utvorennia Moldavskoi Avtonomnoi Sotsialistichnoi Respubliki i «Bessarabske pytannia»* [Formation of the Moldavian Autonomous Socialist Republic and the Bessarabian Question]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, research*. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. Kyiv. Vyp. 3. P.25–32. [In Ukrainian].
- Boiechko, V. D., Hanzha, O.I., Zakharchuk, B.I.** (1991). *Formuvannia derzhavnykh kordoniv Ukrainy (1917–1940 rr.)* [Formation of state borders of Ukraine (1917–1940)]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Bomeshko, B. G.** (1996). *Obrazovanie Moldavskoj ASSR* [Formation of the Moldavian ASSR]. Tiraspol. [In Russian].
- Bry`syakin, S., Sy`tnik, M.** (1969). *Torzhestvo istoricheskoi spravedlivosti. 1918 i 1940 gody` v sud`bakh moldavskogo naroda* [Triumph of historical justice. 1918 and 1940 in the fate of the Moldovan people]. Kishinev. [In Russian].
- Butsenko, A.** (1928). *Radianske budivnytstvo sered natsionalnykh menshyn USRR* [Soviet construction among the national minorities of the USSR]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Cherlyunchakevich, N.** (19–25). *Natsional'nyj sostav Sovetskoj Ukrainy`*. *Khar`kov* [National composition of Soviet Ukraine]. [In Russian].
- Danylchenko, O. P.** (1993). *Etnichni hrupy Pivdnia Ukrainy: ekonomichne ta sotsialno-politychne stanovlyshche na pochatku 20-kh rr.XX st* [Ethnic groups of the South of Ukraine: economic and socio-political situation in the early 20's of the XX century]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Dembo, V.** (1930). *Respublika bez stolytsi* [Republic without a capital]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Do`lnik, A.** (1945). *Bessarabiya pod vlast`yu rummy`nskich boyar (1918–1940 gg.)* [Bessarabia under the rule of the Romanian boyars]. Moskva. [In Russian].
- Fichora, T. I.** (2010). *Istorychna skladova Prydnistrovskoho konfliktu* [Historical component of the Transnistrian conflict]. *Sumska starovyna*. №31. P. 50–61. [In Ukrainian].
- Galushhenko, O. O.** (2003). *Aktual`ny`e problemy` obrazovaniya MASSR v sovremennoj istoriografii* [Actual problems of the formation of the MASSR in modern historiography]. *Ezhegodnyj istoricheskij al`manakh Pridnestrov`ya*. Tiraspol`. № 6. P.72–78. [In Russian].
- Galushhenko, O. S.** (2001). *Naselenie Moldavskoj ASSR (1924–1940 gg.)* [Population of the Moldavian ASSR (1924–1940)]. Kishinyov: Tip. Akad. Nauk, 48 p. [In Russian].
- Galushhenko, O. S.** (2014). *Obrazovanie Moldavskoj ASSR: sovremennyj vzglyad istorika*. [Formation of the Moldavian ASSR: a modern view of the historian]. *Problemy` natsional`noj strategii – Problems of the national strategy*. 5(26). P. 202–218. [In Russian].
- Husiev, S. O., Tsybenko, M. M.** (1992). *Z dosvidu rozviazannia natsionalnogo pytannia na Pivdni Ukrainy (1920-1930 rr.)* [From the experience of solving the national question in the South of Ukraine (1920-1930)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 2. P.45–57. [In Ukrainian].
- Ivanova, Z. M.** (1979). *Levoberezhny`e rajony` Moldavii v 1918–1924 gg* [Left-bank regions of Moldova in 1918–1924]. *Istoricheskij ocherk*. Kishinev. [In Russian].

-
- Ivanova, Z. M.** (1984). *Kul'turnoe stroitel'stvo v levoberezhnoj Moldavii v pervy'e gody Sovetskoj vlasti (1918–1924 gg.)* [Cultural construction in the left-bank Moldavia in the first years of Soviet power (1918–1924)]. Kishinev. [In Russian].
- Istoriya Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki** [History of the Pridnestrovian Moldavian Republic] (1996). V 2-kh t. Tiraspol'. T.1. [In Russian].
- Ichenko, V. V.** (2014). Rol' obshchestvennykh organizacij v dele stanovleniya narodnogo obrazovaniya Moldavskoj ASSR (1924–1927 gg.) [The role of public organizations in the development of public education in the Moldavian ASSR (1924–1927)]. *Rusin.* №2. P. 285–295. [In Russian].
- Ichenko, V. V., Matvejchuk, A. E.** (2013). Obshchestvenny'e organizacii Moldavskoj avtonomii v 1924–1926 gg. (e'tnicheskij aspekt) [Public organizations of the Moldavian autonomy in 1924–1926 (ethnic aspect)]. *Rusin.* №3. P. 102–106. [In Russian].
- Khomenko, A.** (1929). *Natsionalnyi sklad liudnosti USRR* [National composition of the population of the USSR]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Kryvorukov, I.** (1933). *Na rubezhi zaharbanoi zemli. Dni borotby za radiansku Bessarabiiu* [On the verge of land grabbing. Days of struggle for Soviet Bessarabia]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (2013). *Rumuniia i Moldova: dvi krainy, odna natsiia* [Romania and Moldova: two countries, one nation]. Instytut istorii Ukrainy. Vyp. 7. P. 85–102. [In Ukrainian].
- Kyiak, T.** (2002). Moldovo-rumuno-ukrainski vzaiemyny [Moldovan-Romanian-Ukrainian relations]. *Ukraina dyplomatychna – Ukraine is diplomatic.* Vyp. 2. Kyiv. P. 519–557. [In Ukrainian].
- Lazarev, A. M.** (1985). *God 1940 – prodolzhenie soczialisticheskoi revolyucii v Bessarabii* [Year 1940 - continuation of the socialist revolution in Bessarabia]. Kishinev. [In Russian].
- Levenzon, F.** (1974). *Moldavskaya sovetskaya gosudarstvennost' i bessarabskij vopros* [Moldavian Soviet statehood and the Bessarabian issue]. Kishinev. [In Russian].
- Lysenko, V. H.** (1974). *Shliakhom braterskoho yednannia (Do 50-richchia utvorennia Moldavskoi RSR)* [By fraternal unity (To the 50th anniversary of the formation of the Moldavian SSR)]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Lysenko, V. H.** (1974). *Utvorennia i rozvytok MARSR u skladi URSR (1920–1940 rr.)* [Formation and development of MARSR as part of the USSR (1920-1940)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* №. 9. P.46–54. [In Ukrainian].
- Moiseev, I. K.** (1977). *Vklad rabocheho klassa v razvitie material'no-tekhnicheskoi bazy kollektivnykh khozyajstv Moldavskoj ASSR (1933–1937 gg.)* [The contribution of the working class to the development of the material and technical base of the collective farms of the Moldavian ASSR (1933–1937)]. *Izvestiya AN MSSR.* №. 2. P.31–42. [In Russian].
- Mokhov, N., Rolker, B., Czararov, V.** (1973). *Istoriya, arkeologiya, e'tnografiya Moldavskoj SSR* [History, archeology, ethnography of the Moldavian SSR].: Ukazatel' sovetskoj literatury` 1918–1968. Kishinev. [In Russian].
- Omel'chuk, F. S.** (1950). *Razvitie soczialisticheskoi kul'tury` Moldavskoj SSR* [The development of the socialist culture of the Moldavian SSR]. Kishinev. [In Russian].
- Orlyk, V.** (2000). Doslidzhennia problem suverenitetu moldavan v Ukraini u 20-30-kh rokakh KhKh st. v zarubizhnii istoriografii [A study of the problems of Moldovan sovereignty in Ukraine in the 1920s and 1930s. in foreign historiography]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy.* Vyp. 6. P. 46–50. [In Ukrainian].
- Orlyandskij, V. S.** (1992). *Nacjonal'ny'e menshiny` Yuga Ukrainy` v 20-e gody`: soczial'no-politicheskie aspekty`problemy`* (Dis. kand. ist. nauk.) [National Minorities of the South of Ukraine in the 1920s: Socio-Political Aspects of the Problem (Dis. Candidate of Historical Sciences.)]. Kiev. [In Russian].
- Pechena, L.** (1931). *Dva tabory – dvi polityky. Natsionalno-kulturne budivnytstvo v AMSRR ta stanovyshche v okupovanii Bessarabii* [Two camps - two politicians. National and cultural construction in the AMSSR and the situation in occupied Bessarabia]. Tyraspol. [In Ukrainian].
- Rafalskyi, O. O.** (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX st* [National minorities of Ukraine in the XX century]. Istoriohrafichniy narys. Kyiv. [In Ukrainian].
- Repyda, L. E.** (1974). *Obrazovanye Moldavskoi ASSR* [Education of the Moldavian ASSR]. Kyshynev. [In Russian].
- Repyda, L. E.** (2008). *Suverennaia Moldova: ystoriya y sovremennost* [Sovereign Moldova: history and modernity]. Akad. nauk Resp. Moldova. Yn-t kulturnoho nasledyia. Tsentr etnologiy. Kyshynëv: Tipografia Centrală, 384 p. [In Russian].
- Roman, A.** (1985). *Vlast trudiashchikhsia* [Workers' power. Soviets of Moldavia in 1917–1941]. Sovety Moldavy v 1917–1941 hh. Kyshynev. [In Russian].
- Sadovnik, O. V.** (2020). *Prydnistrovskiy konflikt v period 1988–2014 rr. Dys.... kand. ist. Nauk.* [Transnistrian conflict in the period 1988–2014 (Dissertations for the degree of Candidate of Historical Sciences)]. Kyiv, 221 p. [In Ukrainian].
- Sbornik dokumentov** (1964). *Nachalo bolshoho puty: Sbornyk dokumentov y materyalov k 40-letiyu obrazovaniya MASSR y sozdaniya Kommunistycheskoj partyy Moldavy* [The beginning of a long

- journey: Collection of documents and materials for the 40th anniversary of the formation of the MASSR and the creation of the Communist Party of Moldova].- Kyshynev, 1964; [In Russian].
- Sbornik materialov** (2004). *Pridnestrovskaya gosudarstvennost': istoriya i sovremennost' (K 80-letiyu obrazovaniya MASSR)* [Pridnestrovian statehood: history and modernity (To the 80th anniversary of the formation of the MASSR)]. Tiraspol'. [In Russian].
- Sbornik ofitsial'nykh dokumentov** (1993). *Bessarabskij vopros i obrazovanie Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki* [The Bessarabian issue and the formation of the Pridnestrovian Moldavian Republic]. Tiraspol'. [In Russian].
- Stati, V.** (2014). *Istoriya Moldovy* (2-e, dop. i otred. izd.) [History of Moldova (2nd, additional and redacted ed.)]. Kishinyov: Arva Color, 482 p. [In Russian].
- Stratievskij, A. V.** (2001). *Golod 1932-1933 gg. v Moldavskoj ASSR* [Famine of 1932-1933 in the Moldavian ASSR]. Kishinyov: CETINI, 98 p. [In Russian].
- Surilov, A., Stratulat, N.** (1967). *O natsional'no-gosudarstvennom samoopredelenii moldavskogo naroda* [On the national-state self-determination of the Moldovan people]. Kishinev. [In Russian].
- Tuchynskiy, V. A.** (2007). Chyselnist ta natsionalnyi sklad naselennia Moldavskoi Avtonomnoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki 1924–1940 rr [Population and ethnic composition of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic of 1924–1940]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. 12. P. 136–140. [In Ukrainian].
- Tuchynskiy, V. A.** (2016). Moldavska Avtonomna Radianska Sotsialistychna Respublika u skladi USRR 1924-1940 rr.: do pytannia pro istorychni koreni vynyknennia suchasnoi problemy Prydnistrovia [Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic within the USSR 1924-1940: on the question of the historical roots of the modern problem of Transnistria]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv historical studies*. № 1. P. 27–31. [In Ukrainian].
- Shemyakov, V. M.** (1969). *Kul'turnaya revolyucziya v Sovetskoj Moldavii (1924–1940)* [Cultural Revolution in Soviet Moldavia (1924–1940)]. Kishinev. [In Russian].
- Shishmarev, V. F.** (1975). *Romanskije poseleniya na Yuge Rossii* [Romanesque settlements in the South of Russia]. Leningrad. [In Russian].
- Vishnya, I. A.** (2018). *Ukrayins'ko-moldovs'ki` vi`dnosini u 1991-2014 rr.* [Ukrainian-Moldovan relations in 1991-2014]. Diss. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 223 p. [In Ukrainian].
- Vizer, B. K.** (1977). *Sovetskoe stroitel'stvo v levoberezhny`kh rajonakh Moldavii (1921-1924)* [Soviet construction in the left-bank regions of Moldova (1921-1924)]. Kishinev: Shtiincza, 381 p. . [In Russian].
- Yakubova, L.** (2000). *Etnichni menshyny USRR u I polovyni 20-kh rr.XX st* [Ethnic minorities of the USSR in the first half of the 1920s]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Zbirnyk naukovykh prats** (2003). *Ukrainsko-moldavski vidnosyny: mynule ta suchasne* [Ukrainian-Moldovan relations: past and present]. Zbirnyk naukovykh prats VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Odesa: Khvyliia, 187 p. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 17.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.03.2022 р.

Михайло Сабінський

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
аспірант (Україна)

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>

Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського дореволюційної доби в рецепції української закордонної історіографії (1940-1965 рр.)

Анотація. Мета статті – з'ясувати особливості рецепції дореволюційної доби суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-х – першої половини 1960-х рр. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів історизму й об'єктивності, а також загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна статті** полягає у спробі всебічної реконструкції історіографічних дискусій довкола громадсько-політичної діяльності М. Грушевського дореволюційної доби в середовищі українських закордонних істориків 1940-х – першої половини 1960-х рр. **Висновки.** Українська закордонна історіографія 1940-х – першої половини 1960-х років чимало цікавилася дореволюційним періодом суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. При цьому оцінки його громадських ініціатив були здебільшого компліментарними і виходили з розуміння соборницького імперативу всієї праці автора «Історії України-Руси». В своїх реконструкціях життєпису вченого діаспорне українознавство попередньої доби. Разом із тим, чимало нового фактажу та нових інтерпретаційних моделей приносили мемуарні тексти сучасників М. Грушевського, котрим поталанило опинитися по інший бік «залізної завіси». Також і загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі підказував нове переосмислення класичних грушевськознавчих сюжетів. Завдячуючи цьому був сформований, наприклад, цілком оригінальний погляд на громадську публіцистику визначного діяча. Загалом же, грушевськіана досліджуваного двадцятип'ятиліття уможливила появу нової міждисциплінарної галузі у століття народин Великого Українця.

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, українська закордонна історіографія, рецепція, державницька ідеологія.

Постановка проблеми. В українській історіографії утвердилося стереотипне переконання, що представники діаспорного суспільствознавства з більшим чи меншим скепсисом поставилися до всієї різнопланової спадщини Михайла Грушевського. При цьому особливою критичністю були позначені оцінки його суспільно-політичної праці з огляду на поразку Визвольних змагань, внаслідок чого Україна на десятиліття стала частиною радянської імперії. І нібито лише поява грушевськознавства в століття народин Великого Українця деякою мірою змінила оціночні акценти, спрямувавши дискусії в академічне річище. Не заперечуючи знаковості для студій над постаттю автора «Історії України-Руси» дисциплінарної ініціативи Любомира Винара та його однодумців у 1966 р., вважаємо за потрібне деконструювати вищезгаданий стереотип. З цією метою спробуємо відтворити широкий спектр оцінок стосовно громадського служіння М. Грушевського у дореволюційний період, які були представлені в закордонному українознавстві протягом 1940-х – першої половини 1960-х рр. При цьому проблему рецепції розглянемо в хронологічному ключі – відповідно до періодів біографії самого видатного українського діяча протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою нашої розвідки є різножанрові тексти українських закордонних істориків досліджуваного періоду. Йдеться, насамперед, про наукові, публіцистичні та мемуарні праці, в яких було висвітлено той чи інший аспект громадської праці М. Грушевського кінця ХІХ – початку ХХ ст.

На сьогоднішній день українській закордонній грушевськіані присвячена чимала кількість різнопланових публікацій. Знайшлося в ній місце й з'ясуванню внеску діаспорних істориків 1940-1960-х рр. у переосмислення суспільно-політичної діяльності автора «Історії України-Руси» протягом дореволюційної доби. Зокрема, стисло цю проблему окреслила у своїй монографії, присвяченій Українському історичному товариству, Алла Атаманенко [Атаманенко, 2010 : 503-527]. Доволі багато діаспорній грушевськіані присвітив уваги і Віталій Тельвак [Тельвак, 2000; Тельвак, 2002 : 13-41]. Втім, у цих працях автори здебільшого фокусувалися на історіографічному періоді другої половини 1960-х – 1980-х рр., коли постала та розвивалася

нова міждисциплінарна галузь. Натомість історіографічні здобутки часів війни і першого повоєнного двадцятиліття були узагальнені здебільшого фрагментарно. Цими обставинами і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати особливості рецепції дореволюційної доби суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українській закордонній історіографії 1940-х – першої половини 1960-х рр.

Виклад основного матеріалу. Стосовно проблеми становлення М. Грушевського як громадського діяча, українська закордонна історіографія була практично одностайною у визнанні визначних впливів на його юнацький світогляд київських старогромадівців Володимира Антоновича і Олександра Кониського [Міяковський, 1944]. Згадана проблема у досліджуваний час не розглядалася як самостійна, а в присвячених історикові біографічних нарисах зазвичай переповідалися поширені тези довоєнної грушевськіани про стрімке зростання авторитету молодого історика у середовищі наддніпрянських українофілів і його активну працю над освідомленням студіюючої української молоді Києва [Дорошенко, 1960 : 12; Тельвак, 2008 : 356-405].

Подібною одностайністю схвальних оцінок, хоча й значно докладніше та з більшою кількістю нюансів, було позначене висвітлення громадської праці М. Грушевського на львівському та київському теренах протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. При розкритті цієї проблеми українські закордонні дослідники, як і їхні попередники у першій половині ХХ ст., акцентували соборницьку місію вихованця київської академічної традиції, який переїхавши на викладацьку роботу до Львова поєднав у своїй особі наддніпрянське та наддністрянське українство. Осмислюючи цей феномен, Микола Андрусак влучно назвав історика «амбасадором Києва у Львові» [Андрусак, 1954 : 2] і ця характеристика й по сьогодні побутує у грушевськознавстві. В цьому аспекті поширеним стало порівняння консолідуючої праці М. Грушевського з діяльністю його визначного попередника Михайла Драгоманова. Поряд із цим, згадувалися загальнознані факти діяльної участі історика у заснуванні в 1899 р. Української націонал-демократичної партії (УНДП) та пояснювалися причини його нетривалого перебування в ній бажанням галицьких політиків надалі провадити закулісові гешефти з польськими очільниками краю.

Не менш схвально, значною мірою також під впливом довоєнної історіографічної традиції [Тельвак, 2008 : 356-405], змальовувалася діяльність М. Грушевського на Наддніпрянщині після вибуху російської революції 1905 р. Цілеспрямоване поширення істориком своєї діяльності на підросійські терени пояснювалося дослідниками його переконаністю, що «в будучині не Львів, але Київ буде рішати про долі України» [Кордуба, 1941 : 6]. Тут найбільш популярними сюжетами були ініціативи вченого по створенню надпартійного об'єднання Товариства українських поступовців, участь історика у модеруванні діяльності української фракції Першої російської Думи і визначенні ідеології її друкованої трибуни «Украинского вестника», розбудова ним періодики та видавництва на підросійських землях, активна науково-популяризаторська та публіцистична праця будительського характеру тощо.

У подієвому плані при реконструкції львівського двадцятиліття домінувало змальовання руйнівного в своїх наслідках конфлікту М. Грушевського з очільниками галицьких народоців у 1913 р. При висвітленні цього сюжету біографії львівського професора тогочасна діаспорна історіографія також здебільшого пішла слідами грушевськознавців міжвоєнного часу. Чи не найбільш докладно генезу протистояння галицьких політиків з львівським професором простежив його колишній студент і співробітник по НТШ Володимир Дорошенко. Перебуваючи в гущі подій, бібліотекар Товариства доволі докладно пояснив логіку претензій М. Грушевського до політики галицьких народоців, зібрану у збірці його публіцистики «Наша політика» та фактично солідаризувався зі своїм старшим колегою. В подібному дусі про конфлікт в НТШ писав і колишній міністр земельних справ УНР, кооператор, поет і публіцист Микола Ковалевський, твердячи, що «це був бунт малих людей проти велетня науки» [Ковалевський, 1960 : 80].

Поряд із такими оцінками, побутували й поодинокі характеристики цього конфлікту з погляду опонентів голови НТШ. Так, М. Андрусак був чи не єдиним серед діаспорних істориків, хто популяризував таке пояснення: «Томашівський очолив опозицію проти адміністрації Грушевського в НТШ, де Грушевський був автократом і добирав собі людей, які йому тільки притакували, що не подобалося членам НТШ, які виробляли свій власний погляд на розвиток Товариства. Опозиція проти Грушевського зростала, і супроти неї він перед першою світовою війною зрікся з головства в НТШ» [Андрусак, 1954 : 2]. До критики М. Грушевського політики галицьких керманів скептично поставився також його ідейний опонент Ярослав Пеленський, з певним дотепом відзначивши, що на відміну від очільників НДП, автор «Історії України-Руси» був відповідальним за власну політику лише перед самим собою [Пеленський, 2019 : 98]. Цікаво, що попри той факт, що для закордонних істориків не був секретом факт авторства

С. Томашівського брошури «Наша політика і проф. Грушевський», жоден не назвав його імені, хоча читач з контексту сам міг здогадатися, хто ж був головним опозиціонером на загальних зборах НТШ у 1913 р.

У проблемному вимірі чи не найбільше уваги діаспорні історики присвячували феномену дореволюційної публіцистики М. Грушевського, акцентуючи її визначальний виховуючий вплив на все тогочасне українське громадянство. Наприклад, Я. Пеленський наголосив: «У роки перед Першою світовою війною Михайло Грушевський, без сумніву, був одним із найпопулярніших українських публіцистів» [Пеленський, 2019 : 27]. При цьому вповні слушно відзначалося, що оцінювати громадські ініціативи вченого необхідно винятково з урахуванням вимог принципу історизму – тобто в контексті стану і завдань українства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Про це найбільш чітко написав В. Дорошенко: «Розуміється, мусимо ми оцінювати публіцистику Грушевського з історичної перспективи, а не з того стану національного розвитку, до якого дійшли по їх написанні» [Дорошенко, 1957 ; 17]. Тому, пояснював знаний бібліограф, абсурдно відновувати брак державницьких ідей у тогочасному доробку Грушевського-публіциста, адже українське громадянство, особливо на Наддніпрянщині, просто не було готове сприймати ці гасла.

Відштовхуючись від такого розуміння, в грушевськіані досліджуваного періоду поступово утверджувався новий погляд на публіцистику львівського професора після вибуху першої російської революції. Так, згадуваний Я. Пеленський вповні аргументовано протиставив винятково культурницькі за суттю громадські виступи лідерів підросійських українців кінця ХІХ – початку ХХ ст. поставленим М. Грушевським чітким політичним вимогам, які були цілісно викладені в його знаній праці «Конституційне питання і українство в Росії» [Пеленський, 2019 : 90-96]. Саме створена в останнє передвоєнне десятиліття публіцистика М. Грушевського, як на це слушно звернули увагу дослідники, значною мірою спричинилася до політизації українського руху, а обґрунтовані в ній вимоги невдовзі стали гаслами революційної доби. Цілісно осмислюючи публіцистичні виступи М. Грушевського, історики вповні аргументовано наголосили, що провідною ідеєю його творчості на початку ХХ ст. було соборництво.

Один із сюжетів дореволюційної публіцистики М. Грушевського отримав у досліджуваній період самостійне всебічне осмислення. Так, на сторінках паризької «України» знаний український мовознавець Пантелеймон Ковалів уперше узагальнив позицію львівського професора у відомій дискусії довкола устійнення норм загальноукраїнського правопису. На слушне переконання дослідника, «Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загальноукраїнського питання» [Ковалів, 1950 : 150]. При цьому львівський історик підходив до згаданої проблеми не з філологічними замірами чи лінгвістичною міркою, а як до могутнього культурного і соборницького чинника. Докладно реферуючи праці М. Грушевського з мовного питання, П. Ковалів цілком солідаризується з автором і відзначає слушність його пропозицій з висоти здобутків українського мовознавства середини ХХ ст.

Подібно до згаданих вище сторінок життєпису автора «Історії України-Руси», небагато нового діаспорне українознавство принесло і в справу реконструкції громадської діяльності М. Грушевського в період Першої світової війни. Українські закордонні історики здебільшого переказували знані факти про скептичне ставлення вченого до австрофільства галицьких політиків, які створили Союз визволення України, його заклики не дати жодній воюючій стороні маніпулювати українством у власних інтересах, пояснювали повернення історика до Києва бажанням захистити українство він закидів правомонархічних діячів у його сепаратистській природі тощо. Поряд із цим, наводилися й поодинокі малознані раніше факти, котрі поступово збагачували життєпис М. Грушевського важливими нюансами. Так, В. Дорошенко твердив, що історик розраховував на швидке закінчення світового протистояння і виїздив з Криворівні до Відня нібито в надії, що там невдовзі має зібратися міжнародний мировий конгрес для впорядкування відносин у повоєнній Європі, де його голос історика може бути важливим для подальшої долі України [Дорошенко, 1960 ; 18]. Також ми дізнаємося про короткочасне перебування М. Грушевського в Італії восени 1914 р., де він мав зустрічі з деякими російськими громадськими діячами, зокрема, з журналістом Михайлом Осоргіним [Дорошенко, 1957 ; 19].

Подібною лаконічністю та залежністю від попередньої грушевськіани було позначено висвітлення проблеми кримінальних переслідувань ученого та його діяльності в роки заслання [Тельвак, 2008 : 356-405]. Дослідники однотайно вказували на абсурдність ситуації, коли в Дунайській та Російській імперіях М. Грушевському були висунуті практично взаємозаперечуючі звинувачення в державній зраді. Але, на відміну від конституційної Австро-Угорщини, в державі Романових доля українського патріота була вирішена заздалегідь і він без вироку суду був відправлений на заслання до російської глибинки [Кордуба, 1941 : 6]. Поряд із цим, висвітлювалися солідарні заходи російських учених з полегшення долі свого незаслужено покараного колеги, завдяки чому його було переведено з Симбірська до університетської Казані,

а згодом і до другої російської столиці, де М. Грушевський розгорнув широку громадську діяльність серед московських українців.

Деякі зі згаданих щойно сюжетів були представлені у мемуарному ключі. Тут на особливу увагу заслуговують докладні спогади Юрія Сірого (Тищенко), що якраз почали друкуватися у перші повоєнні роки. В них довголітній співробітник львівського професора надзвичайно детально оповідає про своє знайомство з істориком, переїзд до Києва за фальшивим паспортом, інтенсивну працю в київській редакції «Літературно-наукового вісника», розбудову книгарської справи тощо [Сірий, 1946; Сірий, 1949]. Всі ці сюжети знаний видавець змальовував з численними незваними подробицями і зі щирою симпатією та повагою до М. Грушевського, вважаючи його одним із найвидатніших в нашій історії інтелектуалів.

Цілісно про перебування М. Грушевського у Львові у невеличкій мемуарній замітці оповів знаний галицький громадський діяч, антрополог і зоолог, педагог, останній у міжвоєнному двадцятилітті голова НТШ Іван Раковський. Будучи тривалий час співробітником автора «Історії України-Руси» у різних громадських інституціях, він на власні очі бачив різноплановість його служіння українству. Саме І. Раковський панорамно відтворив інтенсивність занурення М. Грушевського практично до всіх сфер культурного життя галицьких українців. При цьому, що цікаво, він практично обійшов увагою конфлікти історика з очільниками політичних угруповань краю. Осмислюючи феноменальну працездатність М. Грушевського, мемуарист залишив цікавий спогад: «Отже, в якій-небудь порі було прийти до проф. Грушевського, він все був зайнятий своєю науковою працею [...]. Працював професор незвичайно витривало і скоро [...]. Він був ідеальним головою установ, якими проводив: справді кермував і давав напрям діяльності даної установи та пильно наглядав належного виконання своїх поручень, а також ухвал виділу» [Раковський, 1952 : 87].

Чимало про М. Грушевського у своїх знаних мемуарах «Мої спогади про давнє-минуле (1901-1914)» писав і його політичний опонент за часів Визвольних змагань Дмитро Дорошенко. Особливо докладно він змалював перебування львівського професора у Петербурзі наприкінці весни – влітку 1906 р. Так, згадуючи ті часи, Д. Дорошенко відзначав: «Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаторський талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії і широкі плани. З прибуттям Грушевського до Петербургу всі підпорядкувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником, як редакції «Українського вестника», так і Української парламентської громади» [Дорошенко, 1949 : 83]. Ця цитата надалі стала надзвичайно популярною в присвячених М. Грушевському студіях.

Дещо уваги львівському двадцятиліттю життя та діяльності М. Грушевського у своїх знаних спогадах «При джерелах боротьби» присвятив згадуваний М. Ковалевський. Будучи одним із співробітників львівського професора по НТШ, мемуарист чи не вперше в історіографії вказав на значний вплив «Літературно-наукового вісника» на зростання зацікавлення політикою у середовищі галицької та наддніпрянської молоді. Поряд із цим він неодноразово відзначав значний авторитет голови НТШ у молодіжному середовищі: «Студенти подивлялися Грушевського й любили його, бо він був першим університетським професором, що цікавився життям молоді і брав участь у ньому своїми порадами. Власне, це він подбав про заснування студентського допомогового фонду та про громадську збірку в його користь» [Ковалевський, 1960 : 79].

Висновки. Як свідчить наведений матеріал, українська закордонна історіографія 1940-х – першої половини 1960-х років чимало цікавилася дореволюційним періодом суспільно-політичної діяльності М. Грушевського. При цьому оцінки його громадських ініціатив були здебільшого компліментарними і виходили з розуміння соборницького імперативу всієї праці автора «Історії України-Руси». В своїх реконструкціях життєпису вченого діаспорне українознавство зазвичай не було оригінальним і переважно орієнтувалося на історіографічну традицію попередньої доби. Разом із тим, чимало нового фактажу та нових інтерпретативних моделей приносили мемуарні тексти сучасників М. Грушевського, котрим поталанило опинитися по інший бік «залізної завіси». Також і загальний поступ української гуманітаристики у вільному світі підказував нове переосмислення класичних грушевськознавчих сюжетів. Завдячуючи цьому був сформований, наприклад, цілком оригінальний погляд на громадську публіцистику визначного діяча. Загалом же, грушевськіана досліджуваного двадцятип'ятиліття уможливила появу нової міждисциплінарної галузі у століття народин Великого Українця.

Подяка. Висловлюю подяку усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андрусак, М.** (1954). Михайло Грушевський (У 20-ліття смерті батька сьогочасної української історіографії). *Свобода*. Ч. 227. С. 2.
- Атаманенко, А.** (2010). *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 672 с.
- Дорошенко, В.** (1960). Життя й діяльність Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934 – 1959)*. Нью-Йорк: Накладом Гол. Управи ОУРДП в США. С. 11-30.
- Дорошенко, В.** (1957). М. Грушевський – громадський діяч, політик і публіцист. *Овід*. № 6. С. 15–19.
- Дорошенко, Д.** (1949). *Мої спомини про давнє минуле (1901-1914)*. Вінніпег, Манітоба. 167 с.
- Ковалевський, М.** (1960). *При джерелах боротьби*. Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської. 717 с.
- Ковалів, П.** (1950). Грушевський і українська мова. *Україна*. Ч. 3. С. 150-155.
- Кордуба, М.** (1941). Михайло Грушевський. *Краківські вісті*. Тижневик. Ч. 39. С. 5-6.
- Міяковський, В.** (1944). До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886—1890). *Краківські вісті*. Ч. 69. С. 2-3; Ч. 70. С. 2-3.
- Пеленський, Я.** (2019). *Українська національна ідея у світлі творів Михайла Грушевського та В'ячеслава Липинського*. К.: Наш формат. 256 с.
- Раковський, І.** (1952). Проф. Михайло Грушевський у Львові. *Альманах УНСоюзу на 1952 рік*. С. 82-87.
- Сірий, Ю.** (1949). Велетень української науки (уривок зі спогадів про М. С. Грушевського). *Україна*. Ч. 2. С. 78-84.
- Сірий, Юр.** (1946). Київ (Уривок з споминів). *Літературно-науковий збірник*. Ч. 1. С. 45-77.
- Тельвак, В.** (2000). Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 35-36. С. 354-366.
- Тельвак, В.** (2002). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX-початок XX століття)*. Дрогобич: "Вимір". 236 с.
- Тельвак, В.** (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір». 494 с.

Михаил Сабинский

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
аспирант (Украина)

Общественно-политическая деятельность Михаила Грушевского дореволюционного периода в рецепции украинской зарубежной историографии (1940-1965 гг.)

Аннотация. Цель статьи – выявить особенности рецепции дореволюционного периода общественно-политической деятельности М. Грушевского в украинской зарубежной историографии 1940-х – первой половины 1960-х гг. **Методология исследования** предполагает использование принципов историзма и объективности, а также общенаучных и специально-исторических методов историографического исследования. **Научная новизна** статьи заключается в попытке всесторонней реконструкции историографических дискуссий вокруг общественно-политической деятельности М. Грушевского дореволюционного периода среди украинских зарубежных историков 1940-х – первой половины 1960-х гг. **Выводы.** Украинская зарубежная историография 1940-х – первой половины 1960-х годов немало интересовалась дореволюционным периодом общественно-политической деятельности М. Грушевского. При этом оценки его общественных инициатив были в большинстве своем комплиментарными и исходили из понимания соборнического императива всей деятельности автора «Истории Украины-Русы». В своих реконструкциях жизнеописания ученого диаспорное украиноведение обычно не было оригинальным и преимущественно ориентировалось на историографическую традицию предыдущего времени. Вместе с тем, немало нового фактажа и новых интерпретативных моделей приносили мемуарные тексты современников М. Грушевского, которым удалось оказать по другую сторону «железного занавеса». Также и общее развитие украинской гуманитаристики в свободном мире подсказывало новое переосмысление классических грушевковедческих сюжетов. Благодаря этому был сформирован, например, вполне оригинальный взгляд на общественную публицистику выдающегося деятеля. В общем же,

грушевськиана досліджуваного двадцятипятиліття дозволила з'явитися новій міждисциплінарній галузі в рік столітнього ювілея Великого Українця.

Ключевые слова: М. Грушевський, громадсько-політична діяльність, українська зарубіжна історіографія, рецепція, державна ідеологія.

Mykhailo E. Sabinskyi

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

The Socio-Political Activity of Mykhailo Hrushevsky of the Pre-Revolutionary Period in the Reception of Ukrainian Foreign Historiography (1940-1965)

Abstract. The purpose of the article is to find out the peculiarities of the reception of the pre-revolutionary period of socio-political activity of M. Hrushevsky in Ukrainian foreign historiography (1940s - first half of the 1960s). **Historical methods** of historiographical research. **The scientific novelty** of the article is in the attempt to comprehensively reconstruct historiographical discussions around the socio-political activities of M. Hrushevsky of the pre-revolutionary period among Ukrainian foreign historians (1940s - first half of the 1960s.) **Conclusions.** Ukrainian foreign historiography of the 1940s and the first half of the 1960s was very interested in the pre-revolutionary period of M. Hrushevsky's socio-political activity. At the same time, the assessments of his public initiatives mainly were complementary. They were based on the understanding of the conciliar imperative of all the author's work of the History of Ukraine-Russia. In their reconstructions of the scientist's biography, diasporic Ukrainian studies were usually not original and focused mainly on the historiographical tradition of the previous period. At the same time, memoirs of contemporaries of M. Hrushevsky, who was lucky enough to be on the other side of the "Iron Curtain", brought a lot of new facts and new interpretive models. Also, the general progress of the Ukrainian humanities in the free world suggested a contemporary rethinking of classical Hrushevsky studies. For example, thanks to this, a completely original view of Hrushevsky's public journalism was formed. In general, Hrushevsky's research of the twenty-fifth year enabled the emergence of a new interdisciplinary branch about the Great Ukrainian.

Key words: M. Hrushevsky, socio-political activity, Ukrainian foreign historiography, reception, the state ideology.

References:

- Andrusiak, M.** (1954). Mykhailo Hrushevskyi (U 20-littia smerty batka sohochasnoi ukraïnskoi istoriografii) [Mykhailo Hrushevsky (On the 20th anniversary of the death of the father of modern Ukrainian historiography)]. *Svoboda – Freedom*. Ch. 227. S. 2. [in Ukrainian].
- Atamanenko, A.** (2010). *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist [Ukrainian Historical Association: ideas, individuals, activities (1965-1991)]*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 672 s. [in Ukrainian].
- Doroshenko, V.** (1960). Zhyttia y diialnist Mykhaila Hrushevskoho [Life and work of Mykhailo Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskyi. Vybrani pratsi vydano z nahody 25-richchia z dnia yoho smerti (1934 –1959) – Mykhailo Hrushevsky. Selected works were published on the occasion of the 25th anniversary of his death (1934-1959)*. Niu-York: Nakladom Hol. Upravy OURDP v SSHA. S. 11-30. [in Ukrainian].
- Doroshenko, V.** (1957). M. Hrushevskyi – hromadskyi diiach, polityk i publitsyst [Hrushevsky - public figure, politician and publicist]. *Ovyd – Horizon*. № 6. S. 15–19. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1949). *Moi spomyny pro davnie mynule (1901-1914) [My memories of the ancient past (1901-1914)]*. Vinnipeh, Manitoba. 167 s. [in Ukrainian].
- Kovalevskyi, M.** (1960). *Pry dzherelakh borotby [At the sources of struggle]*. Innsbruk: Nakladom Marii Kovalevskoi. 717 s. [in Ukrainian].
- Kovaliv, P.** (1950). Hrushevskyi i ukrainska mova [Hrushevsky and the Ukrainian language]. *Ukraina – Ukraine*. Ch. 3. S. 150-155. [in Ukrainian].
- Korduba, M.** (1941). Mykhailo Hrushevskyi [Mykhailo Hrushevsky]. *Krakivski visti. Tyzhnevyyk – Krakow News. Weekly*. Ch. 39. S. 5-6. [in Ukrainian].
- Miiakovskiy, V.** (1944). Do biografii M. Hrushevskoho (Studentski roky 1886—1890) [To the biography of M. Hrushevsky (Student years 1886-1890)]. *Krakivski visti – Krakow News*. Ch. 69. S. 2-3; Ch. 70. S. 2-3. [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Ya.** (2019). *Ukrainska natsionalna ideia u svitli tvoriv Mykhaila Hrushevskoho ta Viacheslava Lypynskoho [Ukrainian national idea in the light of works by Mykhailo Hrushevsky and Vyacheslav Lypynsky]*. K.: Nash format. 256 s. [in Ukrainian].
- Rakovskiy, I.** (1952). Prof. Mykhailo Hrushevskyi u Lvovi [Prof. Mykhailo Hrushevsky in Lviv]. *Almanakh UNSoiuzu na 1952 rik – Almanac of the UNU for 1952*. S. 82-87. [in Ukrainian].

-
- Siryi, Yu.** (1949). Veleten ukrainskoi nauky (uryvok zi spohadiv pro M. S. Hrushevskoho) [The giant of Ukrainian science (excerpt from the memoirs of M. S. Hrushevsky)]. *Ukraina – Ukraine*. Ch. 2. S. 78-84. [in Ukrainian].
- Siryi, Yur.** (1946). Kyiv (Uryvok z spomyniv) [Kyiv (Excerpt from memories)]. *Literaturno-naukovyi zbirnyk – Literary-scientific collection*. Ch. 1. S. 45-77. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000). Vyvchennia istoriko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (1939-1990 rr.) [Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorichna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*. Vyp. 35-36. S. 354-366. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX-pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX-beginning of the XX century)]. Drohobych: "Vymir". 236 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX - 30s of the XX century)]. Kyiv–Drohobych: «Vymir». 494 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 11.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.02.2022 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК (049.32(sad)94(437=161.2)“1919/1939“ (031)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-127-131>**Олег Мельничук**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Олександр Кравчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ol-kravchuk@i.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1897273/kravchuk-oleksandr/>**Оксана Пеленська. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939). Прага: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 с.**

Анотація. У статті прорецензовано книгу Оксани Пеленської, присвячену характеристиці діячів українського емігрантського руху в сферах мистецького, культурного і громадського життя в міжвоєнній Чехословаччині 1919-1939 рр.

Ключові слова: громадське життя, культура, мистецтво, міжвоєнна Чехословаччина, українська еміграція.

Оксана Пеленська – відома фахівчиня у царині українського емігрантського творчого середовища у міжвоєнній Чехословаччині, автор монографії «Український портрет на тлі Праги: Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині» (Нью-Йорк – Прага, 2005). Певним продовженням цієї тематики та результатом тривалої дослідницької роботи стало видання праці довідникового характеру – «Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939). Прага: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 с.». Видання виконане якісно у поліграфічному плані.

Рецензована праця складається з таких частин: «Вступне слово» (с. 5-8), «Видавничі зауваги» (с. 9), «Словникова частина» (с. 11-279), «Ілюстрації» (мистецьких творів емігрантів) (с. 282-300), «Українські пам'ятники, пам'ятні знаки і меморіальні таблиці в Чеській Республіці» (с. 301-304), «Українські адреси в міжвоєнній Чехословаччині» (с. 305-309), «Бібліографія» (с. 310-316), «Довідкова література» (с. 317), «Реєстр гасел» (с. 318-322), «Прийняті скорочення» (с. 323-324), «Бібліографічні скорочення» (с. 325-328), резюме англійською, українською та чеською мовами (с. 329-331).

Енциклопедичний словник присвячено унікальному доробку українських емігрантів у царині культури та громадського життя в Чехословаччині в 1920-1930-х рр. Аргументуючи актуальність теми, О. Пеленська відзначила: «Історія української міжвоєнної еміграції – важливе джерело для вивчення історії України ХХ ст. і в цьому контексті творчість українських мистців невід'ємна його складова» (с. 7).

Словникова частина нараховує 340 гасел. До них подано основну літературу з теми та ілюстрації. У гаслах також вказані відомості про місця зберігання творчої спадщини митців (архіви, бібліотеки), що полегшує дослідникам її подальше вивчення.

Низка статей відведена постатям ХІХ – початку ХХ ст. Метою авторки, за її словами, було «наголосити на давню й багату українську традицію в чеському творчому середовищі, розширити уяву про український-чеський інтелектуальний контекст, сформований протягом ХІХ ст. і продовжений у міжвоєнні десятиліття ХХ ст.» (с. 7). Зокрема, йдеться про М. Гоголя, який у 1845 та 1846 рр. лікувався у санаторії Прісініца курорту Грефенберг (нині частина міста Єсенік). Також показано зв'язки з Чехією Лесі Українки та І. Франка, ученого-фізика І. Пулюя. Відзначено перше повне безцензурне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, здійснене О. Русовим у Празі в 1876 р.

Понад 200 гасел присвячені найвиразнішим митцям, майстрам слова, серед яких – представники такого українського феномену, як «празька поетична школа», композиторам, видавцям, які творили та працювали у 1920-1930-х рр. у Чехословаччині. О. Пеленська наголосила, що «демократична Чехословаччина Томаша Гарріґа Масарика на два міжвоєнних десятиліття стала для багатьох українських митців, поетів і письменників, видавців, акторів другим домом, періодом найвищого творчого злету, для низки з них і місцем останнього пристанища» (с. 6).

Для авторки привернення уваги до цих постатей, часто маловідомих в Україні, є символічним, адже «залишена ними спадщина – твори малярства, графіки, скульптури, пам'ятники, щоденники, кореспонденції й архіви свідчать про віру й творчу візію майбутньої України й нині є тією дорогою, якою вони повертаються додому», стверджує О. Пеленська (с. 8).

У словнику, зокрема, подано нариси про представників культурно-мистецького, інтелектуального та громадського життя української емігрантської спільноти, до яких належать Д. Антонович, М. Битинський, В. Біднов, Л. Білецький, О. І. Бочковський, К. Вагилевич, І. Горбачевський, Ю. Дараган, С. Дністрянська, Д. Дорошенко, Н. Дяченко-Гордаш, А. Животко, К. Заклинський, П. Зленко, В. Кандиба, В. Касян, О. Колесса, Н. Королева, В. Королів-Старий, О. Кошиць, І. Кулець, М. Левицький, Б. Лисянський, Н. Лівіцька-Холодна, Р. Лісовський, О. Лотоцький, О. Лятуринська, Г. Мазепа, Є. Маланюк, М. Михайлович, І. Мірний, І. Мірчук, І. Мозалевський, Л. Мосендз, С. Наріжний, М. Обідний, О. Олесь, О. Ольжич, М. Омельченко, І. Панькевич, В. Пачовський, О. Приходько, С. Русова, У. Самчук, В. Сімович, С. Сірополко, В. Січинський, О. Стефанович, О. Теліґа, Д. Чижевський, Є. Чикаленко та інші.

На жаль, у словнику відсутні статті про М. Шаповала і Н. Григорієва, які відіграли визначну роль у розгортанні культурно-освітньої праці українських емігрантів. Вони лише згадуються в гаслах про Український громадський комітет і культурно-освітні та наукові інституції, створені з ініціативи цього об'єднання.

Ґрунтовно висвітлено діяльність навчальних закладів емігрантів в ЧСР – Українського вільного університету, Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту, Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Української студії пластичного мистецтва, Української реформованої реальної гімназії, Українського дитячого сиротинця. Також згадано заснування В. Ємцем Школи гри на бандурі (1923 р., Прага) та В. Авраменком Школи танців (1924 р., Подебради) (с. 11, 78).

Вирізняються змістом статті про художні, етнографічні, книжкові виставки, Празьку поетичну школу, табори інтернованих українських вояків (Німецьке Яблонне, Ліберець, Йозефов), Український громадський комітет, українську народну дерев'яну архітектуру в Чехії. Значна частина гасел стосується різних громадських і культурно-наукових установ емігрантів (Союз українок-християнок у Подебрадах; Союз українських журналістів і письменників на чужині; Українське історично-філологічне товариство, Українське національне об'єднання, Українське товариство прихильників книги, Український академічний комітет, Український історичний кабінет, Український національний музей-архів у Празі, Українські наукові з'їзди, Музей визвольної боротьби України в Празі), «Пласт». Окремо розглядаються видавництва, засновані українськими емігрантами у Чехії (видавництво Юрія Тищенка, видавниче товариство «Сіяч», «Український громадський видавничий фонд», «Чесько-українська книга», періодичні видання емігрантів («Вісти Музею визвольної боротьби України в Празі», «Вістник Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі», «Голос Табора», «Гуртуймося», «Нова Україна», «Подебрадка», «Український скиталець», «Український тиждень» та мартиролог українських емігрантів (Ольшанський цвинтар у Празі та Міський цвинтар у Подебрадах).

Частина гасел стосується чесько-української співпраці. Зокрема, подані біографії чеських діячів, які підтримували біженців у розвитку української культури, а саме політиків – В. Гірсу, Т.Г. Масарика, Я. Нечаса. Крім того, у словнику вміщено відомості про діячів культури, що співпрацювали або підтримували емігрантів, а також тих, кого духовні звершення українців інспірували у творчості. Автор називає таких особистостей як В. Амброс, Я. Бідло, Я. Владіслав, Е. Гакен, А. Гартл, Р. Гулька, Ф. Заплетал, Р. Єсенська, М. Неврлий, З. Неєдли, А. Новак, К. Тайґе, Ф. Тіхи, Ф. Фабіанек, В. Фіала, А. Черни.

Низка гасел стосується чеських вищих шкіл, де навчалися українці у міжвоєнний період (Академія образотворчих мистецтв; Празька консерваторія; Художньо-промислова школа у Празі та культурно-наукових установ і мистецьких об'єднань, з якими пов'язана діяльність українських емігрантів. Це – Архів Канцелярії президента республіки; «Дев'єтсіл», Державна наукова бібліотека у Пряшеві, Словаччина; Державний регіональний архів у м. Нимбурк-філія в м. Лиса-над-Лабою; Інститут Масарика і архів академії наук Чеської Республіки; Клементинум; Матиця Словацька; Музей-пам'ятник національної писемності в Празі; Музей української культури у Свиднику, Словаччина; Народний дім у Празі; Національна галерея в Празі;

Національний архів Чеської Республіки; Національний музей у Празі; Словацька національна бібліотека; Слов'янська бібліотека в Празі; Художньо-промисловий музей у Празі.

Показано внесок українських емігрантів в розвиток культури Чехословаччини. Зауважена участь І. Борковського і Я. Пастернака в археологічних розкопках в Празькому Граді. Авторка відзначила, що відомий славіст Д. Чижевський, у 1924-1932 рр. проживав у Празі, в 1929 р. здобув докторський диплом Українського вільного університету і деякий час працював у цьому закладі, у бібліотеці м. Галле (Німеччина) виявив на межі 1934-1935 рр. до того часу невідомий рукопис праці «Pansofie» видатного чеського мислителя і філософа, засновника педагогіки Яна Амоса Коменського.

О. Пеленська висвітлює працю емігрантів у навчальних закладах, інших установах ЧСР. До прикладу, згадується, що Л. Білецький, Д. Дорошенко, О. Колесса працювали у Карловому університеті, В. Лашенко – у чеській школі в м. Подебради, В. Петрук – у гімназії м. Граніце, І. Леонтович, племінник видатного українського композитора, стенографістом Національних зборів ЧСР у 1924-1938 рр. У Слов'янській бібліотеці у Празі працювали О. Гайманівський і П. Зленко, членами Слов'янського інституту в Празі були Л. Білецький, О. Колесса, О. Лотоцький, І. Огієнко, С. Смаль-Стоцький, Ф. Шешко. Співробітниками Національного музею у Празі були Я. Пастернак, О. Ольжич, Л. Красковська. Викладач УВУ В. Залозецький-Сас у 1925 р. став член-кореспондентом Археологічної комісії при Чеській Академії наук і мистецтв. Також О. Пеленська повідомляє, що архітектором у мерії Праги працював С. Дзидз, а А. Корнійчук – у майстерні архітектора Ф. Ройта, брав участь у проектуванні приміщень міністерств сільського господарства, фінансів, Національного банку ЧСР.

У виданні показано працю емігрантів в Закарпатті. Зокрема, це були засновники ужгородської «Просвіти» І. Панькевич, який сприяв створенню у Закарпатті 140 читалень і В. Пачовський; режисери першого українського драматичного професійного театру при цьому товаристві – «Руського театру» М. Аркас і М. Садовський – видатний театральний діяч, лікар Л. Кобилянський. Авторка також відзначила, що С. Дністрянська у 1934 р. заснувала музичну школу в Ужгороді.

Тематики Закарпаття та Пряшівщини стосується низка статей. Йдеться про вихідців із цих регіонів – А. Волошина, В. Гренджу-Донського, О. Дутко, В. Клочурака, І. Лошака, О. Мандич, І. Рошко-Ірлявського, В. Русина, Є. Шерегія, Ю. Шерегія, С. Шутка. Також ця тематика відображена у гаслах про Українську (руську) гімназію в Пряшеві, Етнографічне товариство Підкарпатської Русі, видавництво «Пробоем», «Просвіту», періодичні видання – «Пробоем», «Слово народа», «Подкарпатська Русь».

Довідник містить відомості про ставлення українських емігрантів до трагедії Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. та їх прагнення інформувати про нього світову громадськість. Так, 15 лютого 1933 р. з ініціативи Української національної жіночої ради в Празі і за підтримки С. Русової був оприлюднений заклик до народів світу звернути увагу на Голодомор в Україні й надати допомогу її населенню. О. І. Бочковський 1933 р. очолив «Український голодовий комітет» у Чехословаччині, котрий ставив собі за мету поширювати правду про зазначену трагедію, видав у Празі чеською мовою бюлетень «Голодна Україна». Підкреслюється, що О.І. Бочковський був автором широко відомого на Заході відкритого листа, вперше опублікованого 5 вересня 1933 р., до прем'єр-міністра Франції Е. Еррію, симпатика СРСР, який заперечував Голодомор в Україні. Також відзначено, що з ініціативи Н. Дорошенко, день 29 жовтня 1933 р. був проголошений у Празі Днем жалоби, гніву і добровільного голодування на знак солідарності з голодуючими в Україні.

О. Пеленська наводить інші приклади вшанування пам'яті загиблих під час трагедії. Так, друге число часопису «Наша Україна» за 1934 р., який видавав Український дитячий сиротинець, було присвячено трагедії Голодомору.

Зауважено приклади літературного і мистецького осмислення трагедії. Поетеса І. Наріжна написала вірш «Голодний жаж» (1933 р.), опублікований у збірці «Настрої» (Прага, 1936 р.). Вказано, що роман У. Самчука «Марія» (1934) «належить до перших українських літературних творів, присвячених трагедії Голодомору». Він присвячений пам'яті матерів, які загинули внаслідок Голодомору. Також О. Пеленська зазначила про акварелі М. Михалевича «Хліба» (1933 р.), присвячені темі Голодомору в Україні, що зберігаються у Національному архіві Чеської Республіки.

Незважаючи на пріоритетну увагу О. Пеленської до питань культури та науки, низку гасел вона присвятила політичним і культурним аспектам відносин України та Чехословаччини. Зокрема, згадуються зустрічі В. Винниченка і М. Грушевського з президентом Т. Г. Масариком. У словнику містяться статті про місії УНР і ЗУНР у Празі та їх очільників – М. Славінського і С. Смаль-Стоцького, Українську республіканську капелу, яку сучасні дослідники представляють як приклад культурної дипломатії [Peresunko, 2019: 68-69].

Разом з тим зауважимо необхідність уточнення інформації про місію ЗУНР. Вказано, що її очільник (С. Смаль-Стоцький) був призначений на посаду у грудні 1918 р., а сама місія діяла до 1920 р. За іншими відомостями, працівники ЗУНР після Акту злуки від 22 січня 1919 р. працювала у складі місії УНР [Карпенко, 2011: 102]. Самостійне представництво ЗУНР у Празі почало діяти з вересня 1920 р., а завершило свою діяльність навесні 1923 р. [Кравчук, 2020].

Загалом, праця О. Пеленської цінна поданим фактичним матеріалом, є помітним явищем у вивченні історії культурного і громадського життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині. Словник відкриває нові можливості для фахівців та усіх осіб, зацікавлених продовжити дослідницьку роботу над історією української еміграції в Чехословаччині. Рецензенти переконані, що енциклопедичний словник О. Пеленської матиме важливе значення у подальшому студіюванні зазначеної тематики, сприятиме створенню нових праць для широкої популяризації культурного надбання українських емігрантів. Особливо важливо у контексті українсько-чеських зв'язків продовжити систематичне дослідження матеріалів преси, архівів, зокрема, в Чехії та Словаччині.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Карпенко, О. (ред.). (2011). *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали*. У 5 т. Т. 5. Кн. 2. *Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920-1921 рр.* / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан, Івано-Франківськ: Місто НВ, 948 с.

Кравчук, О. (2020). Т. Г. Масарик і українське питання у документах представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Празі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 34. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-92-99>.

Peresunko, Tina (2019) 100 Years of Ukraine's Cultural Diplomacy: The European Mission of the Ukrainian Republican Capella (1919-1921). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 6 (2019) 69-89.

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Александр Кравчук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Оксана Пеленская. *Украина вне Украины: Энциклопедический словарь художественной, культурной и общественной жизни украинской эмиграции в межвоенной Чехословакии (1919-1939)*. Прага: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 с.

Аннотация. В статье прорецензирована книга Оксаны Пеленской, посвященная характеристике деятелей украинского эмигрантского движения в сферах художественной, культурной и общественной жизни в межвоенной Чехословакии 1919-1939 гг.

Ключевые слова: общественная жизнь, культура, искусство, межвоенная Чехословакия, украинская эмиграция.

Oleh A. Melnychuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleksandr M. Kravchuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Oksana Pelenska. Ukraine Outside Ukraine: An Encyclopedic Dictionary of the Artistic, Cultural, and Social Life of Ukrainian Emigrants in Interwar Czechoslovakia (1919-1939). Prague: Národní knihovna České republiky-Slovanská knihovna, 2019. 331 p.

Abstract. *The article reviews a book by Oksana Pelenska, devoted to the characteristics of the Ukrainian emigrant movement in the spheres of artistic, cultural and social life in the interwar Czechoslovakia of 1919-1939.*

Key words: *public life, culture, art, interwar Czechoslovakia, Ukrainian emigration.*

References:

Karpenko, O. (red.). (2011). *Zakhidno-Ukrajinsjka Narodna Respublika 1918-1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918-1923. Documents and materials.]*. U 5 t. T. 5. Kn. 2. Zovnishnja polityka i mizhnarodne stanovyshe. 1920-1921 rr. / Ukladachi: O. Karpenko, K. Mycan, Ivano-Frankivsk: Misto NV, 948 s. [in Ukrainian].

Kravchuk, O. (2020). T. G. Masaryk i ukrajinsjke pytannja u dokumentakh predstavnytva Zakhidnoukrajinsjkoji Narodnoji Respubliki u Prazi. *Naukovi zapysky Vinnyckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija – Scientific papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 34. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-92-99>. [in Ukrainian].

Peresunko, Tina (2019) 100 Years of Ukraine's Cultural Diplomacy: The European Mission of the Ukrainian Republican Capella (1919-1921). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 6 (2019) 69-89. [in English].

Статтю надіслано до редколегії 11.01.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2022 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «**Джерела та література:**», формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку**, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

- на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити Referenses відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної,

республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринів, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Рорр, Р.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.
- Виниченко, И. В.** (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3.* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області
- Єремєєва, К.** (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України.* Харків: Раритети України, 200 с.
- Згоровський, С.** (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.
- Каганов, Ю.** (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXI, 35–41.
- Каганов, Ю.** (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

-
- Колісник, Ю.** (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.
- Коляструк, О.** (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.
- Копиця, Д.** (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.
- Копиця, Д.** (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.
- Ле, І., Стебун, І.** (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.
- Масенко, Л.** (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Меринов, В. Ю.** (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття.** (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.
- Петровський, М.** (1946). До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.
- Сірук, Н.** (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С.** (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

**Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР
в послевоенный период (1945–1953)**

Аннотація. *Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. Методология исследования основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. Научная новизна работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. Выводы.* Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки.

Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyzed the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGhOU** – Centraljnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centraljnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnitsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinj. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2011). Natsionalna identychnist i radianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu* –

.....
Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, XXXI, 35–41. [in Ukrainian].

Kahanov, Yu. (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].*

Koliastruk, O. (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].*

Kolisnyk, Yu. (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series, 28, 225–238. [in Ukrainian].*

Kopytsia, D. (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].*

Kopytsia, D. (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].*

Le, I., Stebun, I. (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].*

Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 240 p. [in Ukrainian].*

Merinov, V. Yu. (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].*

Peredova stattia. (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].*

Petrovskiy, M. (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruchennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].*

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].*

Shulzhenko, S. (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber, 10, 1–3. [in Ukrainian].*

Siruk, N. (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].*

Vinichenko, I. V. (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].*

Yeremieieva, K. (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyshchi Radianskoi Ukrainy* [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]. Kharkiv: Raryety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Zghorovskyi, S. (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 39. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 140 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-39

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 18.03.2022 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 13,3. Умовн. друк. арк. 12,3. Обл.-видавн. арк. 11,2.
Наклад 300 прим. Зам. № 344/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи підприємця
серія ВО2 №818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>